તમારા બાળકને ઓળખો

સંપાદક : મનસુખ સલ્લા

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ

૬-૬

તમારા બાળકને ઓળખો

(બાળક-વાલી-ઘર-શાળા-સંબંધ)

સંપાદક
મનસુખ સલ્લા

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ

Tamara Balakne Olakho
Collection of articles for parenting

© લેખના : લેખકના
પુસ્તકના : ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ

મૂલ્ય :- ₹ ૭૫/-

પ્રથમ આવૃત્તિ - માર્ચ, ૨૦૧૮

નકલ : ૧૦૦૦

પ્રકાશક-વિતરક :
ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ
૫, થિયૉસોફિકલ સોસાયટી, રસરંજન સામે,
વિજય ચાર રસ્તા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯
M. 99251 40034

મુદ્રક
રાકેશ કે. દેસાઈ
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી
૧૯, અજય એસ્ટેટ, યુનિયન બૅંકના ખાંચામાં,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪.
ફોન : ૨૫૬૨૦૫૭૮

રામકથાના માધ્યમ દ્વારા

વ્યાપક લોકકેળવણી કરનાર

મહાન લોકશિક્ષક

પૂ. મોરારિબાપુને

સાદર

વણખોલ્યા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ

આજે સૌથી વધુ બીચારાં મા-બાપ છે. તેમને સંતાનો માટે પ્રેમ તો ઘણો છે, પણ મૂંઝવણ એ છે કે બાળકો સાથે કામ કેમ પાડવું તે સમજાતું નથી. ગુસ્સો, અકળામણ, માર, નાકામયાબ નીવડે છે. પોતાનાં માતપિતાએ જે ઉપાયોથી સંતાનો ઉપર પ્રભાવ રાખ્યો એ બધાંથી એમને એમ સફળ થતાં નથી. સંતાનો માટે લાગણી હોવાથી 'આ પ્રશ્ન મારો નથી' એવી ઉપેક્ષા પણ સેવી શકતાં નથી. 'નવી પેઢી બગડી ગઈ છે' એવા વલણથી રોષ તો ઠાલવી શકાય છે, પરંતુ માર્ગ નીકળતો નથી. પંચાણું ટકા મા-બાપો આવી દ્વિધા અનુભવતાં હોય છે.

એમાંય જ્યારે સંતાનો શાળામાં જાય છે ત્યારે મૂંઝવણો અનેકગણી વધી જાય છે. સરકારી શાળાઓની નાદાર સ્થિતિ જોઈને કાળજું કકળે છે. સેલ્ફ ફાઇનાન્સવાળી શાળાની મોંઘી ફી પરવડે એમ નથી. જેમને મોંઘી ફી પરવડે એમ છે તેઓ પણ અનુભવે છે કે બાળકો સબ્જેક્ટમાં તૈયાર થાય છે, પણ ચારિત્રઘડતરનું કામ તો બાકી જ રહી જાય છે. ઉપરાંત દફતરનો ભાર, પરીક્ષાનો ભાર, ટ્યૂશનનો ભાર, ઇચ્છિત માર્કસ મેળવવાનો ભાર, સગાંવહાલાંમાં પોતાનું સંતાન અભ્યાસમાં પ્રતિષ્ઠાભર્યો દેખાવ ન કરી શકે તેનો ભાર, પોતે જે નચિંતતાથી અને સરળતાથી ભણ્યાં હતાં તેની જગ્યાએ સંચામાં પિસાતી શેરડીની જેમ પોતાનાં બાળકોને પિસાતાં જોવાનો ભાર, શાળામાં દાખલ થયું હોય ત્યારે બાળકમાં જે મૌલિકતા અને સર્જનાત્મકતા હતી તે એક એક ધોરણ વટાવતાં ઘટતી ગઈ અને દસમા ધોરણ પછી તો માર્કસ લાવનાર યંત્ર બની ગયો તેનો ભાર - એટલે કે વાલીઓની મૂંઝવણોનો પાર નથી. જેમને ઉપાય દેખાય છે તેઓ પણ એકલા પડી જવાની અનિશ્ચિતતાથી કે પોતાની રીતે પગલું માંડવાની અસાહસિકતાથી બધું સ્વીકારી લે છે.

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ દ્વારા સી. એન. વિદ્યાલયના ૧ થી ૪ ધોરણનાં વાલીઓ સાથે બેઠકો કરી ત્યારે અનુભવ્યું કે વાલીઓમાં પ્રશ્નોનો લાવા ઊકળી રહ્યો છે. તેમને જવાબ જોઈએ છે, માર્ગ અંગે સ્પષ્ટ થવું છે. પરંતુ તેમની ગણતરી

ક્યાંય થતી નથી - ન સરકારમાં, ન સંચાલકોમાં, ન શાળામાં, ન શિક્ષકોમાં. આ સ્થિતિ હલાવી મૂકનારી છે. હજારો નહિ, લાખો વાલીઓ આ સ્થિતિ વેઠી રહ્યાં છે, પણ મૂંગા છે, અસંગઠિત છે.

વાલી જાગૃતિ અને સંગઠન અંગે કાંઈક કરવું જોઈએ એમ સતત લાગતું હતું. સી. એન. વિદ્યાલયની બેઠકો વખતે એક વાલીએ કહ્યું કે, 'તમે અહીં જે વાતો કરી તે સમજાય છે, પણ અમારા પતિ (કે પત્ની), સાસુ-સસરા, સગાંઓ સમજતાં નથી. તમે લેખિત સામગ્રી આપો તો સૌ સુધી એ પહોંચાડી શકાય.' અહીંથી વિચારે સ્વરૂપ પકડ્યું. વિષયો અને લેખકોની પસંદગી કરવામાં કસોટી થઈ - પણ પાર પડાયું.

શુભ સંકલ્પને અનેક દિશાએથી મદદ મળતી હોય છે. ૯-૧૦ માર્ચ પૂ. મોરારિબાપુની નિશ્રામાં કૈલાસ ગુરુકુળમાં 'શિક્ષણ પર્વ' રાખવાનું નક્કી થયું એ જાણી કચ્છમાં શિક્ષણનું નોંધપાત્ર અને પ્રયોગાત્મક કાર્ય કરનાર વીઆરટીઆઈ સંસ્થાના શ્રી ગોરધનભાઈ કવિનો ફોન આવ્યો કે, 'અગાઉના પર્વ વખતે શિક્ષણના લેખોનો સંગ્રહ કરીને સૌને આપ્યો હતો તેમ આ વખતે પણ એક પુસ્તક ભેટ આપીએ.' મેં ચિત્તમાં ઘોળાતો વિચાર તેમને કહ્યો. ગોરધનભાઈએ કહ્યું, 'પ્રકાશનખર્ચની જવાબદારી વીઆરટીઆઈની, લેખો મેળવવાની અને છપાવવાની જવાબદારી તમારી.' વાત પાકી થઈ. વીઆરટીઆઈ અને ગોરધનભાઈ અભિનંદનના અધિકારી છે.

લેખો અંગે એક મુરબ્બીએ પૂછ્યું કે, 'આટલા લખનારા મળશે ખરા ? તેઓ લખી આપશે ખરા ?' પરંતુ ચારેક સિવાયના સૌએ લેખો લખી મોકલ્યા. એમાં તેમનો કેળવણી માટેનો અંતરનો પ્રેમ જ કારણભૂત છે તેમ સમજું છું, એથી અતિવ્યસ્તતામાંથી સમય કાઢી શક્યા.

આ રીતે 'તમારા બાળકને ઓળખો' પુસ્તક તૈયાર થયું. આમાં વાલીઓને માર્ગદર્શન આપતા, આત્મનિરીક્ષણ કરવા પ્રેરતા, નવેસર વિચારવાનો ધક્કો આપતા, વિચારની અસ્પષ્ટતાને ઓગાળીને સ્પષ્ટતા આપતા લેખો મેળવીને મૂકી શકાયા છે તેનો ખૂબ સંતોષ છે. વિચારની સ્પષ્ટતા અને સચ્ચાઈ માણસને ઉન્નત બનાવે છે અને અસ્પષ્ટતા કે મર્યાદા અનિષ્ટો સર્જે છે. આ પુસ્તકના લેખોથી વાલીઓને હૂંફ અને ટેકો મળશે તેવી આશા છે.

અહીં અલગ અલગ લેખકોએ વાલી-સંતાન સંબંધ વિશે પોતપોતાના દૃષ્ટિકોણથી છણાવટ કરી છે. તેમાં સૂચન કે ઉપાયરૂપે જે કહેવાયું છે તેમાં સામ્ય

કે પુનરાવર્તન હોય એ સહજ છે. કારણ કે અન્ય લેખકે શું લખ્યું છે તેનો તેમને ખ્યાલ નહોતો. પરંતુ એની વિધાયક બાજુ એ છે કે બાળઉછેર અને બાળશિક્ષણ વિશે ચિંતન-મનન-પ્રયોગ કરનાર લેખકો અમુક કેન્દ્ર ઉપર વળીવળીને આવે છે, ભાર મૂકે છે તે પ્રેરક છે. એ જ તો વાલી-સંતાનના સંબંધનાં મૂળભૂત તત્ત્વો છે. એ તત્ત્વોને સમજશું-પચાવશું-અમલી બનાવશું તો સમસ્યાઓનો હલ આપણા હાથમાં છે તેવી ખાતરી તમામ વાલીઓને થશે. અને એ જ તો 'તમારા બાળકને ઓળખો' પુસ્તકના પ્રકાશનનો મૂળ હેતુ છે.

વિચારને સતત સેવનારા અને પ્રસારનારા મુ. ગુણવંતભાઈ શાહની 'તમારા બાળકને ઓળખો' પુસ્તકને પ્રસ્તાવના મળી છે તેથી પુસ્તકનું મૂલ્ય અવશ્ય વધ્યું છે. અમને એનો ખૂબ આનંદ છે. આ શિક્ષણયજ્ઞમાં આહુતિ ધરવા માટે અમે તેમના અને સૌ લેખકોના આભારી છીએ.

હોંશ તો એવી છે કે ગુજરાતના તમામ ગામ-શહેરમાં આવું આવું વાંચવા, વિચારવા, સમજવા ઇચ્છતાં વાલીઓ સુધી આ પુસ્તક પહોંચે. એટલે જ ગુજરાતી કેળવણી પરિષદે પુસ્તક પડતર કિંમતે વાચકો સુધી પહોંચાડવાનું ગોઠવ્યું છે.

આ પ્રથમ પગલું છે. વાલીઓને અને શિક્ષકોને ઉપયોગી થાય એવાં બાકી રહેતાં પાસાંઓ વિશે બીજા તબક્કે પ્રગટ કરશું. અત્યારે તો શિક્ષણપર્વ નિમિત્તે આવું પ્રકાશન શક્ય બન્યું તેની કૃતાર્થતા છે.

- મનસુખ સલ્લા

સી/૪૦૩, સુરેલ એપાર્ટમેન્ટ
દેવાશિષ પાર્ક સામે,
જજીસ બંગલા વિસ્તાર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
મો. ૯૮૨૪૦ ૪૨૪૫૩

❑

ઘર એ જ યુનિવર્સિટી

ગુણવંત શાહ

સંસ્કૃત શબ્દકોશમાં 'મંદિર' શબ્દનો અર્થ છે 'ઘર'. મારી દૃષ્ટિએ 'ઘર' એટલે યુનિવર્સિટી. માણસ ઘર નામની યુનિવર્સિટીમાં જે પામે છે, તે કદી પણ કોઈ યુનિવર્સિટીમાંથી પામતો નથી. જ્હોન મેસ્ફીલ્ડ એવું કહી ગયો કે, 'યુનિવર્સિટી એટલે સારા વિચારોની પ્રયોગશાળા.'

દુનિયાના કોઈ મહાનગરમાં એકસાથે ત્રણ મહાન કેળવણીકારો એક જ સમયગાળામાં પ્રગટ થયા હોય એવી ઘટના બની નથી. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી અને શ્રી ગિજુભાઈ બધેકા એક જ સમયમાં થઈ ગયા. શ્રી હરભાઈએ સમાજને એક મૌલિક સંકલ્પના આપી હતી, જેને તેઓ 'ઘરશાળા' તરીકે ઓળખાવતા રહ્યા. કોઈનું ઘર જોઈને એમાં રહેનારા માણસના પગારનો અંદાજ માંડવાની કુટેવ છોડવા જેવી છે. એવી જ રીતે પગારના આંકડા પરથી માણસ જેવા માણસનો અંદાજ માંડવાની ટેવ ઓછી લોકપ્રિય નથી.

એક શિક્ષક તરીકે મને સમજાય છે કે :

પૈસો આહારની ખાતરી આપે, ભૂખની નહીં.
પૈસો સંબંધની ખાતરી આપે, પ્રેમની નહીં.
પૈસો મકાનની ખાતરી આપે, ઘરની નહીં.
પૈસો બેડરૂમની ખાતરી આપે, ઊંઘની નહીં.
પૈસો વૈભવની ખાતરી આપે, આનંદની નહીં.
પૈસો ખાતરી આપે, પ્રસન્નતા નહીં.

ઘરમાં ખૂણેખાંચરે અટવાતી અપ્રદૂષિત પ્રસન્નતા પરથી ઘરના કેરેટ મંડાવા જોઈએ. પગાર અને પ્રસન્નતા વચ્ચે ક્યારેક વ્યસ્ત પ્રમાણ હોય છે.

મિત્ર મનસુખભાઈ સલ્લાએ આ પુસ્તકના ફરમા પ્રસ્તાવના લખવાની વિનંતી સાથે મોકલી આપ્યા ત્યારે મારી સંમતિ ચૌદ કેરેટની હતી, પરંતુ મેં પુસ્તકના પ્રારંભે મુરબ્બી મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક)નો પ્રથમ લેખ વાંચ્યો ત્યારે હું એકદમ મૂડમાં આવી ગયો અને એ મૂડ ચોવીસ કેરેટનો હતો. મારી ભીતર બેઠેલો માસ્તર વિચારે ચડી ગયો. વિચારે ચડી જવું અને વિચારોની વહેતી સરિતામાં ડૂબકી લગાવવી એ મારી અત્યંત પ્રિય હોબી છે.

મસ્તીની પળોમાં કોઈ કલાકાર સમાધિની અવસ્થાની ખૂબ નજીક પહોંચી જતો હોય એવું બનવાનો સંભવ છે. ચિત્ર દોરતી વખતે મહાન ચિત્રકાર પિકાસો કેન્વાસ સામે જોઈને કોઈ પણ જાતના દેખીતા હાવભાવ વિના કલાકો સુધી ઊભો રહેતો. ફ્રેન્કોઈ ગિલો નામની તેની એક ગર્લફ્રેન્ડ હતી. 'લાઇફ વિથ પિકાસો' નામના પોતાના પુસ્તકમાં તેણે પિકાસોની સમાધિસ્થ પળોનું વર્ણન કર્યું છે. એણે એક વાર પિકાસોને પૂછ્યું : 'કલાકો સુધી આમ ઊભા રહેવાને કારણે તમારા પગ દુખતા નથી ?' આ પ્રશ્નનો જવાબ પિકાસો આપે છે એ અદ્ભુત છે. પિકાસોએ કહ્યું : 'જરાય નહીં, ચિત્રકારો લાંબું જીવે છે એનું આ જ ખરું કારણ છે. હું જ્યારે કામ શરૂ કરું છું ત્યારે મુસલમાનો મસ્જિદની બહાર પગરખાં ઉતારે તેમ મારા શરીરને ઓરડાનાં બારણાં આગળ મૂકી દઉં છું.'

કોઈ સાચો શિક્ષક વર્ગખંડમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે એ વર્ગખંડ મંદિર બની જતો હોય છે. મને વિચાર આવે છે કે મુરબ્બી મનુભાઈ પંચોળી વર્ગમાં પ્રવેશે અને બોલવાનું શરૂ કરે ત્યારે આવું નહીં બનતું હોય ?

રોજ રોજ મળતી એક નિષ્ફળતા મારા મનને સતત પજવ્યા કરે છે. બધી દોડાદોડ વચ્ચે અગતિનું ટ્રાફિક સર્કલ રચવાનું બનતું નથી. બધી ધાંધલધમાલ વચ્ચે મૌનનો એક કોશેટો રચી શકાતો નથી. માનવસંબંધોનાં ઓશિંજાળાં વચ્ચે અસંગનો એક ટાપુ રચાતો કેમ નથી? બધા શિવ સંકલ્પો પર્વત પરથી ગબડતી હિમશિલાની માફક ધરાશાયી થતા રહે છે. રોબર્ટ ઝિમરમેનના એક ગીતની ધ્રુવપંક્તિ, 'Blowing in the wind'માં આપણને વિચારમાં નાખી દે તેવા પ્રશ્નો પંક્તિએ પંક્તિએ પુછાતા રહે છે. પ્રશ્નો હળવી રીતે પુછાયા હોવા છતાં જવાબ ઝટ ન જડે એવા મર્મસ્પર્શી છે. એ કવિતા અહીં પ્રસ્તુત છે :

માણસને માણસ કહી શકાય
તે પહેલાં એને કેટલા રસ્તાઓ પરથી
પસાર થવું પડે ?
ધોળું કબૂતર

કેટલા સમંદર પાર કરે
પછી રેતીમાં પોઢી શકે ?
અને હા,
લોકોનાં રુદન સાંભળી શકાય તે માટે
માણસ પાસે કેટલા કાન હોવા જોઈએ?
દરિયામાં ધીરે ધીરે વહી જતાં પહેલાં
એક પર્વતને કેટલાં વર્ષ જીવવું પડે?
અને હા,
કેટલાક લોકોને સ્વતંત્ર બનવાની છૂટ મળે
તે પહેલાં કેટલાં વર્ષ ખેંચી કાઢવાં પડે ?
અને હા,
પોતે કશું નથી જોયું એવો ઢોંગ કરવા માટે
માણસે પોતાનું મોં કેટલી વખત ફેરવી લેવું પડે?

ગીતને અંતે માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવે છે :

'જવાબ પવનમાં વહી જાય છે.'

સફળતા આપણને અંદરથી પજવે છે, જ્યારે નિષ્ફળતા બહારથી પજવે છે. હું કંજૂસ માણસને મનોમન વંદન કરું છું. એ એવો માણસ છે, જે પોતે જેને બચાવવા યોગ્ય ગણે છે, તેને એ બચાવી જાણે છે. જેને એ પ્રાપ્તવ્ય ગણે છે, તેને એ પ્રાપ્ત કરી જાણે છે. કંજૂસની આવી ધ્યેયલક્ષિતા આપણી પાસે ક્યાંથી? ફૂવડ ગૃહિણીની માફક કીમતી ક્ષણોને વેડફી નાખનારા આપણે સૌ જીવનના ધોવાણ અંગે લગભગ બેભાન હોઈએ છીએ.

શિક્ષણનું શાસ્ત્ર તળાવ જેવું બંધિયાર નહીં પણ સરિતા જેવું પ્રવાહી હોવું જોઈએ. તળાવ અને નદી વચ્ચે પાયાનો તફાવત જોવા મળે છે. તળાવ બંધિયાર હોય છે, જ્યારે નદી ખળખળ વહેતી રહે છે. તળાવ પાસે કોઈ ગંતવ્ય હોતું નથી, જ્યારે નદી પાસે 'અચલપ્રતિષ્ઠ' એવા મહાસાગરને મળવાનું ધ્યેય હોય છે. 'નઈ તાલીમ' જામતી નથી કારણ કે સમયની સાથે વહેતાં રહેવાની તક 'નઈ તાલીમ'ને મળી નથી. વિનોબાજી વારંવાર કહે છે કે, 'આજની કેળવણી એ માત્ર ત્રણ આંગળીની કેળવણી છે, એ દસ આંગળીની થવી જોઈએ.'

લોર્ડ આર્મસ્ટ્રોંગનું એક વિધાન મને ગમી ગયું છે. એ કહે છે :

'કેળવણીનાં ત્રણ વિટામિન છે :
કેમ ભણવું,

ભણવા પ્રત્યેનો પ્રેમ
અને માત્ર ભણતર એ જ પૂરતું નથી
એ વાતની પ્રતીતિ.

આ પુસ્તકનું લોકાર્પણ આદરણીય લોકશિક્ષક શ્રી મોરારિબાપુના હસ્તે 'શિક્ષણ પર્વ'(મહુવા)માં થવાનું છે. આદરણીય મોરારિબાપુના કથામંડપ વિશાળ વર્ગખંડ બની રહે છે, કારણ કે મંડપમાં બેઠેલો પ્રત્યેક મનુષ્ય કશુંક ભીનું ભીનું હોય એવું પામે છે. બાપુએ કદી પણ કહેવું નથી પડતું : 'ભાઈઓ અને બહેનો, શાંતિ રાખો.' વર્ગમાં ટેબલ પર ડસ્ટર ઠોકીને આવું કહેનાર શિક્ષક એટલું તો કબૂલ કરે છે કે, 'મારી પર્સનાલિટી ડસ્ટરની પર્સનાલિટી કરતાં ઓછી પ્રભાવશાળી છે.'

છેલ્લે મારે એટલું કહેવું છે કે, આ પુસ્તક ગુજરાતના વાલીઓ માટે એક પાઠ્યપુસ્તક બની રહે એવું સમૃદ્ધ થયું છે. વાલીઓને જ્યાં સુધી વિચારદીક્ષા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી 'ઘર' નામની યુનિવર્સિટી જામે તેમ નથી. આ પુસ્તકની વિચારસમૃદ્ધિ વિવિધ લેખકોના મૌલિક વિચારોને કારણે ઘર નામની યુનિવર્સિટીને અર્થપૂર્ણ બનાવે એટલી સક્ષમ છે. આ પુસ્તકને શગ મોતીડે વધાવું છું અને એનો પ્રસાર 'નગરી નગરી દ્વારે દ્વારે' થાય એવી શુભકામના પ્રગટ કરું છું.

❑

અનુક્રમ

* વણખોલ્યા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ .... મનસુખ સલ્લા IV

* ઘર એ જ યુનિવર્સિટી .... ગુણવંત શાહ VII

૧. વિશ્વશાંતિની ગુરુકિલ્લી .... મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' ૧

૨. પહેલી જરૂર વાલી શિક્ષણની .... મનસુખ સલ્લા ૮

૩. બાળકોની બુદ્ધિમત્તાનો વિકાસ
અને વાલીઓ .... દીપક સોલિયા ૧૩

૪. બાળકનો ભાવાત્મક વિકાસ અને
મમ્મી-પપ્પા .... ભદ્રાયુ વછરાજાની ૧૮

૫. અંતરને છૂ કરવાના મંતર .... મહેન્દ્ર ચોટલિયા ૨૩

૬. બાળકની સર્જનાત્મકતાના વિકાસમાં
વાલીની ભાગીદારી .... ઈશ્વર પરમાર ૩૧

૭. માબાપ પાસે બાળકોની અપેક્ષા .... ગુલાબભાઈ જાની ૩૭

૮. મૂલ્યનિર્ધારણ અને વાલીઓ .... ભાણદેવ ૪૩

૯. શાંતિના વાવેતરને પાણી પાઈએ .... મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' ૪૮

૧૦. શ્રી માતાજીનું માતપિતાને માર્ગદર્શન ...... જ્યોતિબહેન થાનકી ૫૩

૧૧. ઘર-વાલી-બાળક સંબંધ .... ડૉ. વૈશાલી શાહ ૫૮

૧૨. વાલીઓ ખરી ભૂમિકા ભજવે .... મનસુખ સલ્લા ૬૪

૧૩. બાળઉછેર : તલવારની ધાર ! .... હરેશ ધોળકિયા ૭૦

૧૪. હોમ-સ્કૂલીંગ : એક સબળ વિકલ્પ .... માધવી શાહ ૭૪

૧૫. બાળઉછેરમાં નિયમન અને
સ્વાતંત્ર્યનો યોગ .... રમેશ સંઘવી ૮૩

૧૬. હતાશ બાળકને કેમ સંભાળવું ?........... રઈશ મણીયાર ૮૯
૧૭. બાળકની જીદ, આક્રમકતા,
અકર્મણ્યતા અને વાલીઓ .... હસમુખ પટેલ ૯૫
૧૮. સંતાનના મિત્ર કેમ બની શકાય ? .... આશાબહેન વૈદ્ય ૧૦૧
૧૯. વાલી અખંડ કે અડધિયાં ? .... પી. જી. પટેલ ૧૦૫
૨૦. વાણી-વ્યવહારની એકરુપતાની
બાળક પર અસર .... આચાર્ય ઉદયવલ્લભસૂરિ . ૧૧૦
૨૧. તમને ગુલાબજાંબુ,
પડોશીને મેથીના ગોટા .... બી. એન. દસ્તૂર ૧૧૪
૨૨. તરુણવય, અભ્યાસ અને
તન-મનનું આરોગ્ય .... કિરણ ન. શીંગ્લોત ૧૧૭
૨૩. પરીક્ષા, બાળકો અને વાલીઓ .... છાયાબહેન પારેખ ૧૨૨
૨૪. બાળઉછેરમાં ભય-માર-ગુસ્સાની અસરો ! હરેશ ધોળકિયા ૧૨૯
૨૫. બાળકોનું ટીવી-મોબાઇલનું
આકર્ષણ અને વાલીઓ .... ઉમા અને દીપક તેરૈયા ... ૧૩૬
૨૬. બાળક : એક જ્યોતિ .... રતિલાલ બોરીસાગર ૧૪૪
૨૭. મા-બાપ બિચારાં મટી સજ્જ બને !....... કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ ૧૪૬
૨૮. ગુજરાતી માધ્યમનો અનુભવ .... મિતા કેતન ઝવેરી ૧૫૧
૨૯. બાળકોને અને માતાપિતાને
શીખવવાની પદ્ધતિઓ .... ઉષાબહેન જાની ૧૫૫
૩૦. શાળાનું અવિભાજય અંગ : વાલી .... રણછોડ શાહ ૧૫૯
૩૧. વાલીઓ અને શાળા - પરસ્પર પૂરક .... ચંદ્રકાંતભાઈ વ્યાસ ૧૬૪

વિશ્વશાંતિની ગુરુકિલ્લી

મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ઘણી શોધો થઈ છે. ચંદ્ર પર અને સૂર્યમંડળમાં રોકેટો, ઉપગ્રહો મોકલવાની અદ્‌ભુત શોધો માણસે કરી છે. ને આવતા દસકામાં આપણે કદાચ ચંદ્ર પર જઈ પણ શકીએ.

અલબત્ત એનાથી આપણી શક્તિ વધી છે, પણ મુક્તિનું શું ? અવકાશયાનો, ઉપગ્રહો, આઈ.સી.બી. એમ. એ બધાંએ શિવનું ક્ષેત્ર નથી વધાર્યું, શક્તિનું વધાર્યું છે. આપણે સૌ એક ભયના ઓથાર નીચે જીવી રહ્યાં છીએ. આપણે નાયલોનનાં કપડાં અને આપણા બાપદાદાએ ધાર્યાં ન હોય તેવાં ખાનપાન લઈએ, પણ આપણા બાપદાદાઓ નચિંત, સ્વસ્છ જીવન જીવતા તે આપણા અને આપણાં બાળકોના નસીબમાં નથી રહ્યું. ઠંડું કે ભયાનક યુદ્ધ આપણી આજની ઘડીપળની ચિંતાનો વિષય બની રહ્યું છે. એનું કારણ આપણે કંઈ વધારે ઝઘડાળુ, ઈર્ષાળુ થયા છીએ તે નથી, પણ આપણા હાથમાં સત્તા મેળવવાનાં, સંહાર કરવાનાં શસ્ત્રો, કલ્પનામાંયે ન હોય તેવી શક્તિવાળાં શસ્ત્રો આવ્યાં છે તે છે. ચંદ્રગુપ્ત ને નેપોલિયનના મહારાજ્ય હતાં, પણ તેમની વિનાશ કરવાની શક્તિ આજનાં મહારાજ્યોથી લાખમા ભાગની પણ ન હતી. શક્તિ વધી તેના પ્રમાણમાં શિવત્વ વધ્યું નથી.

આથી મેં કહ્યું કે મોટી શોધ અણુ કે પરમાણુ શક્તિને હું નથી ગણતો. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં થયેલી મોટામાં મોટી શોધ હું બાલશિક્ષણશાસ્ત્રની ગણું છું. મારી અફર શ્રદ્ધા છે કે, જો માણસજાતને મુક્તિનો અનુભવ લેવો હશે, તો તેણે બાલશિક્ષણની આ શોધ પાસે આવવું પડશે. ત્યારે જ શાંતિનું ક્ષેત્ર વિસ્તરશે, ત્યારે જ મુક્તિનું સાચું પ્રભાત ઊઘડશે.

આનો અર્થ હું એવો લગીરે નથી કરતો કે શાંતિ માટેના રાજકીય કે આર્થિક પ્રયત્નોની કિંમત ઓછી છે. એવા પ્રયત્નો આપણા અભિનંદનને પાત્ર છે જ, કારણ કે સારું જીવન પણ જીવન હોય તો જ શક્ય છે. પણ હું ધ્યાન તો એ તરફ દોરવા માગું છું કે Fences are needed for garden but fences can not create flowers. બગીચા માટે વાડની જરૂર છે તેમ મુક્ત વિકાસ માટે મર્યાદિત રાજતંત્રની જરૂર છે જ, પણ વાડ ફૂલોને જન્મ આપી શકતી નથી. તેમ વ્યવસ્થા જરૂરી હોવા છતાંયે તે આપોઆપ મુક્તિનો અનુભવ કરાવી શકતી નથી. યુનેસ્કોના ખતપત્રની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ યુદ્ધ પહેલાં માણસોના હૃદયમાં શરૂ થાય છે ને ત્યાં જ તેને ડામવું જોઈએ. વ્યક્તિઓના હૃદયમાં જ પરિવર્તન કરવાની રીત માણસજાત જમાનાઓથી શોધતી આવી છે. કારણ કે વ્યક્તિ પોતે આક્રમણ ન કરે, કે આક્રમક ન હોય તો તોપો જાતે કાંઈ ફૂટવા માંડતી નથી. સ્વયંસંચાલિત મિસાઇલ્સનું પણ કોઈએ બટનં દબાવવું પડે છે. તે આપોઆપ ઊડતાં નથી.

કોરી જમીનમાં પડેલ તિખારો આપોઆપ ઓલવાઈ જાય છે. પણ ઘાસવાળી ભોંયમાં જો પડે તો જરૂર દાવાનળ લાગે છે.

તિખારો ન પડે તે એક સાવચેતી. ને તિખારો પડે તોપણ આગ ન લાગે, આપમેળે બુઝાઈ જાય તે બીજી સાવચેતી. બાળકેળવણીનું શાસ્ત્ર આ બીજા પ્રકારનું કામ કરે છે. એટલે જ હું ઘણીવાર બાળકેળવણીમાં કામ કરનારાઓને શાંતિસૈનિકો કહું છું. શાંતિ સ્થાપવાનં કામ માત્ર આઇઝનહોવર, ક્રુશ્ચેવ કે વિનોબાજી જ નથી કરતા, પણ રાનીપરજનાં ઝૂંપડાંઓ વચ્ચે બાલવાડી ચલાવનાર બાલવાડી સેવિકા પણ કરી રહેલ છે, કારણ કે તે પોતાની સંભાળમાં મુકાયેલ ભૂલકાંઓમાં આક્રમક વૃત્તિનાં બીજ ન રહે તેવી હિકમતથી કામ કરી રહેલ છે. તેનો ફોટો કે નામ છાપવામાં આવતાં નથી, તેથી તેનું કામ ઓછા મહત્ત્વનું નથી. ઝાડનાં મૂળિયાં હંમેશાં અંધારામાં જ રહે છે, પણ વૃક્ષને તે જ પોષણ આપે છે, ને તે જ વૃક્ષનો આધાર બને છે.

લડાઈનાં પડઘમ વાગે કે તરત જ આક્રમણકારને સંખ્યાબંધ સૈનિકો મળી રહે છે, તે શા કારણે ? સૈનિકો નોંધવાની પડાપડી થાય છે, તે શા માટે ? ઉનાળામાં ધરતી પર તરણુંય નથી હોતું ને વરસાદ પડતાં હરિયાળું ઘાસ ઊગી નીકળે છે, તે શા કારણે ? ઘાસનાં સૂક્ષ્મ બીજો ત્યાં ધરતીમાં હતાં જ, વરસાદ પડતાં તે બીજો ફૂટી નીકળ્યાં. આક્રમક વૃત્તિનાં બીજો ચિત્તની ભૂમિમાં વેરાયેલાં જ હતાં. અનુકૂળ ઘડી મળતાં ફૂટી નીકળ્યાં. સંસ્કૃતિ, વિવેક, સારાસારવૃત્તિ કશું ત્યાં કામ ન આવ્યું.

બાલશિક્ષણ અને બાલમાનસશાસ્ત્ર એમ કહે છે કે આક્રમક વૃત્તિ કાંઈ બાળકોમાં પહેલેથી નથી હોતી, જિજીવિષા, સંરક્ષણની ઇચ્છા તેને હોય છે, પણ આક્રમણની વૃત્તિ તો કુશિક્ષણનું જ પરિણામ છે, ને યોગ્ય શિક્ષણ એટલે સમયસરનું શિક્ષણ અને પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ. બધાં બાલશિક્ષણ કેન્દ્રોમાં આ બંને વસ્તુઓ જળવાય છે તેવું નથી ને તેથી પરિણામ આવતું નથી. તેમાં દોષ વિચારનો નથી, પણ વહેવારનો છે. વાવણી વખતે જે ખેડૂત વાવે નહિ ને લણણી વખતે શું મેળવે ? શક્તિ વપરાય તે પૂરતું નથી, સમયસર વપરાય અને યોગ્ય રીતે વપરાય તે જરૂરી છે.

જમાનાઓથી સાધુસંતો શાંતિનો ઉપદેશ દેતા આવ્યા છે. તેનું પરિણામ શા સારુ આટલું ઓછું આવ્યું છે ? ઈશુ કે ભગવાન તથાગત, સંત ફ્રાંસિસ, એકનાથ કે તુકારામનાં ચારિત્ર, જ્ઞાન અને કરુણા અપરિમેય હતાં, પણ તેમના સંસર્ગમાં આવેલામાંથી મોટા ભાગને તેઓ ચિત્તશાંતિ આપી શક્યા ? ને તેમના ગયા પછી પણ તેમના ઉપદેશનાં શ્રવણ મનનથી કેટલાનાં જીવતરનું પરિવર્તન થયું ? એમની મહત્તા અને ગુણવત્તા બંનેના પ્રમાણમાં પરિણામ કેટલું ? પ્રશ્ન શાંતિથી વિચારવા જેવો છે. મૂડીનું વધારેમાં વધારે વ્યાજ મળવું જોઈએ. જ્યાં ઓછું વ્યાજ મળતું હોય ત્યાંથી મૂડી ખેંચી લઈ જ્યાં વધુ વ્યાજ મળે તેમ હોય ત્યાં મૂડી નાખવી જોઈએ તેમ વ્યવહાર-ડાહ્યા લોકો અવશ્ય કહેવાના. વંદનીય મહાપુરુષોની ચારિત્ર અને હિંમતની મૂડીનું એવું થયું છે ખરું ? શા સારું ? આ ગંગાના અનર્ગળ જીવનદાયી પ્રવાહમાંથી મબલક પાક કેમ નથી ઊતર્યો ? હું ઉત્તર આપવાનું સાહસ કરું ? આ મહાપુરુષોએ પોતાનો ઉપદેશ પ્રૌઢોને આપ્યો છે. તેમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પ્રૌઢ-પરિવર્તનનું ગણ્યું હતું.

મહાભારતમાં ભગવાન વ્યાસે એક માર્મિક પ્રસંગ મૂક્યો છે, દુર્યોધનને એકવાર વિદુર સમજાવે છે કે ભાઈ-ભાઈના યુદ્ધનું પરિણામ કેવું ભયંકર આવે. દુર્યોધન એ બધું સાંભળીને કહે છે जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः, जानामि अधर्मं न च मे निवृत्तिः ' (ધર્મ શું છે તે હું જાણું છું, પણ મારાથી પળાતો નથી અને અધર્મ શું છે તે પણ હું જાણું છું, પણ મારાથી તેમાંથી પાછું ફરાતું નથી.) ઓછે-વત્તે અંશે સૌની આવી દશા હોય છે. આપણે દુર્યોધનની નાનીમોટી આવૃત્તિઓ છીએ, કારણ કે જ્ઞાન પછીથી આવે છે, આદતો, લાગણીનાં વલણ બાળપણમાં પડી ચૂક્યાં હોય છે. આથી ઉપદેશ આપણને એકબાજુ ખેંચે છે અને આદતો, લાગણીઓ બીજી બાજુ. આ ગજગ્રાહમાં થોડાક સદ્ભાગીઓને બાદ કરીએ તો

બાળપણની આદતો અને લાગણીઓ જીતે છે. આ પૂજ્ય અને પ્રણમ્ય મહાપુરુષો પ્રત્યે પૂરો આદર રાખીને પણ એમ કહી શકાય કે એમણે શરૂઆત કરવી જોઈએ ત્યાંથી નો'તી કરી. એટલે તેમના પ્રયત્નનું પરિણામ ઓછું આવ્યું છે. ધર્મસંસ્થાઓ જ્યાં સુધી પ્રૌઢોમાં કામ કરશે ત્યાં સુધી ધર્મ દૃઢમૂળ અને સ્વાભાવિક થવાનો નથી.

બાલશિક્ષણનું બીજું વિધાન એ છે કે આક્રમક વૃત્તિનાં મૂળ બાલ્યાવસ્થામાં થયેલ નૈરાશ્યના અનુભવમાં છે. બાળકોને અપમાન અને નિરાશાના જે અનુભવો આપણાં ઘરમાં, શેરીઓમાં ને શાળામાં થાય છે તે બાળકો ભૂલી નથી જતાં. તેમના હાથપગ નાના હોવાથી તે મૂંગાં રહે છે, પણ તેમના ચિત્તના ચોપડામાં તેઓ બધુ સમાજને ખાતે ઉધારી રાખે છે. મોટું થતાં જ તે ચોપડો ખોલે છે ને પોતાનું લેણું સમાજ પાસેથી એક યા બીજી રીતે વસૂલ કરે છે. બધા સમાન છે એમ આપણે કહીએ, પણ બાળકે નાનપણમાં અપમાન, હીણપતભર્યા અનુભવ કર્યા હોય છે એટલે મોટી ઉંમરે તે કોઈને પીડિત કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી.

સમાજનો ઇતિહાસ એમ કહે છે કે જે સમાજનાં બાળકોને આકરામાં આકરી સ્થિતિમાં રખાતાં તે સમાજનાં બાળકો મોટી ઉંમરે વધારે સ્વચ્છંદી અને આક્રમક થતાં.

સ્પાર્ટાની શિસ્ત આકરી હતી - પૈસો ત્યાં રખાતો નહિ, કલાસાહિત્યનું સેવન વેવલાઈ ગણાતી. ત્યાંના ખડતલ સૈનિકોએ જ્યારે બીજા પ્રદેશો જીત્યા ત્યારે પૈસા ને વિલાસમાં સૌથી પહેલાં ડૂબ્યા. એટલે સમાજ બાળકોને જે ચલણમાં મૂલવશે તે જ ચલણમાં બાળક પણ સમાજને ચૂકવશે.

બાળકને જેટલી વાર નિરાશાનો અનુભવ આપણે કરાવીએ છીએ તેટલી તેની આત્મશ્રદ્ધાની ઈંટો એક પછી એક ખસેડીએ છીએ. ને જેની આત્મશ્રદ્ધા ગઈ તે તક આવ્યે આક્રમક થાય છે, ને તક ન મળે ત્યાં સુધી અરજદાર રહે છે.

તેને આપણે દબડાવ્યો, રોવડાવ્યો, હીણપત આપી, તેને થયું કે આનો બદલો કેમ લેવો ? પોતાનાથી કોઈ નાનો મળશે તેને તે દબડાવશે, બીજા દેશ પર આક્રમણનાં નગારાં વાગે ત્યારે તેમાં ભરતી થઈને દેશસેવાના નિમિત્તે મનમાં ભરી રાખેલાં અપમાનોની કોઈના પર દાઝ કાઢી પોતાની વડાઈ સાબિત કરશે.

કર્ણ ચીતરીને વ્યાસ ભગવાને આપણને આ જ શિખામણ આપી છે. કર્ણને નાનપણમાં સૌએ અજ્ઞાતકુલશીલ ગણી તિરસ્કાર્યો, ભીમે તિરસ્કાર્યો, દ્રૌપદીએ સૂતપુત્ર કહી સભા વચ્ચે તિરસ્કાર્યો. પણ કર્ણ બળવાન હતો એટલે એ સહન કરીને બેસી ન રહ્યો; તેણે દુર્યોધન સાથે ભળી પાંડવ-કૌરવનું પાટે ચડવા ન દીધું.

દ્રૌપદીના વસ્ત્રહરણમાં, છળકપટથી ભરેલા દ્યૂતમાં બધે તેણે સાથ આપ્યો. કર્ણ મોટો દાનવીર હતો. પોતાનાં કવચકુંડલ દાનમાં આપતાં તે અચકાયો ન હતો. શાસ્ત્રોનો પણ જાણકાર છતાંયે તેણે આવું કેમ કર્યું હશે ? નાનપણમાં અપમાનો-નિરાશા વેઠવાં પડેલાં તેનો બદલો લેવા કર્ણે આ બધું કર્યું. તેને ભણવું હતું તે માટે ખોટો વેશ લઈને તેણે પરશુરામ પાસે ભણવા જવું પડ્યું. ને ત્યાં પણ પકડાતાં શાપ મળ્યો; દ્રૌપદીને પરણવું હતું, પણ ભરસભામાં 'સૂતપુત્રને નહિ વરું' કહી દ્રૌપદીએ અપમાનિત કર્યો, કૃપાચાર્યે કુમારોની પરીક્ષા વખતે 'તું રાજવંશનો પુત્ર નથી - તારાં માતાપિતા કોણ ?' કહી હાંસી કરી, ભીષ્મ તો તેને કાગડો કહેતા. આમ ચારે બાજુ નિરાશા અને અપમાન મળતાં બદલો લેવા તે અધર્મને પક્ષે ગયો. આક્રમણ કરનારાઓનું સોગઠું બન્યો. હજારો વર્ષ પર ભગવાન વ્યાસે જે કવિની દૃષ્ટિથી જોયું, તે જ બાલશિક્ષણકારોએ આજે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી શોધ્યું છે.

બાલશિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું ત્રીજું વિધાન એ છે કે સંહારવૃત્તિનો અવેજ સર્જનવૃત્તિ છે. આક્રમણનો ઉપાય અંતઃતૃપ્તિ છે. જે સમાજ પોતાનાં બાળકો માટે તેમની વય, તેમની વૃત્તિ લક્ષમાં રાખીને સર્જનકાર્ય માટેની વ્યવસ્થા પોતાની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં યોજે છે તેને કોર્ટો, જેલો, લશ્કરોનું ખર્ચ ઓછું કરવું પડે છે. જ્યાં આત્મસંયમ નથી ત્યાં પરસંયમ - પરશાસન લાવવું પડે છે. એટલે જ પ્લેટોએ કહ્યું કે 'જે સમાજ યોગ્ય શિક્ષણ પાછળ વધારે ખર્ચ કરે છે તેને લશ્કર પાછળ ઓછું ખર્ચ કરવું પડે છે.' આ આત્મસંયમ જેટલો નિગ્રહથી આવે છે તેનાથી વિશેષ અંતઃતૃપ્તિથી આવે છે, જે પોતાની પ્રવૃત્તિ કઈ તે જડી ગયું છે તેને બીજાનાં કામમાં દાખલ કરવાની; બીજાની ટીકા કરવાની ફુરસદ જ હોતી નથી. ફૂલ પર બેઠેલી મધમાખીની જેમ તે રસ ચૂસવામાં તલ્લીન થઈ જાય છે. આપણામાંના મોટા ભાગનાને અંતઃતૃપ્તિ નથી માટે બહાર દોડધામ કરીએ છીએ, વસ્તુઓના ગંજના ગંજ ખડકીને મોટા થવાનો ખોટો ડોળ કરીએ છીએ, કારણ અંદર આપણું મન ખાલીખમ હોય છે.

બાળકોને એ અવસ્થાએ આપણે સ્વયંસ્ફુરિત પ્રવૃત્તિ કરવા દઈએ તો અંતઃતૃપ્તિ માટેનો તેમનો માર્ગ ખુલ્લો થશે ને બીજાને દખલ કરવાનું, બીજાની ઈર્ષા કરવાનું, બીજાને હલકા પાડી મોટા થવાનું ઝેર તેમના સ્વભાવમાં નહિ પ્રવેશે. આ ઝેર શું આપણા સમાજમાં ઓછું છે ? કોઈક જરાક આગળ વધે તો રાજી થનારા કેટલા ? અને ઈર્ષા કરનારા કેટલા ? આવો ઈર્ષાળુ સમાજ, સમાજ કહી શકાય ખરો ? અપમાન ને ઈર્ષાળુ વ્યક્તિઓ યુદ્ધની આગ ફેલાવનારાઓને સૂકા ઘાસની ગંજી જેવા ઉપયોગી નીવડે છે.

એટલે મેં અગાઉ કહ્યું કે બાલશિક્ષણનું કામ એક ધાર્મિક કામ છે અને બાલશિક્ષકો શાંતિસૈનિકો છે. ભલે આવું કામ કરનારા શિક્ષકો ઝાઝા ન હોય, પણ જેટલા હોય તેટલા ભારે આદરને પાત્ર છે. કારણ કે સમાજના સ્વાસ્થ્ય ને સુખ માટે તેઓ પાયાનું કામ કરી રહ્યા છે. આપણાં ધન, માલ, આબરૂ, સુખ એ બધાંને માટે આપણે વારેવારે શેરબજાર, પોલીસ કે અદાલત તરફ જોઈએ છીએ. તેને બદલે જો આપણે બાલમંદિરો તરફ જોતાં, બાલમંદિરો પાસેથી મદદ માગતાં થઈએ, તો સંભવ છે કે આપણી આશા વહેલી સફળ બને. કારણ કે ધનનું ધન આખરે તો આપણાં સુશીલ સંતાનો છે અને તેમને સુશીલ બનાવવાની મોટામાં મોટી શક્યતા યોગ્ય બાલશિક્ષણમાં છે.

પણ આનો અર્થ કોઈ મા-બાપ એવો ન કરી બેસે કે બાલમંદિરોમાં બાળકોને મોકલ્યાં એટલે તેમની જવાબદારી પૂરી થઈ. જે માબાપ પોતાના ધનના ધનને સુરક્ષિત રાખવા માગતાં હોય તેમને બાલમંદિર મદદ કરી શકે છે, પણ તેમની જવાબદારી પૂરી થઈ જતી નથી. કારણ કે બાળક શિક્ષણ- સંસ્થામાં ચારથી પાંચ કલાક રહેશે. બાકીના ઓગણીસ-વીસ કલાક તો તે ઘરમાં જ રહેતું હોય છે. ઘર કે શાળા વચ્ચે મેળ ન હોય, વિસંવાદ હોય તો શાળા જે કાંઈ પોતાના સમય દરમિયાન ચણે તે ઘરના સમય દરમિયાન તૂટી પડે.

અમદાવાદ બંધાયું ત્યારની વાત છે. અહમદશાહ બાદશાહે અમદાવાદ ફરતો કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો. આખો દિવસ ચણતરનું કામ ચાલે. રાત થાય. સવાર પડે ને જુએ તો ચણેલું તૂટી પડ્યું હોય. ઘણા દિવસ આમ ચાલ્યું. બાદશાહને આનો ભેદ સૂઝે નહિ. કોઈકે કહ્યું કે માણેકનાથ બાવાની જગ્યા આ કિલ્લામાં આવી જાય છે. તે કાંઈક જાદુ કરતો હશે. હાલના માણેકચોક આગળ માણેકનાથ બાવાની જગ્યા. બાદશાહ તેની પાસે ગયો. કિલ્લો કેમ તૂટી પડે છે તેનું કારણ પગે લાગીને પૂછ્યું. માણેકનાથે પોતાની સાળ બતાવી. દિવસે તેના પર સાદડી વણતો. બાદશાહને કહે, 'દિવસે આ સાદડી વણું છું ને રાત્રે તેને પાછી ઉકેલી નાખું છું એટલે તારો કિલ્લો પડી જાય છે.' બાદશાહે તેને સમજાવ્યો. માણેકચોક નામ આપ્યું. ત્યાર પછી કિલ્લો પડતો બંધ થયો.

આપણે બધાં માબાપ માણેકનાથ બાવા જેવાં છીએ. માબાપ નહિ સમજે તો બાલમંદિર કે શાળાનું કામ ચાલવાનું નથી. એટલે હું તો હાથ જોડી વિનવું છું કે આ તમારું કામ અમે કરીએ છીએ. રાત્રે સાદડી વીંખવાનું કામ થંભાવો અને મજબૂત અને વિશાળ હૃદયનો કિલ્લો બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું છે તેમાં મદદગાર

થાઓ. બાળકને જે વર્તાવ બાલમંદિરમાં મળતો હોય, જે શિક્ષણ સંસ્કાર, સગવડો ત્યા અપાતાં હોય તેનાથી જુદું ઘરમાં ન અપાય તે જુઓ. કારણ કે બાળકો આખરે તમારાં છે. તે તમારી સાથે વધારે રહે છે.

સાચી વાત તો એ છે કે બાળકોને તમે ચાહો છો તેટલું અમે - શિક્ષકો ચાહી શકવાનાં નથી. તમારું એક વેણ કે એકાદ વર્તન બાળક પર જેટલી અસર કરશે, એટલાં અમારાં વેણ નહિ કરે. એટલે જ ઉપનિષદના ઋષિએ કહ્યું કે એક પિતા દસ આચાર્યની બરાબર છે ને એક માતા તે સો આચાર્યની તોલે છે. આ શિક્ષણમાં પડેલા શિક્ષકો પણ એ સમજી લે. તેમનું કામ માત્ર બાળકોને ત્રણ કલાક ભણાવવાથી પતી જતું નથી. માબાપોનો સહકાર મેળવવો અને તેમનું દૃષ્ટિપરિવર્તન કરવું તે પણ તેમના કામનો ભાગ છે. તેઓ જ્યાં સુધી આને પોતાના કામનો ભાગ નહિ ગણે ત્યાં સુધી દળી દળીને ઢાંકણીમાં ઉધરાવવાનું જ રહેશે, કારણ કે હુકમનું આખરી પાનું તો માબાપના હાથમાં જ છે. તે પાનું તેમની તરફેણમાં ન પડે તો તેમની જીતેલી બાજી હારમાં ફેરવાઈ જતાં વાર નહિ લાગે.

સમાજને સ્વસ્થ, સુખી, શીલવાન, અનાક્રમક બનાવવા માટે આપણે સૌ આપણી રુચિ મુજબનું કામ નોખી નોખી દિશામાંથી કરીએ છીએ. જુદા જુદા મોરચે લડનારા સૈનિકો આખરે એક જ સૈન્યના સિપાહી છે. તેમ આપણે આ પૃથ્વી પર ન્યાય, સ્વતંત્રતા ને સમતા પર રચાયેલા ભૂતલનું સ્વર્ગ રચવાનો પુરુષાર્થ સૈકાઓથી કરી રહયા છીએ. એને કોઈએ રામરાજ્ય કહ્યું, કોઈએ પૃથ્વી પરનું વૈકુંઠ કહ્યું. પણ માનવજાતિની એ અદમ્ય ઝંખના રહી છે કે સ્વર્ગ પૃથ્વી પર રચવું. આ ઝંખનાને પૂરી કરવા બાલશિક્ષણમાં પડેલાંઓ પોતાને મોરચે કામ કરી રહ્યાં છે. તેઓ નિરાંતે ને ઉત્સાહથી પોતાના સ્થાનને વળગી રહે તે માટે તેમને પૂરતું સન્માન ને પૂરતું વેતન મળ્યા કરે તે જોવાની શાણા સમાજની ફરજ છે.

જીવનઘડતર એ મોટામાં મોટી કલા છે. આરસમાં મૂર્તિઓ કંડારવા કરતાંય તે મહત્ત્વનું ને અઘરું કામ છે. બાલશિક્ષણ એ કલાની આવી ઉપાસના છે. એની ઉપાસના આપણે સૌ શિક્ષકો, વાલીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળીને કરીએ.

('વિશ્વશાંતિની ગુરુકિલ્લી'માંથી)

❑

પહેલી જરૂર વાલી શિક્ષણની

મનસુખ સલ્લા

એક હાઇસ્કૂલના નિષ્ઠાવાન આચાર્ય કહેતા હતા કે વાલીઓ (Guardians) મને ઠપકો આપે છે કે, 'આ રમત, નાટક, ચિત્ર, બાગ, પ્રવાસ, ખાસ દિવસોની ઉજવણીમાં તમે કેટલો બધો સમય બગાડો છો? એને બદલે વિષયો જ ભણાવોને ? વિષયોમાં ભણ્યા હશે એ કામ લાગશે, આ બધું વધારાનું કાંઈ કામ નહિ લાગે.'

આચાર્યે વાલીને પૂછ્યું કે, 'તમારો દીકરો જેને તમે નકામું ગણાવો છો એનાથી ખુશ છે કે નારાજ છે ?' તો વાલીએ કહ્યું, 'એ તો ખૂબ રાજી છે. આ બધાંમાં ભાગ લેવા ખૂબ ઉત્સાહી છે. પરંતુ એ તો બાળક-બુદ્ધિ કહેવાય. એનું ભવિષ્ય બને એ માટે હું આ બધી ચિંતા કરું છું.'

સારી રીતે કાર્ય કરતી, વિષયશિક્ષણ અને ચારિત્ર્યઘડતરની આવી પ્રવૃત્તિઓ કરતી શાળાને આ કોયડો વધુ હોય છે કે વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા ઉત્સાહિત હોય છે અને વાલીઓને એ સમય બગાડવા જેવું લાગે છે. વાલીઓને ચિંતા છે કે આવી પ્રવૃત્તિઓથી વિષયશિક્ષણ નબળું પડશે. આવા વાલીઓને પૂછવામાં આવ્યું કે, 'તમારું સંતાન સારી નોકરી મેળવે એમ તમે ઇચ્છો છો એમ જ તે સારો માણસ બને એમ ઇચ્છો છો કે નહિ ?' તો વાલીઓનો જવાબ હોય છે કે, 'અમારો બાળક સારો માણસ થાય એમ જ અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ તો પહેલી વાત છે. પરંતુ સારો માણસ થવાને અને આ બધી પ્રવૃત્તિઓને શો સંબંધ છે ?'

કોયડો આ પ્રવૃત્તિ કરાવવી કે નહિ એ નથી, પરંતુ વાલીઓની સમજ સ્પષ્ટ થાય એ છે. વાલીઓને એ ખબર જ નથી કે ચારિત્રઘડતરનાં માધ્યમો કયાં છે ? કેવી રીતે ચારિત્રઘડતર થાય છે ? એટલું જ નહિ, વાલીઓ જ્યારે સ્કૂલ વિશે બોલે ત્યારે કહેતા હોય છે કે, 'આજે સ્કૂલમાં ચારિત્રઘડતર થાતું જ નથી.' કેમ જાણે વાલીઓનો એવો ખ્યાલ છે કે શરીરમાં કોઈ તત્ત્વની ખામી હોય ને ડૉક્ટર અમુક દવાથી તેની પૂર્તિ કરી આપે તેમ વિદ્યાલયો પોતાના બાળકમાં ચારિત્ર ઉમેરી દેશે. એ તો આપોઆપ થશે. મૂળ કામ તો પરીક્ષામાં ઊંચા ટકા મેળવાનું છે.

આનાં કેટલાંક કારણો છે : (૧) મોટા ભાગના વાલીઓ શિક્ષણ એટલે પરીક્ષા પાસ કરવી તેટલું જ ગણે છે. (૨) પરીક્ષાની ટકાવારીને આધારે આગળના અભ્યાસમાં કે નોકરીમાં પ્રવેશ મળે છે માટે વાલીઓ એટલા ભાગ ઉપર જ ધ્યાન આપે છે. (૩) ચારિત્રઘડતરની વાલીઓની અપેક્ષા હોય છે પરંતુ ચારિત્રઘડતર કેવી રીતે થાય એ વિશે વાલીઓ લગભગ અજાણ હોય છે. (૪) ભણતરમાં જોઈ-માપી શકાય તેવું તો પરીક્ષાનું પરિણામ જ હોય છે. એટલે તેને જ કેન્દ્રમાં મૂકાય છે. (૫) આજની શાળાઓનું કામ એટલું ઉપરછલ્લું થયું છે કે એ કશું 'શીખવવા'ને બદલે માત્ર પરીક્ષા માટે જ વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરે છે. આટલી નબળી અને મર્યાદિત એવી શાળાની કામગીરી પછી પણ વિદ્યાર્થીઓ વિકસે છે તેનું કારણ વિદ્યાર્થીની પોતાની તૈયારી, મળેલું વાતાવરણ કે ઝંખના હોય છે.

શિક્ષણપ્રક્રિયામાં એ કદી ભૂલાવું નહિ જોઈએ કે તેમાં કોઈ એક બાબત કે તત્ત્વ પૂરતું નથી. શિક્ષણ એ બહુપરિમાણી પ્રક્રિયા છે. અનેક દિશાએથી, અનેક ઉપક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જ વિદ્યાર્થીના વિકાસમાં સાચો ફાળો આપી શકાય. વળી શિક્ષણમાં જથ્થો મહત્ત્વનો નથી, આયોજનપૂર્વક, વિવેકપૂર્વક, પસંદગીપૂર્વક સઘળી બાબતો ગોઠવાવી જોઈએ. જો વાલીઓ માનતા હોય કે પરીક્ષાનું ઊંચું પરિણામ પૂરતું છે અને ચારિત્રઘડતર માટેની પ્રવૃત્તિઓ નકામી છે તો એ ખ્યાલ અધૂરો અને અણસમજવાળો છે. સાચું તો એ છે કે વિષયશિક્ષણ અને પ્રવૃત્તિઓ/કાર્યક્રમોને અખંડ રીતે જોવાં જોઈએ. એ સઘળું વિદ્યાર્થીની અનેકવિધ ક્ષમતાઓ અને શક્તિને, વિદ્યાર્થીની સમજ અને તેના ચારિત્રને વિકસાવે છે, ધાર કાઢે, વધુ સૂક્ષ્મ બનાવે છે.

એટલે સૌ પ્રથમ ચારિત્ર એટલે શું તે વિશે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. ચારિત્રની અનેક વ્યાખ્યાઓ પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી આપવામાં આવી છે. (અમુક વખતે અમુક બાબત ઉપર વધુ ભાર અપાયો હોય તેવું પણ બન્યું છે.) ચારિત્રઘડતરનો

આલેખ એટલે મનુષ્યનાં આંતરતત્ત્વોનો વિકાસ. એવો મનુષ્ય જે સ્વ, સમાજ અને સમષ્ટિ માટે હિતકર અને જવાબદાર હોય. એવાં ગુણલક્ષણોની તારવણી કાંઈક આવી હોય : સુટેવોવાળો, કાર્યક્ષમ, ધૈર્યવાન, સાહસિક, સંવેદનશીલ, સર્વજનહિતબુદ્ધિથી વિચારનારો, નાના અવરોધોથી હારી ન જનારો, ધ્યેયની સ્પષ્ટતાવાળો, ઉદાર, નાગરિકધર્મ પાળનારો, સૌની સમાનતા અને સ્વતંત્રતાને ચાહનારો, પોતાનાથી પાછળ રહેનારા માટે કરુણાવાન, નબળાની પડખે ઊભો રહેનાર. જો આવાં ગુણલક્ષણોનો વિકાસ એ ચારિત્ર્યઘડતર ગણાય તો શિક્ષણપ્રક્રિયામાં શું શું હોય એની સમજ સ્પષ્ટ થાય.

જ્યારે વાલીઓ વિષયશિક્ષણ અને પરીક્ષાને જ કેન્દ્રમાં મૂકે છે અને બાકીનાં સઘળાંને વધારાનું (એટલે કે નિરર્થક) ગણે છે ત્યારે તેઓ જ એ સ્વીકારી લે છે કે પોતાના બાળકનું ભલે પચાસ ટકા જ શિક્ષણ થાય, અધૂરું શિક્ષણ થાય.

માણસ કાંઈ કોથળો નથી કે તેમાં ઇચ્છો તે ભરી દેવાય. બાળકની વિકસવાની વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા છે. જેમ એક વાછરડું થોડા કલાકમાં ઊભું થઈ જાય છે, ચાલવા માંડે છે. થોડા વખતમાં ખાતું થઈ જાય, તેમ મનુષ્યના બાળકનું નથી થતું. તે દરેક પ્રક્રિયામાં ઘણો બધો સમય લે છે. કારણ કે તેનો કેવળ શારીરિક વિકાસ પૂરતો નથી ગણાતો, પરંતુ માનસિક, ભાવાત્મક અને આત્મિક શક્તિઓનો વિકાસ પણ અપેક્ષિત છે. મનુષ્યમાં ભાષાનો એવો વિકાસ થાય છે કે તે પોતાના વિચારો અને ભાવો અન્ય સુધી પહોંચાડી શકે છે. એનાં આંગળાંનો એવો વિકાસ થાય છે કે તે પકડી શકે, ખેંચી શકે, ફેંકી શકે, વાળી શકે. જાણીતી પ્રક્રિયાને નવું જ રૂપ આપી શકે છે. જીવન સુગમ-સરળ-સુખભર્યું થઈ શકે તેવા ઉપાયો શોધી શકે છે. એ વિશાળ યંત્રો બનાવી શકે છે અને સૂક્ષ્મ ઑપેરેશન કરી શકે છે. તે ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જી શકે છે, જીવનને સમજાવતા વિચારો રજૂ કરી શકે છે. એટલે કે મનુષ્ય કેવળ કમાવાની શક્તિ મેળવે એ પૂરતું ગણાતું નથી. એનામાં અપાર અપ્રગટ ક્ષમતાઓ પડેલી છે તેનો વિકાસ અપેક્ષિત છે. નેતૃત્વ, સંગઠન, સમજણ, આંતરઅવલોકન, સહૃદયતા આ સઘળું મનુષ્યમાં વિકસી શકે છે, પ્રગટ થઈ શકે છે.

મનુષ્યમાં આવી તો હજાર પ્રકારની ક્ષમતાઓ રહેલી છે. એના વિકાસ માટે અનેક કેન્દ્રી આયોજનો ઘડતરકાળમાં થવાં જોઈએ. એટલે વિષયશિક્ષણ, સહઅભ્યાસપ્રવૃત્તિઓ, શાળા બહારના કાર્યક્રમો, સમાજ ઓળખના કાર્યક્રમો, સ્વઓળખના ઉપક્રમો, અને સૌથી વધુ અગત્યનું તે કરતાં કરતાં શીખવું, ભૂલ પડે

તો સુધારવી, પ્રયોગો કરવા, એનાં તારણોને તટસ્થપણે જોવાં-સ્વીકારવાં, એમાંથી પોતાની સમજ સ્પષ્ટ કરવી. આ સઘળાંને અખંડ એકમ ગણવું જોઈએ. કોઈ એક અંગનો વિકાસ એ ચારિત્રવિકાસ નથી. સાથે જ એ સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી પોતાની રુચિ પ્રમાણે, વલણો પ્રમાણે અને ઘડતર પ્રમાણે વિવિધ આયોજનોમાંથી ગ્રહણ કરે છે. એમાં વૈવિધ્ય હોવાથી શિક્ષણમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, પદ્ધતિઓ અને આયોજનો જરૂરી હોય છે. એક વિદ્યાર્થી પ્રાર્થનામાંથી સૌથી વધુ શીખશે, તો બીજો નાટકમાંથી, ત્રીજો પ્રવાસમાંથી, ચોથો બાગમાંથી, પાંચમો ઉત્સવોમાંથી. શિક્ષણની પ્રક્રિયા કેવળ શારીરિક કે સ્થૂળ નથી કે અમુક ભાગ પૂરતી મર્યાદિત નથી. જ્યારે વિષયશિક્ષણને અને તેમાં પણ માત્ર યાદ રાખવાને જ મહત્ત્વ આપીને બાકીનાં સઘળાંની બાદબાકી કરવામાં આવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીનો આંશિક અને એકાંગી વિકાસ થાય છે, સમગ્ર વિકાસ નહિ. આ કેટલી મોટી ખોટ છે એનો વિચાર વિદ્યાલયો અને વાલીઓએ કરવો જોઈએ. એને દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજીએ તો એમ કહેવાય કે આખું શરીર ન વિકસે અને પગ જ જાડો થતો જાય તે હાથીપગાનો રોગ છે, એનાથી હરખાવા જેવું નથી.

વિષયશિક્ષણ અંગે પણ સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. આજે હકીકતે વિષય 'શીખવાતો' નથી. (Learning થતું નથી) પરંતુ તેને યાદ કેમ રાખવું એની કરામતો શીખવાય છે. એ બધું પરીક્ષા માટે જ હોય છે. એવો સર્વે થયો હતો જેમાં ૪૦ ટકા, ૫૦ ટકા, ૭૫ ટકા અને ૯૦ ટકા માર્કસ મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓની એક મહિના પછી એ જ વિષયની પરીક્ષા લેવામાં આવી તો ૪૦ થી ૯૦ ટકા માર્કસ મેળવનારા સૌ ૪૦ થી ૪૮ લાવી શક્યા હતા. કારણ કે વિષયશિક્ષણને જીવનના પ્રશ્નો સાથે, અનુભવો સાથે જોડવામાં આવ્યું નહોતું. વિદ્યાર્થીને વિચારતા, તપાસતા, અવલોકન કરતા શીખવ્યું જ નહોતું. જે તે વિષયની વિભાવના (concept) વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા જ નહોતા. આજે તો ભણે તે લોકો કશું જ ન કરે તેનો મહિમા છે.પરંતુ કર્મ ચિત્તને કેળવે છે એ પાયાનો મુદ્દો જ ચૂકી જવાય છે. એટલે ગાંધીજીએ પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની હિમાયત કરી હતી. સાથે જ શિક્ષણમાં એ વિવેક રાખવો જોઈએ કે ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ નહિ, વિદ્યાર્થીનું ચારિત્રઘડતર કરે, એની સર્વાંગી કેળવણી કરે એવી જ પ્રવૃત્તિ વિદ્યાલયે પસંદ કરવી જોઈએ.

આ આખી ચર્ચા એ સ્પષ્ટ કરે છે કે ખરેખર તો વિદ્યાર્થીનીય પહેલાં વાલીઓની કેળવણી કરવાની જરૂર છે. બાળકને જન્મ આપવો તે શારીરિક ઘટના છે, પરંતુ એનું ઉત્તમ મનુષ્ય તરીકે ઘડતર કરવું એ સાંસ્કૃતિક ઘટના છે એવું આપણા

મોટા કેળવણીકાર દર્શકનું અવલોકન સર્વથા સાચું છે. એટલે વાલીઓએ શાળાની પસંદગી કરતી વખતે એસીવાળા વર્ગખંડો, કમ્પ્યૂટર, અનેક સાધનો, આંજી નાખતાં ભવ્ય મકાનો માત્ર ન જોતાં એ વિદ્યાલય પોતાના બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરાવનારું છે કે નહિ એ તપાસવું જરૂરી છે. દરેક વિદ્યાર્થીમાં કમાવાનું કૌશલ અને માણસાઈનો સમન્વય થવો જોઈએ.

જો વિદ્યાલય સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ અને ઘડતરના કાર્યક્રમોને છોડી દે, યા નાછૂટકે દેખાવ પૂરતાં રાખે, પરીક્ષા પાસ કરાવવા યાદશક્તિની જ કસરત કરાવે, એ માટે જ સઘળાં આયોજનો કરે તો એ ભલે લાખોની ફી લેતું હોય, ગમે તેવા મોટા દાવા કરતું હોય, પરંતુ એ વાલીઓને છેતરવાનું અને દેશના ભવિષ્યને નુકસાન કરવાનું કામ કરે છે. એટલે તો આપણા ગ્રૅજ્યુએટ પોતાના વિષયની ૩૦ ટકા સજ્જતાવાળા પણ નથી હોતા એ સર્વે-તારણ આંખ ઊઘાડનારું છે.

આજની સરકારો આર્થિક ભાર ઉતારવા સેલ્ફ ફાઇનાન્સ વિદ્યાલયોને પ્રોત્સાહન આપી રહી છે. પરંતુ શિક્ષણનાં કથળતાં ધોરણો અને ભ્રષ્ટ વ્યવહારો અંગે ઉદાસીન છે. બધા નિર્ણયોનો અધિકાર પોતાના હાથમાં રાખવાનું ઇચ્છનાર તંત્રે બગડેલું સુધારવાની અને ઉત્તમનો અમલ કરાવવાની ફરજ પણ બજાવવી જોઈએ. પોતાના ખેલમાં ડૂબેલા રાજકર્તાઓ ઝાઝું કાંઈ કરી શકે એમ નથી. ત્યારે વાલીઓએ જાગૃત થઈને પોતાનો સંગઠિત અવાજ ઊભો કરવો પડશે કે અમારા બાળકો માટે અમે કેવું શિક્ષણ માગીએ છીએ. એ માટે એમણે પોતે સ્પષ્ટ થવું પડશે કે સાચું શિક્ષણ એટલે કેવું શિક્ષણ અને ચારિત્ર્યઘડતરમાં તેમની શી અપેક્ષા છે.

હવે આપણે નિર્ભ્રાંત થવાની જરૂર છે કે શિક્ષણનું દિનપ્રતિદિન જે ઝડપે ધોવાણ થઈ રહ્યું છે તે ચાલુ રહ્યું તો એકાદ દાયકામાં આ આખી પ્રવૃત્તિ જ નિરર્થક બની જશે. પછી આ બાજી સુધારવાનું સહેલું નહિ હોય. એમાં સૌથી વધુ સહન કરવાનું તો વિદ્યાર્થીઓએ અને વાલીઓએ જ હશે. એટલે વાલી શિક્ષણ, જાગૃતિ અને વાલી સંગઠ્ઠન આજની પરમ આવશ્યક્તા છે.

મનસુખ સલ્લા,
સી/૪૦૩, સુરેલ એપાર્ટમેન્ટ, દેવાશિષ પાર્ક સામે,
જજીજ બંગલા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫. મો. ૯૮૨૪૦ ૪૨૪૫૩.

❑

બાળકોની બુદ્ધિમત્તાનો વિકાસ અને વાલીઓ

દીપક સોલિયા

હાલમાં ડેન્ટિસ્ટ પાસે જવાનું થયું. એમણે દાંતનું રિપેરિંગ તો કરી જ આપ્યું, સાથોસાથ થોડું રસપ્રદ જ્ઞાન પણ આપ્યું : 'આપણાં પેઢાં સૌથી હેલ્ધી ઍન્ડ પ્રોપર (તંદુરસ્ત અને યોગ્ય) અવસ્થામાં હોય છે, બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન.'

એ સાંભળીને વિચાર આવ્યો : 'શું આ જ આ વાત બુદ્ધિને પણ નથી લાગુ પડતી? નાનપણમાં બુદ્ધિ એકદમ હેલ્ધી અને પ્રોપર હોય, પણ પછી કથળતી જાય.'

આ થિયરી-માન્યતા બોદી અને બિનપાયેદાર હોઈ શકે. છતાં, એ વિશે થોડું મગજ ચલાવીએ તો પહેલો વિચાર એ આવે કે આપણો ગ્રાસ્પિંગ પાવર (ગ્રહણશક્તિ) નાનપણમાં સૌથી તેજ હોય છે. આસપાસમાં ચારપાંચ ભાષા બોલાતી હોય તો બાળક રમતાં-રમતાં ચાર-પાંચ ભાષા શીખી જાય છે. આટલી ક્ષમતા મોટેરાંમાં નથી હોતી. વળી, બાળપણમાં બુદ્ધિ જે કંઈ ગ્રહણ કરે છે એમાંનું ઘણું ખરું છેક બૂઢાપા સુધી ટકોરાબંધ રીતે ટકી રહે છે. મોટી ઉંમરે મગજમાં ઉમેરાતી સ્મૃતિઓ એટલી સારી રીતે, એટલા લાંબા સમય સુધી, એટલી જીવંત રીતે ટકી શકતી નથી. મતલબ કે બાળપણમાં બુદ્ધિ વધુ તેજ અને સક્ષમ હોય છે.

આ તો એક નાનો મુદ્દો થયો. બીજો મોટો મુદ્દો એ છે કે બુદ્ધિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાની કળામાં બાળકની જેટલી માસ્ટરી હોય છે એટલી વડીલોમાં નથી હોતી. સાદો દાખલો લઈએ. માની લો કે કોઈએ તમારું અપમાન કર્યું. આ ઘટના સાંજે છ વાગ્યે બની હોય અને પછી તમે રાતે છેક અગિયાર વાગ્યે, ઘટનાનાના

પાંચ કલાક પછી પથારીમાં પડો તો પણ પેલું અપમાન તમારો પીછો નહીં છોડે. તમે બહુ 'સંવેદનશીલ' (ફ્રેન્કલી, મૂરખ) હશો તો રાતના અગિયારથી એક-દોઢ-બે વાગ્યા સુધી પેલા અપમાન વિશે વિચાર્યા કરો એવું બને.

બીજી તરફ બાળકોને જુઓ. નાનું અપમાન તો ઠીક, મમ્મી દ્વારા મરાયેલા લાફા જેવી મોટી ઘટના હોય અને એ પણ રાતના સૂતાં પહેલાં પાંચ જ મિનિટે ઘટી હોય તો પણ છોકરું થોડી વાર રડીને તરત સૂઈ જશે. મોટે ભાગે તો રુદન થાય એ પહેલાં એને ઊંઘ આવી જવાની અને આંસુનું તોરણ આંખ પર એમનું એમ જ રહી જવાનું.

માન્યું કે બાળકો એક જ વિષય પર ખૂબ લાંબું વિચારવા ટેવાયેલાં નથી હોતાં, એમનું મગજ કદની રીતે પણ નાનું હોય છે, દુનિયા તેમ જ દુનિયારીનો અનુભવ અત્યંત મર્યાદિત હોવાને લીધે બાળકો કોઈ પણ મુદ્દે અનેક પરિબળોને આવરી લઈને વ્યાપક ચિંતન નથી કરી શકતાં... માટે, બાળકો લાંબું નથી વિચારતાં એવી દલીલ થઈ શકે.

ફાઈન. બાળ-બુદ્ધિની આ બધી મર્યાદા સ્વીકાર્યા પછી પણ એ તો માનવું પડે કે ક્યારે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો અને ક્યારે નહીં, એની એક સાહજિક, પ્રાકૃતિક સમજ બાળકોમાં હોય છે. પછી માણસ જેમ જેમ મોટો થાય તેમ તેમ બુદ્ધિનો જરૂર પૂરતો જ ઉપયોગ કરવા વિશેની તેનાં સમજ અને વિવેક ઘટતાં જાય છે. આનું કારણ છે, ઇગો. માણસ બાળકમાંથી કિશોરમાંથી યુવકમાંથી પ્રૌઢ થતો જાય તેમ તેમ એનામાં ઇગો-જડતા-સંકુચિતતા વધતાં જાય છે અને બુદ્ધિમત્તા-મોકળાશ-વસ્તુલક્ષિતા (ઓબ્જેક્ટિવિટી) ઘટતાં જાય છે. વાસ્તવને તોડ-મરોડ વિના, યથાતથ જોવાની તેમ જ મૂલવવાની આપણી ક્ષમતા પેલાં પેઢાં જેવી હોય છે. બાળપણમાં એ ઉત્તમ હોય, પછી કથળતી જાય.

દોસ્તોયેવસ્કીની વિખ્યાત નવલકથા 'ધ ઇડિયટ'માં એક સિચ્યુએશન એવી છે કે ગામડાની એક ભોળી, ગરીબડી યુવતીને કોઈ વિદેશી વેપારી ભગાડી જાય છે અને અઠવાડિયા પછી દૂરના કોઈ ગામમાં રઝળતી મૂકીને એ વેપારી ગાયબ થઈ જાય છે. એક પણ પૈસા વિનાની પેલી પાયમાલ યુવતી ભૂખી, પ્યાસી, ચાલતી-ચાલતી ગામમાં પાછી આવે છે. ગામ આખું એને તરછોડે છે, ધુત્કારે છે. એ યુવતીને ટીબી થયો હોય છે. એટલે પછી તો એ પૂરું વરસ પણ નથી જીવતી, પણ એ દરમિયાન, આખું ગામ જે નહોતું સમજી શક્યું એ વાત ગામના પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકો સમજી શકે છે. નવલકથાનો હીરો પ્રિન્સ મિશ્કિન બાળકોને પેલી

યુવતીની આખી કહાણી સંભળાવે છે. ગામવાળા મિશ્કિન પર ભડકે છે : આવી બધી વાતો છોકરાંવને કહેવાય? બાળકો શું સમજે આ બધામાં ? આવી (એડલ્ટ) વાતો કહીને એમનાં કૂમળાં માનસ પર ખરાબ સંસ્કાર પાડવાની તેં જુર્રત કઈ રીતે કરી ? પણ સામે પક્ષે પ્રિન્સની દલીલ એવી હતી કે બાળકો બધું જ સમજતાં હોય છે, સમજી શકતા હોય છે. ઇન ફેક્ટ, બાળકો વડીલો કરતાં વધુ સારી રીતે સમજી શકતા હોય છે.

પ્રિન્સની વાત સાચી હતી. પેલી કમનસીબ યુવતીનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવાના મામલે ગામનાં વડીલો કરતાં બાળકો જોજનો આગળ હતાં. કારણ કે એમનો ઇગો હજુ પૂરતો વિકસ્યો (વકર્યો) નહોતો. એમની આંખો પર જડ માન્યતાઓનાં સ્તરો ઉમેરાયાં નહોતાં, કુદરતે આપેલી બુદ્ધિમત્તા પર સમાજનાં બંધનો અને અંકુશો ઝાઝાં ખડકાયાં નહોતાં. પૂર્વગ્રહોનાં મસમોટાં પોટલાં બાળકોના મગજ પર લદાયેલાં નહોતાં. સરવાળે, પેલી યુવતીનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવાના મામલે વડીલો કરતાં બાળકો વધુ બુદ્ધિમત્તા દાખવી શક્યાં.

તો, આ લેખમાં મારે જે એક મર્યાદિત મુદ્દો કહેવો છે તે ફક્ત એટલો જ છે કે બાળકોની બુદ્ધિમત્તાને આદરથી જુઓ, તેના પર ભરોસો રાખો. માત્ર ભણતરના જોરે બાળકની બુદ્ધિમત્તાને માપવા જેવી નથી. નિશાળમાં સારા માર્કસ-ગ્રેડ આવે એટલે છોકરું હોંશિયાર અને ખરાબ માર્કસ-ગ્રેડ આવે એટલે છોકરું ઠોઠ, એ માન્યતા ખોટી છે, વાહિયાત છે.

આમાં સૌથી પહેલાં તો શિક્ષકો અને વાલીઓએ પોતાની ભૂમિકાની મર્યાદા સમજી લેવા જેવી છે. શિક્ષકોની ફરજ બાળકને ઉપયોગી માહિતી શક્ય તેટલી રસપ્રદ રીતે ભણાવવા પૂરતી જ સીમિત છે અને વાલીઓએ બાળકોની બુદ્ધિમત્તાના ટ્રસ્ટી બની રહેવાથી વધુ કશું કરવાનું હોતું નથી. વાલીની મુખ્ય ફરજ બાળકોને પ્રેમ, પોષણ, પૈસા અને પાયારૂપ શિસ્ત પૂરું પાડવાથી વધુ નથી.

પણ વાલીઓ મોટે ભાગે આટલેથી નથી અટકતાં. વાલીઓ પોતાનાં છૂપાં ભય, દેખાદેખી, મહત્ત્વાકાંક્ષા વગેરેથી પ્રેરાઈને એવી અપેક્ષા રાખતાં થઈ જાય છે કે બાળકે બધા વિષયોમાં શક્ય તેટલા વધુ માર્કસ મેળવવા જોઈએ. છોકરું વિજ્ઞાનમાં પાછળ રહી જશે તો એન્જિનિયર નહીં બની શકે, ગણિતમાં એ નાપાસ થતું રહેશે તો એનામાં લઘુતાગ્રંથિ આવી જશે, એકાદ-બે ઇત્તર પ્રવૃત્તિઓમાં મારા સંતાનને મેડલ્સ મળે તો ફેસબુક પર હું વટથી એ સિદ્ધિ શેર કરી શકું... આવી બધી અપેક્ષાઓ, દહેશતો અને આકાંક્ષાઓ બાળકના વિકાસમાં મદદ કરે કે નહીં

એ શંકાસ્પદ છે, પણ આવા બધા બોજ બાળકના વિકાસને રુંધે છે એવું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય.

માટે, ફક્ત બે જ શબ્દ કહેવા છે : શ્રદ્ધા રાખો.

એ વાતમાં શ્રદ્ધા રાખો કે બાળકોની બૌદ્ધિક ક્ષમતા મારા-તમારા કરતાં વધારે છે. બાળકો આપણી પાસેથી જેટલું શીખે છે કમસે કમ એટલું જ (મારા મતે તો વધારે) આપણે બાળકો પાસેથી શીખી શકીએ તેમ છીએ. આપણે બાળકની બૌદ્ધિક ક્ષમતા વિકસાવવા કરતાં વધુ ચિંતા એ વાતે કરવા જેવી છે કે એની ઊંચી બુદ્ધિમત્તા કથળીને નીચે ન આવે એ માટે શું થઈ શકે ? કોઈનું પેલું જાણીતું વિધાન છે કે હું શિક્ષણને લીધે નહીં, શિક્ષણ છતાં આગળ આવ્યો છું. આ કડવા કટાક્ષનું હાર્દ સાચું છે કે મોટે ભાગે તો ઉછેર-કેળવણી-શિક્ષણના નામે માણસની બુદ્ધિમત્તામાં વધારાને બદલે ઘટાડો જ થતો હોય છે. વિકાસના નામે થતો આ રકાસ રોકવો હોય તો થોડી ધીરજ રાખીને આ એક અઘરી વાત સમજવા મથજો.

અઘરી વાત એ છે કે બુદ્ધિ માત્ર વ્યક્તિગત નથી હોતી, વૈશ્વિક પણ હોય છે. અબજો મનુષ્યોમાં એક આઇન્સ્ટાઇન કે એક ગાંધી કે ઇવન એક લાદેન-હિટલર પેદા થાય છે એમાં ફક્ત જે તે મનુષ્યનો એકલાનો કે ઇવન આખી માનવજાતનો જ હાથ નથી હોતો. પ્રકૃતિ એ નક્કી કરે છે કે કેટલા મહામાનવ પેદા કરવા, કેટલા એવરેજ માનવ પેદા કરવા, કેટલા લઘુમાનવ પેદા કરવા. આ વાત સમજવા માટે ઘઉંના ખેતર પર નજર કરવી. એમાં અતિ ઊંચાથી સાવ નીચા છોડની આખી રેન્જ જોવા મળશે. આ ભેદભાવ ખેડૂતની માવજતને લીધે નથી હોતો. ખેડૂત તો આખા ખેતરની, પ્રત્યેકની સરખી જ માવતજ કરે છે. છતાં, છોડ-છોડ વચ્ચે ફરક હોય છે. ઇવન એક જ માતા-પિતાનાં બે સંતાનો વચ્ચે જે ફરક જોવા મળે છે તેનું કારણ પણ આ જ છે : પ્રકૃતિ.

ના, આ કોરા પ્રારબ્ધવાદની વાત નથી. મામલો વધુ ગહન છે. આપણા સૌના મગજમાં જે બુદ્ધિ કામ કરે છે એ સમગ્ર ઉત્ક્રાંતિના ઇતિહાસને આધિન હોય છે અને સમગ્રતાનું સંતુલન જળવાય એવું મિકેનિઝમ પણ એમાં કામ કરી રહ્યું હોય છે. પછી આપણે ઇગોથી પ્રેરાઈને, વ્યક્તિગત સંસ્કારબદ્ધતાથી દોરવાઈને જે ઉધામા કરીએ છીએ એ પેલી વૈશ્વિક પ્રજ્ઞાને ઢાંકી દે છે. જે. કૃષ્ણમૂર્તિ એને 'ઇન્ટેલિજન્સ' કહે છે (એમના એક પુસ્તકનું શીર્ષક છે : અવેકનિંગ ઑફ ઇન્ટેલિજન્સ, પ્રજ્ઞાની જાગૃતિ). આ જે ઇન્ટેલિજન્સ છે તે વ્યક્તિગત નથી, વ્યાપક છે. આ પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ એટલે કે વિશ્વવ્યાપી બુદ્ધિમત્તા પ્રત્યેક બાળકમાં હોય જ

છે, પરંતુ આપણે વાલીઓ આપણી અંગત પસંદ-નાપસંદને કારણે એને રૂંધતા હોઈએ છીએ. આ ધંધો કરવા જેવો નથી. વિશ્વવ્યાપી બુદ્ધિમત્તા તો બાળકમાં પહેલેથી જ હોય છે, પણ પછી જીવતરના અનુભવો, સમાજના પ્રભાવો અને વાલીઓ-શિક્ષકોની નાદાનીને લીધે પેલી પ્રાકૃતિક પ્રજ્ઞા છૂપાતી જાય છે, દબાતી જાય છે, ખોવાતી જાય છે.

આવામાં, 'બાળકોની બુદ્ધિમત્તાનો વિકાસ અને વાલીઓ' એવા મને સોંપાયેલા વિષયમાં મારે મુખ્યત્વે આટલું જ કહેવાનું છે : બાળકોની બુદ્ધિ પર વાલીઓ શ્રદ્ધા રાખે.

આટલું થઈ શકે તોય ઘણું !

દીપક સોલિયા
૧૦૦૩, નીલકમલ, ચર્ચ સામે, અંબોલી અંધેરી (W) મુંબઈ,
૪૦૦૦૫૮. મો. ૦૯૩૨૪૭ ૫૯૦૫૨

❑

મોટેરાંઓ બાળકને ચાહે છે ખરાં, પણ ઓળખતાં નથી. કોઈને એમ કહેવું કે તમે તમારા બાળકને ઓળખતા નથી એ હસવા જેવું લાગશે, વાત સાચી છે. બાળક અજ્ઞાન છે, અબૂધ છે, બાળક મૂર્ખ હોય, બાળક માથાકૂટ કરાવે, બાળક કચકચિયું હોય, બાળકથી કશું ન થાય, બાળક ભાંગી નાખે, બાળક ફોડી નાખે - આવા અનેક ખોટા ખ્યાલો બાળક વિશે બધે જોવામાં આવે છે. આ બધા ખ્યાલો બાળકને અનુકૂળ બનવાની મોટેરાંઓની અણઆવડત અને અજ્ઞાનમાંથી પેદા થાય છે. બાળકને અનુકૂળ થવાને બદલે બાળકે જ આપણને અનુકૂળ થવું જોઈએ એવો દુરાગ્રહ મોટેરાંઓ રાખે છે.

- હરભાઈ ત્રિવેદી

બાળકનો ભાવાત્મક વિકાસ અને મમ્મી-પપ્પા

ભદ્રાયુ વછરાજાની

આમ તો અપાયેલા વિષય-શીર્ષકમાં 'માતા-પિતા' એવા શબ્દો લખ્યા છે, પણ કોણ જાણે કેમ, આજનાં વાલીઓ માટે 'માતા-પિતા' જરા અનફીટ લાગે છે તેથી મેં 'મમ્મી-પપ્પા' શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલ છે! મારો નિષ્કર્ષક કહે છે કે : મમ્મી-પપ્પા હોવું એ Biological Processનું પરિણામ છે, પણ 'માતા-પિતા' હોવું એ Emotionally Responsible Process પછી પ્રાપ્ત થતું બહુમાન છે ! મને જરા પણ ક્ષોભ નથી એવું કહેવામાં કે આજે મમ્મી-પપ્પાઓનો ફુગાવો છે પણ માતા-પિતાઓનો દુકાળ છે.

વ્યાખ્યા સીધી છે. જે દંપતિ પોતાનાં સંતાનની ભાવાત્મક આવશ્યક્તા એટલે કે 'ઇમૉશનલ નીડ'ને સમજવાની ક્ષમતા ધરાવતું નથી અને સમજ્યા વગર પોતાનાં સંતાનની પ્રત્યેક માગને સંતોષી આપવામાં ગૌરવ અનુભવે છે તે મમ્મી-પપ્પા છે, મા-બાપ નથી, માતા-પિતા નથી. મમ્મી-પપ્પા બનવું એ પતિ અને પત્નીની Sexual Needનું પરિણામ છે, જ્યારે માતા-પિતા બનવું એ પતિ-પત્નીની Emotional Requirmentની ફલશ્રુતિ છે ! બે વ્યક્તિઓની જાતીય-ભૂખ કે અડોશી પડોશી કુટુંબીઓની માગને કારણે બાળક જન્મે તો એ દંપતિને 'મમ્મી-પપ્પા' કહેવાય. બે વ્યક્તિની જાતીયતાની પર્યાપ્તિ પછી વિશ્વની દિવ્યતામાં ઉમેરો કરવાના સાંવેગિક ઉદ્દેશ્યથી બાળક અવતરે તો એ દંપતિ 'માતા-પિતા'નું બિરૂદ પ્રાપ્ત કરે છે. તાત્પર્ય એ કે, જો બાળકનાં જન્મની કલ્પના માત્રથી પતિ-પત્નીની ભાવાત્મકતા સર્જનની ઊંચાઈએ સ્પર્શી હોય તો તેઓ પોતાનાં બાળકનાં ભાવાત્મક વિકાસ માટે પ્રદાન કરવાને સમર્થ બને છે.

Emotion જે અનુભવે, તે જ તો તેનું સંવર્ધન કરી શકે ને ? જીવ માત્રના જન્મનો થ્રીલ જેને ઝંકૃત કરી મૂકે, તે જ તો બાળકને ઝંખનાભર્યું ઘડી શકે ને ? કડકડતી ભૂખ લાગ્યા પછી કશુંક આરોગીએ તો તૃપ્તિની લાગણી અનુભવી શકાય ને ? તરસ્યા થયા જ નથી પણ સામે કોઈએ ઠંડાં પીણાંની બોટલી ધરી દીધી ને આપણે અજાગૃતપણે એ ગટગટાવી ગયાં તો પછી 'તૃષાતુર હોવાનો' અર્થ ક્યાંથી સમજાય, ભલા ? બાળકનો જન્મ શરીરી ઘટના હોય તો ભાવાત્મકતાનો છેદ પ્રારંભથી ઊડયો સમજો. અને એટલે બાળકના જન્મ પછીથી નહીં, પણ પતિ-પત્ની બન્યાની ક્ષણથી જે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે સાંવેગિક તાદાત્મ્ય સધાયું ત્યાં સાચુકલો ભાવાત્મક વિકાસ સહજ રીતે થતો રહેવાનો ! તાદાત્મ્યનાં મૂળ અતિશય ઊંડાં છે. આપણું સૌથી ગહેરું તાદાત્મ્ય છે આપણા અહમ્ સાથેનું. તે જોડાય ચિત્તની વૃત્તિ સાથે, પછી તે આગળ વધે અને આપણા ભાવ - આપણા સંસ્કાર - આપણા વિચાર, આપણી વાસનાઓ સાથે ઘરોબો કેળવે... તાદાત્મ્યના ત્રણ માર્ગ છે : ૧) શરીર સાથેનું તાદાત્મ્ય ૨) મન સાથેનું તાદાત્મ્ય ૩) આત્મા સાથેનું તાદાત્મ્ય. શરીર સાથેનું તાદામ્ત્ય Biological છે, મન સાથેનું Psychological છે અને આત્મા સાથેનું તાદાત્મ્ય Spiritual છે. બાળકની સર્જન પ્રક્રિયા એ શરીરથી આત્મા તરફની ગતિ નથી પણ જીવનિર્માણ એ આત્માથી મનમાં અને મનમાંથી શરીરમાં થતી પવિત્ર યાત્રા છે. ટૂંકમાં, મારાં આંગણે બાળકનું આગમન ઈશ્વરની પ્રસાદી છે ને પ્રકૃતિનો પ્રેમ છે અને કુદરતની અમારા પ્રત્યેની કરૂણા છે, એવું હૃદયથી સ્વીકારે તે દંપતિ માતા-પિતા છે અને તેવાં માતા-પિતાનાં બાળકનો ભાવાત્મક-વિકાસ વૈશ્વિક-ચેતનાનો એક ભાગ બની રહે છે.

આપણા યુવા ને લાગણીભર્યા કવિ હરદ્વાર ગોસ્વામીનાં આંગણે પુત્રનું પ્રાગટ્ય થયું તો શબ્દભાવ આ પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યો : 'ઈશ્વરે લખેલું કલરવનું કુરિયર કાલે મળ્યું ! નિર્દોષતાની નદી અમારે સરનામે આવીને સ્નેહનો સાગર બની ગઈ...' બાળક ઈશ્વરે મોકલેલ કલરવ છે, નિર્દોષતાની વહેતી મૂકેલી નદી છે, આપણાં ભાગ્ય કે એ આપણા આંગણે વહેતી આવી પહોંચી! મને લાગે છે કે, બાળકના ભાવાત્મક વિકાસમાં માતા-પિતાની પહેલી ભૂમિકા તે આ, બાળજીવનું રેડ-કાર્પેટ વેલકમ... 'સંતાન જેવું છે તેનું તેનો આત્મીય સ્વીકાર !!' એક વાર આ હૃદયંગમ સ્વીકાર થયો એટલે ભાવાત્મક વિકાસ માટે કશું ખાસ કરવું નહીં પડે, એની મેળે સહજતાથી થતું રહેશે. બીજી ભૂમિકા એટલે 'જે સહજતાથી થઈ રહ્યું છે, તે યોગ્ય છે'નો મનોભાવ વિકસાવવો, અને ત્રીજી ભૂમિકા એટલે 'જે યોગ્ય છે તે જ થયું છે તો તે નિયતિને વધાવી લઈએ.' કાળક્રમે મમ્મી-પપ્પા બની ગયેલાં દંપતિએ

આ ત્રણ સંકલ્પો વારંવાર જપવાના અને તેની આંગળી પકડી બાળઉછેરમાં પરોવાઈ જવાનું :

૧) સંતાન જેવું છે તેવું તેનો આત્મીય સ્વીકાર કરવો.

૨) જે સહજતાથી થઈ રહ્યું છે, તે યોગ્ય છે, તેવો મનોભાવ વિકસાવવો.

૩) જે યોગ્ય છે તે જ થયું છે, તો તે નિયતિને વધાવી લેવી.

આ ત્રણ સંકલ્પોથી એવું બનશે કે મા-બાપ બાળકને ઈશ્વરની દિવ્ય ભેટ ગણી તેના પ્રત્યેક કે પોતાનાં ભાગ્ય પ્રત્યેક આદર કરતાં થશે, બાળકની પ્રત્યેક ક્રિયા કે વર્તનનો આવકાર કરતાં થશે અને બાળકને, એક છોડ પોતાની લીલાથી મોટો થાય તેમ થવા દેશે! પોતાના બાળકના ભાવાત્મક વિકાસ માટે આ ભૂમિકા જો મા-બાપ બાંધી લેશે તો બાળઉછેરનું કપરું લાગતું કામ સહજ બની રહેશે.

પાયાની વાત કર્યા પછી આપણે શિક્ષણના ત્રણ આધારો વિષે સ્પષ્ટ થઈ જઈએ. હકીકતમાં આપણે માણસને માનવ બનાવવા માટે ત્રણ આધારોને વિકસાવવાના છે : (૧) જ્ઞાનાત્મક વિકાસ cognitive Domain

(૨) ભાવાત્મક વિકાસ Affective Domain

(૩) ક્રિયાત્મક વિકાસ Psychomotor Domain.

Head, Heart, Hand ત્રણેયનો સમુચિત વિકાસ એ સાચું ઘડતર છે. આપણો ભાર તો માત્ર ને માત્ર જ્ઞાનાત્મક પાસાંને ધારદાર બનાવવા માટે હોય છે. હા, તેથી 'શિક્ષણ' થાય છે પણ ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક પાસાંને પણ એટલું જ મહત્ત્વ આપીએ તો 'કેળવણી' થાય છે. કોઈ એક પાસું સમગ્ર વ્યક્તિત્વને ન ઘડી શકે તે માતા-પિતાએ સમજી લેવાની જરૂર છે, અને એ સમજાય તો મા-બાપની તે ઉત્તમ ભૂમિકા છે! માનવઘડતરનાં શાસ્ત્રોએ ઘણી મથામણ પછી તારવેલાં પગથિયાં પર ચાલવું જરૂરી છે : (૧) Learning to know 2) Learning to do 3) Learning to be 4) Learning to live gotehter... પાયો છે લર્નિંગ; અધ્યયન, સ્વાધ્યાય એટલે કે ખુદનો પ્રયાસ, સ્વયંનો પરિશ્રમ, વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ... માતા-પિતા સ્પૂન ફીડીંગ ન કરે પણ ખુદનો કોળિયો ભરતાં શીખવે! જાણવાનું છે તે કરવાનું છે. જાણેલું કર્યા પછી તેવા બનવાનું છે. માત્ર પોતે કશુંક બનીને જીવો તેમ નહીં, સર્વેની સાથે સામંજસ્યથી જીવવાનું છે. આ બાળકનાં ભાવાત્મક વિકાસની કેડીઓ છે. 'ભણવાનું' કંઈક ને 'જીવવાનું' કંઈક એવું ન બને તેની કાળજી લેવાની જવાબદારી માતા-પિતાની છે.

માતા-પિતા તો બાળકના વિકાસના ઉદ્દીપકો છે, જેની હાજરી માત્રથી ક્રિયા

થતી રહે છે. ઉદ્દીપક એ છે જે પ્રક્રિયામાં ભાગ લેતો નથી; ક્રિયામાં ચંચુપાત કરતો નથી, ઘટના પર હાવી થતો નથી. આ કેમ થઈ શકે તે વિચારીએ તો ચાર પરિમાણો જડે છે :

૧) Learning what it means to be a man or woman and liking it.

૨) Establishing the principles by which one is going to love.

૩) Becoming emotionally free of one's parents wihtout rejecting them.

૪) Deciding and Learning how to earn one's Living ?

આપણાં સંતાનને આ ચાર પરિમાણો આત્મસાત્ કરાવવાં તે આપણી ભૂમિકા.

૧) પુરુષ કે સ્ત્રી હોવું એટલે શું અને જે હોઈએ તેને ચાહવું, તે શીખવવું.

૨) જીવનભર પ્રેમમય કેમ બની રહેવું તેની આચારસંહિતા ઘડતાં શીખવવું.

૩) પોતાનાં મા-બાપને નકાર્યા સિવાય તેનાથી સાંવેગિક રીતે કેમ મુક્ત થતા રહેવું તે દર્શાવવું.

૪) પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનું જીવન કેમ જીવી શકે તે નક્કી કરતાં શીખવવું... પણ હા, યાદ એ રાખવાનું છે કે મા-બાપ આ ચારેય પરિમાણના વિકાસમાં માત્ર ઉદ્દીપક છે, માત્ર પથદર્શક છે ને માત્ર મિત્ર છે. અહીં રસ્તો ચીંધી દેવાનો છે, માર્ગ બતાવવા ભેગા ચાલતા થવાનું નથી.

આજનાં બાળકને મારો-તમારો સાથ નહીં, પણ સધિયારો જોઈએ છીએ.

આજનાં બાળકને લોહીની સગાઈ કરતાં પ્રેમસગાઈ વધુ સ્પર્શે છે.

આજનાં બાળકને સહેતુક નહીં પણ નિર્ભેળ પ્રેમની પ્રતીક્ષા છે.

આ સધિયારો, આ સ્પર્શ ને આ પ્રતીક્ષામાં ભળી જવું તે બાળકના ભાવાત્મક વિકાસમાં માતા-પિતાની ભૂમિકા... આ ભૂમિકા જ્યાં સુપેરે ભજવાશે ત્યાંથી વિશ્વની દિવ્યતામાં ઉમેરો કરવાના સાંવેગિક ઉદ્દેશ્યથી બાળક અર્પણ થશે.

સાવ જ સાદા શબ્દોમાં સપ્તપદી તારવીએ તો...

૧) મારું સંતાન મારા દ્વારા જન્મ્યું છે, હું તેનો માલિક નથી.

૨) મારાં સંતાનને તેનું ભવિષ્ય ઘડીને ઈશ્વરે મારે દ્વારે મોકલ્યું છે.

૩) મારાં સંતાનનું જે ભવિષ્ય તે લઈને આવ્યું છે તેમ જ તે જીવશે, તે ઘડાશે.

૪) મારે મારાં સંતાનના માળી બનવાનું છે, તેને પ્રકાશ-પોષણ-માહોલ આપવાની જવાબદારી મારી છે.

૫) મારાં સંતાને પોતે ઉછરવાનું છે, દોડવાનું છે, સંઘર્ષ કરવાનો છે ને સફળ કે સાર્થક થવાનું છે. હું માત્ર ઉદ્દીપક છું.

૬) મારે સધિયારો બની રહેવાનું છે, મારે મારાં સ્વપ્નાં ઠાલવવાનાં નથી. મારે ટકટક કે રકઝક કે ચણભણ કે બળતર કશું જ કરવાનું નથી.

૭) મારાં-અમારાં આચરણથી મારાં સંતાનને નિર્ભેળ પ્રેમ કરતા જ રહેવાનું છે.

ભદ્રાયુ વછરાજાની :
પ્રેમમંદિર, નર્મદા પાર્ક-૪, અમીન માર્ગ, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧.
મો. ૯૮૯૮૯ ૨૦૩૩૩. email : bhadrayu2@gmail.co.

જો મને મારા બાળકને ફરી ઉછેરવાની તક મળે તો

જો મને મારા બાળકને ફરી ઉછેરવાની તક મળે તો હું તેના તરફ આંગળી ચીંધવાનું ઓછું કરું અને તેની આંગળી વધારે વાર પકડું. હું કચકચ ઓછી કરું ને કાળજી વધારે લઉં. ઘડિયાળ પરથી નજર હટાવી તેના ચહેરાને માણું. તે જે જાણતો ન હોય તેની પાછળ પડવા કરતાં તેને પોતાને જાણવાની કોશિશ વધારે કરું. તેને વધારે ફેરવું, તેની સાથે પતંગો ઉડાડું. તેને ગંભીર રહેવાનું ન કહું પણ ગંભીરતાપૂર્વક રમવાનું કહું. તેની સાથે ખેતરોમાં દોડું અને તારાઓ ગણું. વઢું ઓછું ને વહાલ ઝાઝું કરું. કઠોર થવાને બદલે દૃઢતાથી તેને આધાર આપું. તેનો આત્મવિશ્વાસ મજબૂત બનાવવાનું પહેલાં વિચારું ને ઘર બાંધવાનું પછી. શક્તિશાળી થવા ને પ્રેમ કરવા કરતાં પ્રેમની શક્તિને જાણવાનું શીખવું.

ડાઈન લૂમાન્સ

અંતરને છૂ કરવાના મંતર

મહેન્દ્ર ચોટલિયા

ઝડપથી પરિવર્તન પામતા સમાજમાં આવું જ થાય : પ્રારંભમાં જૂની પેઢી ડ્રાઇવિંગ સીટમાં હોય, તેઓ જે બાજુ સ્ટિયરિંગ વાળે તે બાજુ જ બધાંએ વળવાનું. જ્યારે બ્રેક મારે ત્યારે સ્ટેચ્યૂ. તસુભર પણ આગળ નહીં જવાનું. વડીલોનું એક જ સૂત્ર : 'અમારો ઓર્ડર ફાઇનલ !' સંતાનોએ વડીલોનું સાંભળવાનું ને અનુસરવાનું. વડીલોએ સંતાનોને ન તો કંઈ પૂછવાનું ન તો કંઈ સાંભળવાનું. આ પછીના સમયગાળામાં જૂની-નવી પેઢી વચ્ચે સંઘર્ષ થાય. છોકરાં કહેવા માંડે કે - 'પપ્પા, તમે સાવ ધીમે ચલાવો છો. તમારી જોડે આવવા કરતાં તો સાયકલ પર જવું સારું. લાવો, ગાડી હું ચલાવું.' તો પપ્પા તાડૂકે, 'હજુ ઊઠ્યા પછી ગોદડું તો સંકેલતા આવડતું નથી ને આવ્યા મોટા ચેમ્પિયન ડ્રાઇવર થવા.' અને અંતે, સોશ્યલ ચેન્જની બધી થીયરી કહે છે તેમ - મોટી ઉંમરના લોકો વછેરાઓને વશ કરી શકતા નથી ને ડ્રાઇવિંગ સીટ પર નાબાલિગ પણ જોરૂકા જુવાનિયાઓ આવી જાય છે. જૂની પેઢી પર નવી પેઢીનો વિજય થાય છે. આમ બે પેઢી વચ્ચેનું અંતર ઘટે છે ખરું પરંતુ સાવ ઓછું કે નહિવત્ થતું નથી. હજુ થોડાં વર્ષો પહેલાં જ અમેરિકામાં માતાપિતાઓને એક પ્રશ્ન પુછાયો હતો : 'તમને સૌથી વધારે બીક શાની લાગે છે ?' સૌથી વધુ સંખ્યામાં મળેલો જવાબ હતો : 'નવી પેઢીનાં છોકરાંવનાં મનમાં શું ચાલે છે તેની અમને જરા ય ખબર નથી પડતી. એ લોકો શું કરી બેસશે તેનો ડર લાગે છે.'

આપણા અહીંના સમાજમાં 'વધતા અંતર'નો ધક્કો ઈ.સ. ૧૯૯૦ની આસપાસ સ્પષ્ટપણે વર્તાવા લાગ્યો હતો. ૧૯૮૦ના દાયકામાં સ્ત્રી-શિક્ષણ અને જીવનશૈલીના

ખ્યાલો પ્રગટ થયા. આ બન્નેની જુગલબંધીના કારણે 'જરા સારું જીવન' જીવવા માટે ઓવરટાઇમ કરતા પતિઓને ટેકો કરવા ને 'ચાર પાંદડે' થવા માટે સ્ત્રીઓ મોટી સંખ્યામાં નોકરી-ધંધામાં જોડાવા લાગી. તેથી બાળકોને પાર્ટ-ટાઇમ માવતર મળવા લાગ્યાં. ને હજુ ટીવી-મોબાઇલ આવ્યાં ન હતા એટલે બાળકો માટે સાંભળનાર અને સંભળાવનાર માતાપિતાઓ જ હતાં. પરંતુ તે બન્ને તો જાતભાતની લોન ભરપાઈ કરવા કીડી-ઉદ્યમ કરી રહ્યાં હતાં ને બાળકો બિચારાં માબાપને તલખતાં હતાં. એ કાળમાં બેબી સીટિંગ નામનો લાચારીવાચક વ્યવસાય પણ શરૂ થયો ને પેરેન્ટિંગ નામના ઉપચારશાસ્ત્રનું આગમન પણ થયું. સુખઘરનાં સપનાં માટે પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં માબાપ અને બાળકો દૂરતમ અંતરે આવી ગયાં હતાં. આ ૧૫-૨૦ વર્ષનો ગાળો કુટુંબસંસ્થા માટે કટોકટીપૂર્ણ રહ્યો. પરંતુ દાદાદાદી, નાનાનાની, પડોશીઓ અને બાલમંદિરોના કારણે કુટુંબો વેરણછેરણ ન થયાં.

નવા મિલેનિયમમમાં ટીવી, ઇન્ટરનેટ અને પછી મોબાઈલનો વ્યાપક ગૃહપ્રવેશ થયો. ઉપરાંત વાહનવ્યવહાર અને સાર્વત્રિક શિક્ષણની સુવિધાઓ છેવાડાના ગામ સુધી પહોંચી. માતાપિતા-સંતાનો વચ્ચેના અંતરને ઘટાડવામાં આ બધાં પરિબળોનું મહાપ્રદાન છે. હવે વાહનની સુવિધાના કારણે માતા કે પિતા અથવા બન્ને સાંજ સુધીમાં ઘરે પહોંચી જાય છે. મોબાઇલના કારણે માતા ય પિતા દિનભરમાં બે ચાર વખત સંતોના સાથે ઔપચારિક કે અનૌપચારિક ગોષ્ઠિ કરી લે છે. ને બાળકો પણ પાંચ કલાક શાળા - બે કલાક ટ્યૂશન - એક કલાક એક્ટિવિટી એક કલાક હોમવર્કનાં સેસનમાં કાર્યરત રહે છે ને ઘરે ટીવી, મોબાઇલ કે લેપટોપ સાથે મનોરંજન-મસ્તી કરી લે છે. સાંજનું ડિનર અને સમૂહ ગપશપના સત્રમાં સૌ સભ્યો પોતપોતાનાં સુખદુ:ખની વાતો અને આવતીકાલનું આયોજન કરી લે છે. આજનાં બાળકો-તરુણોનાં મમ્મી-પપ્પા જ્યારે બચ્ચાં હતાં કે પઢાઈ કરતાં હતાં ત્યારે તેઓનાં બા-બાપુજીઓને ભાગ્યે જ ખબર હતી કે તેમનાં સંતાનો ક્યાં-કેટલામું-કેવું ભણે છે, શું રમેજમેખમેગમે છે, શી ભાવાત્મકબોધાત્મક જરૂરિયાતો છે ? આની સામે આજે મોટાભાગના મમ્મી પપ્પાઓ (પટાવાળા, કામવાળા, લારીવાળા, રીક્ષાવાળાઓ સહિત) પોતાનાં બાળકોના અભ્યાસ, જરૂરિયાત, મનોરંજન, ગમા-અણગમા, વિટંબણાઓ વિશે એકંદરે સભાન હોય છે, મજાની વાત તો એ છે કે આ બાબતો પારસ્પરિક છે. આજના સંતાનોને પણ માવતરની નોકરી/કામ-ધંધા, એમની મુશ્કેલીઓ, આવડતો, અણઆવડતો અને આવક-જાવકની પણ ઠીકઠીક ખબર હોય છે. આજની ઘણી ભણેલી છતાં સમજુ મમ્મીઓ 'ફેમિલી ફર્સ્ટ'ના સૂત્રને અનુસરે છે. તે માટે નોકરી/કામ-ધંધામાંથી જરૂરી અવકાશ (આવકના ભોગે

પણ) સેરવી લે છે. પપ્પાઓ પણ પોતાની રજાઓ, ઇવનિંગ પ્રોગ્રામો, વેકેશનો, ફેમિલી ઇવેન્ટ્સ અને પાકિટને સંતાનો માટે પ્લાન કરી લે છે. અને આ બધું એક છેતરામણી તરીકે નહીં પરંતુ જીવનશૈલીના મુખ્ય હિસ્સા તરીકે થાય છે. મારાં આ બધાં નિરીક્ષણો પાછળનો ડેટા મને મળ્યો છે એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાંથી. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી અનેક શાળા-કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને હું જાણીજોઈને એક પ્રશ્ન પૂછું છું : 'તમારા જીવનમાં પ્રેરણારૂપ કે તમારા રોલ-મોડેલ કોણ છે ?' આના ઉત્તરમાં ૯૦ ટકાથી વધારે વિદ્યાર્થીઓએ 'પપ્પા, મમ્મી કે મમ્મીપપ્પા', એવો ઉત્તર હરખભેર આપ્યો છે. તમે પણ ટ્રાય કરી જોજો. (ગણ્યાગાંઠ્યા ડૉક્ટરો, મેનેજરો, વેપારીઓ અને ઉચ્ચ અધિકારીઓ કમાણીભાન ભૂલીને કે કારકિર્દી પાછળ પડીને અસ્તવ્યસ્ત, અસ્વસ્થ તેમ જ કુટુંબ અને સંતાનોથી વિખુટા રહેતા હોય છે - તે પણ જાણમાં છે.)

મારા કહેવાનો અર્થ એ નથી કે હવે આજનાં માવતરો-સંતાનો એકબીજામાં ઓતપ્રોત અને પરસ્પર પારદર્શક થઈ ગયાં છે. હજુ મનોવૈજ્ઞાનિક અને બૌદ્ધિક અંતર છે જ. કદાચ વધારે સંકુલ પ્રકારનું અંતર છે. પરંતુ માતાપિતા અને સંતાનો વચ્ચે સંવાદ અને સંઘર્ષની જે ભૂમિકા રચાઈ છે તેમાં 'સમ્' સામાન્ય છે તે બાબત નોંધપાત્ર છે. બન્ને પેઢી સમાંતર થઈ ગઈ છે, હવે સૌમનસ થતાં વાર નહીં લાગે. સમકાલીન કુટુંબોમાં માતા-પિતા ને સંતાનો વચ્ચેના અંતર માટે નવી પેઢીને જવાબદાર ગણીને તેની ઉપર ઠીકરું ફોડી શકાય તેમ છે પરંતુ આ જ ગુના માટે માટલું તો માવતરોની પેઢી પર જ મારવું પડે તેમ લાગે છે. એમ કરતાં પહેલાં જરા ટીવી-ટીચર અને ગૂગલ-ગુરુનાં ઓવારણાં લઈ લઈએ.

જૂની-નવી પેઢી વચ્ચેનાં અંતરને ચેક રબ્બરની જેમ ભૂસવાનું કામ ટીવી-ટીચરે કર્યું પણ પછી વચ્ચેના અવકાશને પૂરવાનું અને મોમ-ડેડને ઓવરટેક કરી તેઓને ટેક-ઓવર કરવાનું કામ ગૂગલ-ગુરુના ઇન્ટરનેટ જેટ થકી થયું. આ એપિસોડ જરા વિસ્તારથી...

જેવી રીતે રેલવેએ ભારતના લોકોને 'એક' થવામાં ભાગ ભજવ્યો તેવી જ રીતે ટીવીએ ઉદ્યોગીકરણથી વિચ્છિન્ન થયેલા ભારતીય કુટુંબને સંયોજિત કરવામાં મહાન યોગદાન આપ્યું છે. દુનિયાભરનો નજારો લઈને ઘરઘરમાં સ્થાપિત થયેલા ટીવીએ થોડા જ વખતમાં દાદાદાદીથી માંડીને પૌત્રપોત્રીઓને એક જ ફર્શ પર બેસાડી દીધાં. સૌને લેનસર બેસાડીને ફિલ્મો, વાર્તાઓ, કલ્પનાકથાઓ, સંસારકથાઓ, ડાન્સ-જોક્સ-મ્યૂઝિક-ચર્ચાઓ પીરસવા માંડી. ધીમેધીમે મોટા-નાના સભ્યો વચ્ચેની કડક રૂઢિગત શરમ, આમન્યા ને અધિકારનો કડુસલો થવા માંડ્યો.

બધાની હાજરીમાં હાસ્યહલ્લાગુલ્લા વચ્ચે કોમેન્ટો થવા માંડી. ટીવીના પરદા પરના જગત વિશે કરાતી કોમેન્ટ પરથી એકબીજાનાં મન ખુલ્લા થયાં ને ઓળખાણ વધવા માંડી. પછી તો વાતચીત ને ચર્ચાઓ ચાલી. કીડીને પગ આવે તેમ સંતાનોને શબ્દ આવ્યા. સંતાનોનાં ગમા-અણગમા, મૂલ્યો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. ટીવી પ્રોગ્રામોએ કુટુંબમાં રહેવું, આનંદ કરવો, સમસ્યાઓ ઉકેલવી, એકબીજાને સમજવા, ઝઘડા કરવા વિશે ખૂબ પાઠ પઢાવ્યા. મનોરંજનના સોસ સાથે લોકો સમજણનાં નાનાં નાનાં સમોસા પણ ખાઈ ગયાં. નવી પેઢીની શીખવાની ઝડપ વધારે , અભિવ્યક્તિ પણ પાવરફૂલ એટલે છોકરાંવ પોતાના અધિકારો અને માગણીઓ રજૂ કરવા માંડ્યા. દાખલા-દલીલો સંદર્ભો આપીને પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરવા માંડ્યા ને પછી તો માબાપને પણ સલાહ-સૂચનો આપવા માંડ્યા. પછીના સમયમાં ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી વૈશ્વિક જાણકારી અને મૂલ્યોને અંકે કરવા માંડ્યાં. દરમિયાન ગરીબો મધ્યમવર્ગમાં આવ્યા ને મધ્યમવર્ગ ઉચ્ચ-મધ્યમવર્ગ બન્યો. હવે સંતાનો નવી દુનિયાનો અનુભવ કરવા લાગ્યાં અને પૈસાની છૂટ મળતાં માબાપથી છૂટા થઈને અન્યત્ર ભણવા ગયાં. માહિતીનાં સાધનો પર કાબૂ મેળવીને તેઓ માબાપની નજરમાં ટેકનોક્રેટ થઈ ગયા. થોડા વખતમાં તો માતાપિતાઓ પોતાનાં તરુણ સંતાનોને વશ થવા લાગ્યાં. આજે તો ઘરમાં આઠ-દસ વર્ષના બાળકથી માંડીને ૧૮-૨૦ વર્ષના તરુણોનું રાજ ચાલે છે. માતાપિતાની ખાવા-પીવા, પહેરવા-ઓઢવા, હરવા-ફરવાની શૈલી અને ઘર વાહન ગેજેટ્સની પસંદગી સંતાનોના માર્ગદર્શન અથવા આગ્રહથી ચાલે છે. આજના કિશોર-તરુણો પોતાનાં મોમ-ડેડને જે જોમજુસ્સાથી ખખડાવી નાખે, સંભળાવી દે છે તેટલા જોમજુસ્સાથી માવતરો પોતાનાં સંતાનોને વઢી શકતાં નથી. શોભા ડે નામની ફોરવર્ડ લેખિકાએ પણ એકરાર કર્યો છે કે 'હવે હું સામાન્ય મમ્મીઓ જેવી બની ગઈ છું. સામાન્ય એટલે કે જે પોતાનાં સંતાનોથી ડરતી હોય તેવી.' એટલે હવે આગળ ધસી ગયેલી પેઢી સાથેનું અંતર ઘટાડવા મમ્મીએ ડેડીઓએ થોડી બહાદૂરી બતાવીને સાહસપૂર્વક પોતાનાં સંતાનો સાથે સંવાદ કરવાનું શરૂ કરવું પડશે. હંમેશા ડિફેન્સમાં જ રમવાને બદલે, માત્ર ચિંતા કરવાના બદલે સહચિંતન દ્વારા મૈત્રી સુધી પહોંચવાની પહેલ કરવા માટે પરંપરાની પીચ છોડીને આગળ નીકળવું પડશે.

એક સંવેદનશીલ મુદ્દો પણ વિચારી લઈએ. અગાઉ મા-બાપ ભલે બાળકો પર અધિકાર જમાવતા હતા, તેઓની જરૂરિયાતોને, વ્યક્તિત્વને ઓળખતા ન હતાં. પણ એ લોકો જેટલો 'પ્રેમ' કરતા હતા તેટલો પ્રેમ આજનાં માબાપ તેમનાં સંતાનોને કરે છે ? અને એ જ રીતે સંતાનોને 'મમ્મી-પપ્પા વગર નથી ગમતું' એવું થાય

છે ? મને લાગે છે કે અગાઉ માબાપ માટે સંતાન ભાવાત્મક પાત્ર હતું. તેને માત્ર વહાલ કરવાનું હતું ને તેની રીતે, એટલે કે અડચણ કે પૂર્વ આયોજિત ધ્યેય વગર, કેવળ વ્યક્તિ તરીકે ઉછરવા-ઊગવા દેવાનું હતું. આ પ્રકારનો હેતુ-વિહીન પ્રેમ એ વધુ સ્વતંત્રતા આપનાર અને સંતપર્ક હતો. જ્યારે આજે માતાપિતા પોતાના બાળકને જન્મ પહેલાં અને પછી પણ 'પ્લાન' કરે છે. બાળકના રૂટિન, ખોરાક, અભ્યાસ, શોખ વગેરેને નિયંત્રિત કરવા માટે બૌદ્ધિક રીતે બાળકને ટેકો આપે છે. આવા આયાસના કારણે નિર્ભેળ પ્રેમમાં ક્ષતિ આવી જાય છે. આ રીતે માવતર-બાળક વચ્ચે અંતર વધ્યું છે તેમ લાગે છે. ને એમાંથી ઘણી મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ પણ જન્મી છે - જે અલગ ચિંતનનો વિષય છે.

વારુ, હવે, ફ્રેન્ડ, ફિલોસોફર અને ગાઇડ બનવા જઈ રહેલાં કે બની ચુકેલાં માબાપ પોતાનાં સંતાનોને વધુ નજીક કેવી રીતે લાવી શકે તે માટેનાં સૂચનો સાદર છે. આ જ્ઞાનયુગમાં ઉકેલોને સ્થાન નથી. કેમ કે હવે આપણે સમજીએ છીએ કે કોઈપણ સમસ્યા કદી ઉકલી શકે નહીં. એક સમસ્યા દૂર કરવાના પ્રયાસો આપણને અન્ય માઇક્રો કે મેક્રો સમસ્યા તરફ લઈ જાય છે. કારણ કે કોઈ અંતિમ સત્ય નથી એટલે કોઈ અંતિમ ઉકેલ હોઈ શકે નહીં.

સંતાનયુગનાં માવતરો, સાંભળો :

તમારાં ચબરાક અને હાઇસ્પીડ બાળકોનાં ફિલોસોફર અને ગાઇડ કે ટીચર બનવાનો પ્રયાસ ન કરો. તમારાં ઉપદેશો, સલાહ-સૂચનો અને આજ્ઞા-નિષેધોનાં લેક્ચર બાળકોને નથી ગમતાં એની તમને ખબર તો છે, પણ આદત સે મજબૂર બની તમે તમારી માન્યતાઓ અને આગ્રહો એમના પર થોપી રહ્યાં છો એટલે છોકરાંવ તમારાથી દૂર ભાગે છે. તમને ખબર છે કે 'એ લોકોને જે કરવું હોય તે કરશે જ' તો પછી એકથી વધારે વખત તમારી રેકર્ડ ન વગાડો. તમને ન ગમતું છોકરાંવ કરશે ને પછી તમને ખરાબ ન લાગે તે માટે તેમણે શું કર્યું, શા માટે કર્યું અને હવે મનમાં શું ચાલે છે તે તમને નહીં કહે. એટલે પાછી તમને ચિંતા થશે કે 'આ લોકોનાં મન જાણી શકાતાં નથી.' તમારા વિચારોની સાયકલથી તરુણ સંતાનોની મોટરસાયકલ પરની સાહસયાત્રાને ઓવરટેક કરવાનો પ્રયાસ ન કરો. તમે જો એમના ફ્રેન્ડ બની રહેશો તો એમના મનનું બારણું ખોલશે. ફ્રેન્ડ → ફિલોસોફર → ગાઇડ એ ક્રમ ખૂબ જ અગત્યનો છે.

સંતાનોના મિત્ર બનવા માટેની મુખ્ય શરત એ છે કે તમે ઘરની વાતો, તમારી સમસ્યાઓ, ઑફિસની કામગીરી, આવક-જાવકના પ્રશ્નો, તમારા મૂડ અને

ઝઘડાઓ, શાળા-કૉલેજ સમયના તમારાં ગુપ્ત પરાક્રમો - આ બધી વાતો એમને કહેતા રહો. મિત્રો પરસ્પર શેરિંગ કરે. કદાપિ ઉપદેશ ના આપે, ટીકા ના કરે, ગુસ્સો ના કરે. તમે સંતાનોની બધી વાતો ને એમનું મન જાણવા ઇચ્છો છો, ને તમારા જીવન વિશે કંઈ કહેતા નથી - તો મૈત્રી શક્ય નથી. આવા સંજોગોમાં તમે છોકરાંવને તેમની દિનચર્યા, મિત્રો કે રખડપટ્ટી વિશે પૂછો તે પોલિસ ઇન્કવાયરી જ કહેવાય. એક વાતની ખાતરી રાખજો કે જો સંતાનોના ફ્રેન્ડ બની ગયા તો પછી તમે તેમના ફિલોસોફર અને ગાઇડ પણ બની શકશો.

બાળકો નાનાં હોય ત્યારથી જ એમની સાથે ખૂબ વાતો કરો - કુટુંબની, મિત્રોની, સગાંઓની, સારામાઠાં પ્રસંગોની, ચડતીપડતીની, ઝઘડા-સમાધાનની, બધી જ જાતની. જો તમે પારદર્શક બની જશો તો જ બાળકને તમારી સામે ખુલવાનું મન થશે.

સંતાનોની વાતો સાંભળો, કેવળ સહૃદયી શ્રોતા તરીકે. તેની વાતો પરથી તેના વ્યક્તિત્વ વિશે મૂલ્યાંકનો, ટીકાઓ, વિવેચન કે માર્ગદર્શન કરવું નહીં. બાળકે કરેલું વર્તન કે નિર્ણયને સ્વીકૃતિ આપો ને પછી તેનામાં ઇન્કવાયરી/પ્રશ્નો ઊભા કરો : આવું ન કર્યું હોત તો શું થાત ? આમ કરવામાં શું સારું થયું ? હવે ફરીથી કરવાનું થાય ત્યારે કઈ બાબતો ધ્યાન પર લઈશ ? જેવા પ્રશ્નો, માત્ર પ્રશ્નો જ ઊભા કરો. તેને વિચારવા દો - તમે કોઈ ઉકેલ કે સલાહ ન આપો. આ પ્રકારની વિચારણા બાળકોમાં મૂલ્યશોધ, મૂલ્યનિર્ણયની શક્તિ વિકસાવે છે - જે તેને સ્વતંત્ર બનાવે છે. બાળક પોતાના નિર્ણયથી હેરાન થાય, મુશ્કેલીમાં મુકાય તો પણ તેને જાતે જ ચાલવા દો. માત્ર તમારી લાગણી અને કટોકટી વખતે પણ અસ્વીકાર નહીં થવાની ખાતરી આપો.

સંતાનો મોટાં થાય ત્યાં સુધી (૧૫-૧૭ વર્ષ) એમને ભેટવાનું, ખોળામાં બેસાડવાનું, વાળમાં-પીઠ પર હાથ ફેરવવાનું, અડકીને પાસે બેસવાનું, હાથ પકડીને વાત કરવાનું, સાથે રમવાનું, મસ્તી કરવાનું રોજરોજ ચાલુ જ રાખો. જો બંધ હોય તો ચાલુ કરો. માનવીય સ્પર્શ એક જાદુઈ ઘટના છે. તમારા જીવનમાં તમને આ અનુભવ થયો હશે. અડકવાથી વ્યક્તિ બૌદ્ધિકતામાંથી બહાર નીકળી ભાવાત્મકતામાં પ્રવેશે છે. સ્પર્શથી માનસિક વિરોધ અને આંતરિક અંતર ખતમ થઈ જાય છે. વહાલની લાગણી તમને પણ હળવા બનાવી દેશે ને સંતાનો મુક્તિની હળવાશથી તમારી સાથે જોડાઈ જશે.

દરેક સંતાનને ઘરની ઓછામાં ઓછી એક જવાબદારી સોંપો. જેમ કે - ચા-કોફી બનાવવી, ઓઢવા-પાથરવાની ગોઠવણી, વાસણ ગોઠવવાં, શાક લેવા, બિલ

ભરવા જવું, બારી-બારણાં, શૉ-પીસ સાફ કરવાં, બજારમાંથી વસ્તુ લાવવી, ટૂર-પિકનિક પ્લાન કરવી અને કન્ડક્ટ કરવી, વગેરે. આનાથી તેઓમાં સહભાગિતા અને સહકારની ભાવના આવશે. ભવિષ્યમાં ઘરનું મેનેજમેન્ટ કરી શકશે.

તમારા જીવનના અનુભવો ને વારસામાં મળેલી માન્યતાઓ, શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધા કે દૈનિક રૂટિનને બાળકોનાં માથા પર ન મારો. નવા સમયખંડમાં, નવા વિશ્વમાં જન્મીને જ્ઞાનયુગમાં ઉછરતાં સંતાનોને સારું-ખરાબ, સાચું-ખોટું, વાજબી-ગેરવાજબી વિશેની તમારી માન્યતાઓથી સીમિત ન કરી દો. તેમને પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા દો અને તેનાથી માન્યતાઓ ઘડવા-ભાંગવા દો. ફિલોસોફરો આવું જ કરતા હોય છે.

તમારાં સંતાનોને ક્યારેય ડિફેન્સ પર ન મૂકો. એટલે કે એવું કશું ન કહો કે કરો કે જેથી તેઓની નબળાઈ છતી થાય કે જાહેર થાય. જ્યારે કોઈ આપણી કે આપણે કોઈની નબળાઈ ખોતરી-ખોતરીને બતાવતા રહીએ ત્યારે બન્ને વચ્ચે અંતર વધી જાય છે. માબાપો ઘણીવાર મહેમાનો, પાડોશીઓ કે સંતાનના મિત્રોની હાજરીનો લાભ લઈ બાળકની નબળી કડીઓ ગણાવવા માંડે છે. આ અત્યંત ખતરનાક યુક્તિ છે. બાળકની સાથે રહીને, એના કામમાં સહભાગી થઈને એની નબળાઈને દૂર કરો. અને જો સ્વભાવગત નબળાઈ કે આવડતમાં ખામી હોય તો તેનો સ્વીકાર કરો.

રોજ સાંજે સંતાનો સાથે નિરાંતે જમો (ટીવી બંધ રાખીને). શનિ કે રવિવારે બધાં સાથે મળી રસોઈ બનાવો, એકબીજાની મસ્તી કરો, ટીકા નહીં પણ ટિખળ કરો, સમય મળે ત્યારે એકાદ વાર સાથે ઇન્ડોર કે આઉટડોર રમત રમો. અઠવાડિયામાં એક વાર સાથે મીટિંગ કરીને એકબીજાના વર્તનોની હાઇલાઇટ રજૂ કરો - માત્ર વર્ણન, ટીકા-ટિપ્પણી-મૂલ્યાંકન નહીં. ટીવી સિરિયલ કે ફિલ્મ સાથે બેસીને જુઓ અને કોમેન્ટ્સ, કરવા દો, ચર્ચા ચગાવો, સાથે બેસીને સુંદરકાંડ નહીં પણ સુંદર લેખ કે કવિતા તો વાંચો !

બસ, બહુ થયું. આ બધું વાંચીને એવું થશે કે આપણા માવતરોએ આવું કર્યું હોય તો આપણે વધુ સારા મોમ-ડેડ હોત. આપણે સમજીએ છીએ કે કોઈને ટેન્શનમાં રહેવાનું કે દુઃખી થવાનું પસંદ હોતું નથી, બાળકોને પણ નહીં. પરંતુ જેમ સમાજમાં તેમ ઘરમાં પણ સૌથી વધુ જવાબદારી વધુ સમજદાર વ્યક્તિની જ ગણાય. તમારા ઘરમાં સૌથી વધારે સમજદાર (હોદ્દેદાર કે આવકદાર નહીં) કોણ છે ? તેને ડ્રાઇવિંગ સીટમાં બેસવા દેજો, કારણ કે એ વ્યક્તિ જ સલામતી અને ઝડપથી અંતર કાપી શકશે. મૈત્રીભાવના ઝરણાને પવિત્ર કરવાનું કામ તમે

કરશો કે સંતાનોને કરવા દેશો ?

નોળવેલ : જે જે ઘરોમાં કિશોર કે તરુણ સંતાનો છે
ત્યાં ત્યાં પ્રૌઢ-શિક્ષણના વર્ગો ચાલી રહ્યા છે.

મહેન્દ્ર ચોટલિયા
૮ જાનકી એપાર્ટમેન્ટ, નૂતન ક્લબ પાસે,
નાનાબજાર, વલ્લભવિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦.
E-mail : mahendra.chotalia@gmail.com. Mobile : 98795 28129

❑

બાળકની ઘણીખરી કેળવણી, મુખ્ય કેળવણી, તો એના બચપણમાં જ પૂરી થાય છે. બાળકનું ચારિત્ર ઘડાય છે તે તો મા-બાપના ખોળામાં, ઘર-આંગણાની રમતોમાં અને શેરીના બાળગોઠિયાઓની સોબતમાં... બાળશિક્ષણ તો છે માણસના હૃદયમાંથી ફૂટી નીકળતો શુચિ વાત્સલ્યનો ફુવારો. બંગાળીમાં એક પંક્તિ છે : પ્રિયતમ ખોકા રે આમાર.' અમારો પ્રિયતમ છે બાળક. બાળકની કેળવણીનું માધ્યમ શું ? સાધન શું ? અહીં તો સાધન અને સાધ્ય એક જ છે. બાળકને આનંદ દ્વારા કેળવવાનું છે અને કેળવણી દ્વારા એના આનંદ-સ્વરૂપને વ્યક્ત થવા દેવાનું છે.

- ઉમાશંકર જોશી
('બાલવંદના'માંથી)

બાળકની સર્જનાત્મકતાના વિકાસમાં વાલીની ભાગીદારી

ઈશ્વર પરમાર

સમાજ અને પરિવાર :

માણસ સામાજિક પ્રાણી છે. એને સમાજ વિના ચાલે નહીં. જોકે સમાજના સીમાડા બાંધવા કઠિન છે કેમકે સમાજ જેટલો આપણને દેખાય છે તેનાથી એ અનેકગણો છે. દેખાતો દરિયો આંખમાં સમાય તેટલો જ વિશાળ નથી હોતો, ન દેખાતો દરિયો દેખાતા દરિયાથી અનેકગણો વિશાળ છે.દેખતા દરિયાનું નાનામાં નાનું સ્વરૂપ તેની લહેર છે. વિશાળ સમાજનું નજરે પડતું નાનામાં નાનું સ્વરૂપ પરિવાર છે.

પરિવાર એ સમાજનું નાનામાં નાનું અંગ છે. આમ છતાં, પરિવાર એ સમાજનું પાયાનું એકમ છે. પ્રકૃતિની અદ્ભુત યોજનાના ઉદાહરણ સમો પરિવાર એ સમાજનું શ્રેષ્ઠ અંગ છે. આ પરિવારને ટકાવે છે કોણ ? જેમ લહેર દરિયાને દરિયાપણું આપે છે તેમ બા...ળ...ક... પરિવારને પરિવારપણું આપે છે. પગલીના પાડનાર અને ખોળાના ખુંદનાર થકી પરિવાર સદીઓથી જીવંત રહ્યો છે, ટકી રહ્યો છે. પ્રત્યેક પરિવારનું વાસ્તવિક કેન્દ્ર બાળક છે.

પરિવારમાં થતો આપસમાં વ્યવહાર અને તેથી રચાતું પારિવારિક વાતાવરણ બાળકના જીવતરઘડતરમાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. બાળકને જોઈતાં પોષણ, પ્રેમ અને પ્રોત્સાહન પરિવાર આપે છે. બસ આટલું જે પરિવાર કરી શકે તેટલી તેની સાર્થકતા છે. પરિવારનો એક મહત્ત્વનો હેતુ બાળકનો સારી રીતે અને સાચી રીતે ઉછેર કરવાનો છે.

યોગ્ય બાળઉછેર :

પોતાનાં બાળકોનો ઉછેર ઉત્તમ રીતે થાય તેવું દરેક પરિવારના વડીલો કે વાલીઓ ઇચ્છતા હોય છે; આમ છતાં બાળઉછેર અંગેની યોગ્ય સમજ દરેક વાલીઓ ધરાવતા હોતાં નથી. ખરેખર તો બાળકને ઉછેરવાનું હોતું નથી; તેને ઉછરવા દેવાનું હોય છે. બાળકમાં જે જન્મજાત શક્તિ અને સંભાવનાનાં બીજ રૂપે રહેલ છે તેને અંકુરિત થવા દેવાનાં છે. તેના પૂર્ણ વિકાસ માટે અનુકૂળતા કરી આપવાની છે. બાળકના યોગ્ય વિકાસ માટે વાલીઓ પૂરતો સમય આપે એ અનિવાર્ય છે. બાળકને વિકસવા માટે પોષણ, પ્રેમ અને પ્રોત્સાહનની જરૂર છે.

સર્વાંગી વિકાસ :

બાળકના શારીરિક કે એકાંગી વિકાસથી સંતુષ્ટ રહી શકાય નહીં. તેનો સર્વાંગી વિકાસ થવો ઘટે છે : ખાસ તો તેની બીજભૂત વિશિષ્ટ શક્તિ પૂર્ણતઃ પાંગરવી જોઈએ બાળકના સર્વાંગી વિકાસમાં શારીરિક વિકાસ માનસિક વિકાસ, લાગણી કે સાંવેગિક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ, ચારિત્ર્ય વિકાસ - એમ વિકાસના વિવિધ પાસાં ગણાવાય છે પણ બાળકની સ...ર્જ...ના...ત્મ...ક...તા...ના વિકાસ અંગે પણ વાલીઓમાં તેમ જ શિક્ષકોમાં સજગતા અને સમજ સમયસર કેળવાય એ ખૂબ જરૂરી છે. સર્જનાત્મકતા થકી વ્યક્તિના મનમાં અ-સાધારણ વિચાર કે ઉકેલ ઉદ્ભવે છે અને તે નવો રાહ ચીંધે છે. આ ક્ષેત્રે સંશોધનો બુદ્ધિ, સંવેદન કે અન્ય માનસિક શક્તિની તુલનામાં ખૂબ ઓછાં થયાં છે.

શબ્દ 'સર્જનાત્મકતા'ની ભીતરમાં :

સાર્થ જોડણીકોશ અનુસાર 'સર્જવું' શબ્દનો અર્થ થાય છે : પેદા કરવું, ઉત્પન્ન કરવું, રચવું. આ ક્રિયાપદના કુળમાં જોવા મળતા શબ્દોમાં સજવું (શણગારવું), સજાઈ (સજવું), સજાવટ (સજવું, શણગાર-શોભા કરવા તે), સરજનહાર (સર્જનહાર) સરજવું (સર્જવું), સર્જન (સર્જવું તે, કૃતિ), સર્જનશક્તિ (નવું રચવાની-સર્જનાત્મક શક્તિ), સરજનહાર (સર્જનહાર, પેદા કરનાર, ઈશ્વર), સર્જના (સર્જવું તે), સર્જનાત્મક (સર્જન વિશેનું, સર્જન કરે એવું, સર્જક), સર્જવું (પેદા કરવું, રચવું) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ક્રિયાપદ 'સર્જવું'માંથી સરજાયેલ શબ્દ 'સર્જન' સૂચવે છે તેમ સર્જન એ ચીલેચાલુ કરતાં નવીન ગોઠવણ છે; કશાકને સજાવવું તે પણ સર્જન છે; કશાકમાં વિશેષ કશું ઉમેરો, જોડો કે સુધારો કરો તે સર્જન કર્યું લેખાય. પૂર્વેનું જે કંઈ હોય તેને પોતાની આગવી નજરે જોઈને જગતને નવલું દર્શન કરાવવું એ સર્જન છે.

મનોવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં કહી શકાય કે સર્જન એ તર્ક, બુદ્ધિ, કલ્પના, સંકલ્પના વગેરે જેવા કેટલાક માનસિક વ્યાપારોના સહયોગનું દેખી કે અનુભવી શકાય તેવું પરિણામ છે. સર્જન એ આત્મલક્ષી અનુભવની અભિવ્યક્તિ છે. આમ શબ્દ 'સર્જનાત્મક' કશીક નવી રચના કરવા અંગે કલ્પના કરવાના અને તે કલ્પનાને વાસ્તવમાં અવતારવાનું સૂચવે છે.

સર્જનાત્મકતા સાથે સર્જક અભિન્નપણે સંકળાયેલ છે. સર્જક પોતે એક સચોટ અવલોકનકાર હોય છે. પાંચેય ઇન્દ્રિયોના માધ્યમથી તે સૃષ્ટિને સેવે છે, તે સંવેદના સાથે અવલોકે છે કે અનુભવે છે; ને જે કંઈ છે તે, તેના કરતાં જુદું શું કે કેવું હોઈ શકે છે એની કાલ્પનિક તપાસ કરે છે. બસ, આ જ સર્જનની પ્રક્રિયા છે, સર્જનનો રાહ છે.

પહેલાં એમ મનાતું કે સર્જનાત્મકતા વારસામાં જ મળે છે અને આથી એને વ્યક્તિમાં વિકસાવવાનું શક્ય જ નથી. એવું પણ મનાતું કે સર્જનાત્મકતાની શક્તિ કેટલીક જ વ્યક્તિઓમાં હોય છે. આથી એ વિશેનાં સામાન્ય સિદ્ધાંતો તારવી શકાય નહીં; પરંતુ છેવટે એ બાબતનો સ્વીકાર થયો કે દરેક વ્યક્તિમાં આ શક્તિ હોય છે, પરખ અને પ્રોત્સાહન દ્વારા તેને વિકસાવી શકાય છે. સર્જનાત્મકતા ચિંતનની એક રીત છે, એને માટે વિશેષ બુદ્ધિ અપેક્ષિત નથી. લેખક, ગણિતશાસ્ત્રી, ઇજનેર, સંગીતકાર, ચિત્રકાર વગેરેમાં સર્જનાત્મકતા સવિશેષ હોય છે. વાલીઓ/માવતરો પોતાનાં પાલ્યો/સંતાનોની બીજભૂત શક્તિઓને પિછાની શકતાં નથી કે તે માટે મોડા પડ્યાં હોવાનું બને છે.

બાળક અને સર્જનાત્મકતા :

પ્રત્યેક બાળકમાં સર્જન કરી શકવાની ક્ષમતા હોય છે; તેના પ્રમાણમાં તેમ જ ક્ષેત્રમાં ભિન્નતા હોય તે સહજ છે. તેનું કારણ પ્રત્યેક બાળકને પ્રાપ્ત થયેલ વારસો એકસરખો હોતો નથી; તે જ રીતે તેમનો ઉછેર પણ વિભિન્ન વાતાવરણમાં થયેલો હોય છે. બાળકની વય વધે તેમ તેની સર્જનાત્મતાનું ક્ષેત્ર બદલાતું રહે તેવું બને. તેના સાતત્ય માટે વાલીની સમયસરની પરખ, પ્રોત્સાહન અને જરૂરી સુવિધા-સામગ્રીની પ્રાપ્તિ અપેક્ષિત છે.

સર્જનાત્મકતા અને બુદ્ધિ એ બંને એક નથી. આથી ઊંચો બુદ્ધિઆંક ધરાવતા બાળકમાં સર્જનાત્મકતા ઓછી હોય અને સરેરાશ બુદ્ધિઆંક ધરાવતું બાળક વધુ સર્જનાત્મકતા ધરાવી શકે છે. સર્જનાત્મકતા ધરાવતું બાળક પૂર્ણતઃ અંતર્મુખી કે બહિર્મુખી વ્યક્તિત્વ ધરાવતું હોતું નથી. સર્જનાત્મકતા ધરાવતું બાળક ક્યારેક

વિદ્રોહી પણ જણાય. છોકરાઓ છોકરીઓ કરતાં વધુ સર્જનાત્મકતા ધરાવતા હોય છે, આનું કારણ એ છે કે છોકરાઓને ઉછેરમાં વધુ સ્વતંત્રતા અને સવલતો મળતી હોય છે. રૂઢિવાદી પરિવારનાં બાળકોની સર્જનાત્મકતા અવરોધાતી હોય છે. નાનાં પરિવારનાં બાળકોમાં સર્જનશીલતા વધુ હોય છે. ઉચ્ચ સામાજિક-આર્થિક સ્તરનાં પરિવારનાં બાળકોને વિશેષ સાધનો-સુવિધા સુલભ હોવાથી તેઓ વધુ સર્જનશીલ હોય છે.

વિશેષ સર્જનાત્મકતા ધરાવતાં બાળકોનાં કેટલાંક લક્ષણોમાં સાહસવૃત્તિ, જિજ્ઞાસા, આત્મવિશ્વાસ, વિનોદવૃત્તિ, વૈચારિક સ્પષ્ટતા, ઉચ્ચ મહત્ત્વકાંક્ષા, સ્વતંત્રતા-પ્રેમ, સૌંદર્યલક્ષિતા વગેરે ગણાવી શકાય. સર્જનશીલતા લગભગ ત્રીસેક વર્ષની ઉંમર સુધીમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. બાળપણથી સર્જનશીલતા અંગે અનુકૂળ વાતાવરણ મળે તો તે વહેલેરી પણ સિદ્ધ થઈ શકે.

બાલ્યાવસ્થામાં સર્જનશીલતાની ઝલક :

ખોટે ખોટે કંઈક થવું કે કરવું; બાળકો સાથે મળીને કશુંક રમવાની યોજના કરે ત્યારે તેઓમાંથી કોઈ ડૉક્ટર બને ને કોઈ દર્દી; તો વળી કોઈ પોલીસ બને કે કોઈ ચોર; સ્કૂલ-સ્કૂલની રમતમાં એક શિક્ષક થાય ને બીજા વિદ્યાર્થી. ક્રિકેટની કાલ્પનિક રમતમાં કોઈ ફિલ્ડીંગ ભરે જ નહીં ને લીધું બેટ મૂકે જ નહીં! ઘર-ઘરની રમતમાં પપ્પા બને તે બીજાને હુકમ કરે કે છાપાં વાંચે. એકંદરે, સર્જનશીલ માનસ ધરાવતું બાળક આ રમતોમાં મુખ્ય પાત્ર લે છે.

રચનાત્મક રમત રમવાનું વલણ કિશોરાવસ્થાના આરંભે શરૂ થાય છે. આ માટે પ્રાપ્ત થતાં રમકડાં કે ઘરમાંની હાથવગી ચીજોનો બાળક ઉપયોગ કરે છે. આ રમતોમાં બે-ચાર બાળકો પ્રવૃત્ત થતાં હોય છે કે એકલાંય રમાય. આમાં બાળક અલગ અલગ કે છૂટા ભાગો જોડીને બંગલો, સ્ટીમર, વિમાન, ટેન્ક વગેરે બનાવે છે. સર્જનશીલ બાળક ઝડપથી છૂટા ભાગો જોડી દઈ શકે.

કલ્પનાના સાથી : એકાંતમાં બાળક કોઈને હાજર માનીને તેની સાથે વાત-વ્યવહાર કરે છે. આ તેની અંગત વાત છે. તેથી તેની વાત તેના પૂરતી જ હોવાની !

હાસ્ય/નકલ : બાળક પોતાને પરિચિત અને ગમતી કે ન ગમતી વ્યક્તિની નકલ કરે છે; તેનું ઠઠ્ઠાચિત્ર (કાર્ટૂન) પણ દોરે છે. આમાં તેને મળતી સફળતા તેની સર્જનશીલતાનો સંકેત આપે છે.

હળવી બડાઈ : ક્યારેક બાળક વાતવાતમાં પોતાની ભાવિ રુચિના અણસાર આપે છે, મોટો થઈને પોતે પાયલોટ, સૈનિક, ડૉક્ટર, સાહેબ, રાજા, પોલીસ,

ચોકીદાર, ટિકિટ-ચેકર, ક્રિકેટર કે શું ય થશે કે કરશે તેના તરંગો વહાવે છે તે માત્ર સાંભળવા જેવા જ નહીં, સમજવા જેવા હોય છે.

વાલીની ભાગીદારી :

બાળકની સર્જનાત્મકતાને વિકસાવવા માટે તેના રસક્ષેત્રને અનુરૂપ સમુચિત વાતાવરણ મળે તે જરૂરી છે. વાલી આ અંગે સજગ રહે.

બાળકને પોતાની જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરવાની સ્વતંત્રતા હોય; તેને સંતોષ થાય તેવા ઉત્તરો આપવા જરૂરી છે. બાળક પ્રશ્નો ન પૂછે તે ચિંતાની બાબત છે.

બાળકને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય તેવાં સાધન વસાવવાં જોઈએ કે તેનો લાભ ક્યાંથી શી રીતે મળે તેની જાણકારી આપવી જોઈએ.

બહુ સારાં રમકડાં તેની સર્જનાત્મકતાને અવરોધે તેવું બની શકે; બાળકને અધૂરું કે તૂટેલું સાધન આપવાથી તે તેનું સરખું કરવાના કામે લાગી શકે.

બાળક તેની ઇચ્છા મુજબ સમય પસાર કરી શકે તે સારી બાબત છે. તેને પોતાનો કલ્પનાલોક હોય છે જે મોટેરામાં સમય જતાં 'લોક' થઈ ગયો હોય છે !

બાળકને તેનું એકાંત માણવા દેવું જોઈએ.

વધુ પડતું સંરક્ષણ કે નિયંત્રણ બાળકની સર્જનશીલતાને અવરોધે છે.

ક્યારેક ઘરની કોઈ બાબતે બાળકનાં સલાહ-સૂચનને આવકારી શકાય. દરેક બાળકમાં એક પુખ્ત વ્યક્તિ વસે છે.

બાળકને તેની વિશિષ્ટ આવડત પ્રદર્શિત કરવાની ફરજ પાડવી તે યોગ્ય નથી.

અન્ય બાળકની આવડત સાથે પોતાનાં બાળકની ઓછી આવડત સરખાવતા રહેવું તે યોગ્ય નથી.

બાળકને લંબાણથી ઉપદેશ આપવાની જરૂર નહીં.

પોતાના વિચાર બાળક પર લાદવા તે જુલમ લેખાય.

બાળક પાસે તેનાં ગજાં બહારની અપેક્ષા ન રખાય.

બાળક માટે પૂરતો સમય ફાળવો.

બાળકને સારાં પુસ્તકો સુલભ કરી આપો અને તેને વાર્તાઓ કહો.

બાળકને એવું લાગવા ન દો કે તેની ઉપેક્ષા થઈ રહી છે.

વાણી : વાલીઓના વાલીની -

બાળ શિક્ષણના પ્રણેતા ગિજુભાઈ બધેકાને (૧૮૮૫-૧૯૩૯) આમ તો

'બાળકોના વકીલ' જ કહેવાય છે પણ તેમ જુઓ તો તેઓ 'વાલીઓના વાલી' પણ ખરા જ : 'બાળકોના સર્જનાત્મક વિકાસ' અંગેના આ લેખમાં અલ્પ વિચારણા કર્યા પછી ગિજુભાઈની વાલીઓના વાલી તરીકેની આ વાણીને અંતરમાં ઉતારવા જેવી છે :

'બાળકોને ઉછેરવા માટે મા અને બાપ બંને સરખાં જવાબદાર છે.

બાપે બાળકને ઉછેરવાનો બોજો એકલી મા ઉપર મૂકી દઈને ભારે પાપ કર્યું છે

પોતાનું બાળક પોતાને ન ચાહે એથી વધારે આપત્તિ કઈ ?

પોતાનું બાળક પોતાને ચાહે એથી વધારે ઉચ્ચ લહાવો કયો ?'

ઈશ્વર પરમાર
'મોરપીંછ', સિદ્ધનાથ સામે,
દ્વારકા-૩૬૧ ૩૩૫. (મો. ૯૪૨૭૨ ૮૪૭૪૨)

બાળકોને શાબાશી, પ્રશંસા અને પ્રોત્સાહનની જરૂર છે; એનાથી જ એમનું જીવન પાંગરે છે.

- રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

* * *

તમારા સંતાનને એક જ ભેટ તમે આપી શકો તેમ હો તો તમે એને ઉત્સાહ આપજો.

- બ્રુસ બાસ્ટન

* * *

બાળકોને ટીકાકારો કરતાં ઉદાહરણરૂપ વ્યક્તિઓની વધુ આવશ્યકતા છે.

- જેબેરી

('બાલવંદના'માંથી)

માબાપ પાસે બાળકોની અપેક્ષા

ગુલાબભાઈ જાની

બાળકને આવકારતું આપણું પ્રખ્યાત લોકગીત છે -

'લીપ્યું ને ગુપ્યું મારું આંગણું
પગલીનો પાડનાર દ્યોને રન્નાદે...'

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મતે 'જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર બાળક અવતરે છે, ત્યાં સુધી માનવું કે ઈશ્વર આપણાથી નારાજ નથી થયા.'

આવા પ્રભુના પયગંબરોને ઉછેરવા અંગે આપણે કેટલા સભાન છીએ?

જન્મ આપવો સહેલો છે, બાળકને યોગ્ય રીતે ઉછેરવું અઘરું છે. માનવીય વર્તન અને સ્વભાવ અકળ છે. એનાં મૂળ એનાં બાળપણમાં રહેલાં છે.

બાળઉછેરનો આદર્શ આપણને ભાગવતમાં જોવા મળે છે. યશોદા કૃષ્ણને જે રીતે ઉછેરે છે તે ઉત્તમ બાલઉછેરની રીત છે. કમભાગ્યે બાળઉછેર અંગે આપણા દેશમાં વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસો ઓછા થયા છે. પશ્ચિમમાં બાળઉછેર અંગે ખૂબ વિચારણા થઈ છે. તેનું શાસ્ત્ર રચાયું છે.

આપણા દેશમાં કવિવર ટાગોરે એ દિશામાં વિચાર્યું. મેડમ મોન્ટેસોરી ભારત આવ્યાં અને આ દિશામાં જાગૃતિ આવી.

ગુજરાતમાં ગિજુભાઈ બધેકાએ બાળઉછેર માટે ગહન ચિંતન કર્યું. તેનું પ્રખ્યાત પુસ્તક છે 'માબાપ થવું આકરું છે.' 'બાળકને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે', 'નાના બાળકમાં પણ મોટા જેવો જ આત્મા રહેલો છે', 'બાળક પર ગુસ્સે ન થાઓ, પ્રેમથી ઉછેરો' – આ બધાં સૂત્રો તેમણે પ્રચલિત કર્યાં. બાળકો માટે

વાર્તાઓ એકત્ર કરી નવા સ્વરૂપે મૂકી.

માબાપે તથા બાળકેળવણીમાં પડેલા શિક્ષકોએ બાળકમાં વિવેકશક્તિનો વિકાસ થાય, જવાબદારીનું ભાન વધે, પોતાની લાગણીઓને સંયમમાં રાખતાં શીખે તે માટે ધ્યાન આપવાનું છે.

બાળકને પ્રવૃત્તિઓ ગમે છે. પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ એ કેળવણીનો પાયો છે. ઘરમાં અને શાળામાં તેની વયકક્ષા અનુસાર પ્રવૃત્તિઓ આપો. તેની પાછળ એક મોટો સિદ્ધાંત છૂપાયેલો છે. એ સિદ્ધાંત એ છે કે સંહારવૃત્તિનો અવેજ સર્જનવૃત્તિ છે. આક્રમકતાનો ઉપાય અંતઃતૃપ્તિ છે. જે સમાજ પોતાના બાળક માટે તેમની વય, તેમની વૃત્તિ લક્ષમાં રાખી સર્જનકાર્ય માટેની વ્યવસ્થા યોજે છે તેને કોર્ટ, જેલ, લશ્કરનું ખર્ચ ઓછું કરવું પડે છે.

આજે માતાપિતાના શિક્ષણની ખૂબ જરૂર છે. સંયુક્ત કુટુંબ તૂટી રહ્યાં છે. દાદાદાદીનાં હેતપ્રેમ, ડહાપણ બાળકને મળતાં બંધ થયાં છે.

આજે એક તરફ helicopter parent છે તો સામે છેડે latchkey children છે.

કેટલાંક માબાપ બાળક ઉપર રોકાણ કરે છે, પણ બાળકમાં રોકાણ કરતાં નથી. માબાપ શિક્ષણ માટે ઊંચી ફી લેતી શાળા પસંદ કરે છે, મોંઘા વસ્ત્રો, રમકડાં વગેરે લઈ આપે છે, પણ તેને હૃદયની કેળવણી આપવાનું, ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરવાનું, સર્વાંગી વિકાસ કરવાનું ભૂલી જાય છે. બાળક સાથે મૂલ્યવાન સમય આપતાં નથી.

અત્યારે વિશ્વમાં ઝડપથી પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. સંયુક્ત કુટુંબ તૂટી ગયું છે. કુટુંબમાં માતાપિતા બન્ને આર્થિક જરૂરિયાતો અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સંતોષવા કામ કરવા જાય છે. હવે છૂટાછેડાના કારણે મા કે બાપ - એક પાસે બાળક ઉછરે છે. નવી વૈભવશાળી જીવનશૈલીમાં પાર્ટીઓ, મીટીંગો, પ્રવાસો વચ્ચે બાળકને જે હૂંફ જોઈએ તે મળતી નથી. શહેરોમં સંપન્ન માતાપિતા બાળકને Smart Kid બનાવવાની ધૂનમાં બાળક પર દબાણો કરે છે. આજે બાળકનું બાળપણ છીનવાઈ ગયું છે. પોતાની અતૃપ્ત ઇચ્છાઓ બાળક પર લાદવામાં આવે છે.

આજે શેરીઓ સૂની થઈ છે, રમતગમતનાં મેદાનો ખાલી છે, રાત્રે માતાપિતાની ગોદમાં લપાઈ વાર્તા સાંભળવાનો લહાવો મળતો નથી. તેની દુનિયામાં ટી.વી., કમ્પ્યૂટર, આઇપેડ સિવાય કશું નથી. આધુનિક ઉપકરણોનો વિરોધ નથી. તેના અતિરેક સામે વાંધો છે. જે માબાપ પોતાના બાળકના ઉછેરમાં યોગ્ય રીતે ધ્યાન આપે છે તેના બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ થાય છે.

બાળક એ પ્રૌઢ વ્યક્તિની લઘુઆવૃત્તિ નથી. બાળક તરીકેની એની સ્વતંત્ર હસ્તી છે. એને મન છે, ઇચ્છા-અનિચ્છા છે, સમજ ને બુદ્ધિ છે. વળી દરેક બાળક બીજા બાળકથી તદ્દન ભિન્ન વ્યક્તિત્વ ધરાવતું હોય છે. એટલે બાળકને સમજવા માટે બાળ મનોવિજ્ઞાનના સામાન્ય સિદ્ધાંતો તો જાણવા જ જોઈએ,પણ જુદાં જુદાં બાળકોને એમની રીતે સમજીને એના સંસ્કારઘડતરની પ્રક્રિયા ચાલવી જોઈએ.

બાળકને આ જગતની અનેકવિધ વસ્તુઓથી ધીમેધીમે પરિચિત કરવાનું હોય છે. બાળક અપાર વિસ્મયથી આ જગતને જુએ છે. તે એનો તાગ મેળવવા મથે છે. સ્પર્શ અને શ્રવણ દ્વારા એ વિવિધ વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓનો પરિચય પામતું થાય છે ને પોતાની કાલીઘેલી વાણી દ્વારા તે પોતાના પ્રતિભાવો અસંદિગ્ધપણે પ્રગટ કરે છે. એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શિક્ષણનો પ્રારંભ બહુ વહેલો થવો જોઈએ.

માતાપિતાએ એ સમજવાની જરૂર છે કે અંકજ્ઞાન કે અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં જ શિક્ષણની ઇતિશ્રી આવી ગયેલી હવે ગણાતી નથી. શિક્ષણની આજની વિભાવના બાળકના સર્વાંગી વિકાસને તાકે છે. બાળકમાં વિવેકશક્તિનો વિકાસ થાય, જવાબદારીનું ભાન વધે, પોતાની લાગણીઓને સંયમમાં રાખતા શીખે એ બાળશિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે.

બાળકોને અપમાન અને નિરાશાના જે અનુભવો આપણાં ઘરોમાં, શેરીઓમાં ને શાળામાં થાય છે તે બાળકો ભૂલી જતાં નથી. નાનાં હોવાથી તે મૂંગાં રહે છે, પણ તેમના ચિત્તના ચોપડામાં તે સમાજને ખાતે ઉધારી નાખે છે. મોટું થતાં હિસાબ સરભર કરવા તત્પર બને છે.

આપણે બાળકના મનની વ્યથા જાણવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ખરાં / બાળકોને પૂછીએ તો તેઓ જરૂર કહેશે કે -

'ઘર' અમારે માટે વાત્સલ્યધામ બનાવો. અમને તમારા પ્રેમમાં સામેલ કરો, પરંતુ તમારી અણસમજ, વિચારભેદમાં અમને સામેલ ન કરશો. તે અમારામાં ચિંતા અને અસલામતી ઊભી કરે છે.

અમારી પાસે ઊંચી અપેક્ષાઓ રાખવાને બદલે અમને અમારી ગતિએ વિકસવાની તક આપો અમને અંતઃતૃપ્તિની પૂરતી તક આપો.

અમારા વર્તન કે વ્યવહાર પર ભય કે બીક લાદીને નિયંત્રણ નહિ, પરંતુ પ્રેમ અને સ્વીકારનો રસ્તો અપનાવી કરો.

અમારાં ભાઈ-બહેનો કે ભાઈઓ-ભાઈઓ વચ્ચે ઉછેરનો ભેદ ન રાખો. અને અમારી વચ્ચે તુલના ન કરો. અમારા નાના-મોટા ઝઘડા જાતે જ પતાવવા દો.

અમને 'આમ ન કર', 'તેમ ન કર' એમ જ કહ્યા કરવાને બદલે શું કરવું તે બતાવો, અમારા માટે હકારાત્મક વલણ અપનાવો.

લોકોના મત મુજબ અથવા તો બીજાનાં વાદે અમારાં વર્તન-વ્યવહાર નક્કી ન કરો, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક અને શું ઇચ્છનીય છે એ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરો.

અમારાં સારાં કામ અને પ્રત્યેક સફળતાની પ્રશંસા અને કદર કરો અને નઠારા કામ માટે ટોક-ટોક કરવાને બદલે તે કેમ સુધારવું તે બતાવો.

અમારું ઘરમાં સ્થાન છે એ બાબતનો સ્વીકાર કરો અને અમારી પસંદગીની પણ દરકાર કરો.

અમને પૈસા નહિ પણ સમય જોઈએ છે.

અમારા મિત્રોનો ઘરમાં આવકાર થાય તે જુઓ, અમને આપેલાં વચનો પાળો.

અમને બધી જ વસ્તુઓ તુરત ન આપી, થોડો વિલંબ કરતાં પણ શીખવો.

અમારી સાથેના વ્યવહારમાં દૃઢતા રાખો, પણ ક્રૂરતા ન રાખો.

અમે મદદ માગીએ નહિ ત્યાં સુધી અમને મદદ ન કરી, અમારી સ્વાવલંબી બનવાની ભૂખ સંતોષો.

અમારામાં શ્રદ્ધા મૂકી અમારો આત્મવિશ્વાસ વધારવામાં મદદ કરો.

અમારા પ્રત્યેક કાર્યને 'તોફાન'નું લેબન ન લગાડતાં અમારી કેટલીક દોડ-ધામ, ચડ-ઊતર, ઠેકં-ઠેક એ વિકાસની પ્રક્રિયા છે એમ સમજો.

અમારી જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષ મળે એવું વાતાવરણ આપો અને અમારામાં છુપાયેલાં વિજ્ઞાનીને ઊભરવાની તક આપો.

અમે જન્મથી જ અહિંસક છીએ. અમારામાં હિંસાનાં બીજ ન વાવો.

અમને જન્મથી જ શ્રમ પસંદ છે, અમને શ્રમ કરતાં અટકાવશો નહિ.

અમો તમારા કહ્યા પ્રમાણે નથી કરતાં પરંતુ તમારી નકલ (અનુકરણ) કરીએ છીએ, તેથી નમૂનારૂપ વ્યવહાર રાખો.

અમને મારશો નહિ, પણ અમને સમજાવટથી શીખવશો.

અમને ટી.વી.ની અસરથી બચાવવાં હોય તો એ બદીથી તમે પણ દૂર રહો.

અમારી કુટેવો પાછળ તમારો પ્રેમ ઓછો મળ્યો છે એમ સમજો.

અમને લાલચ, હરિફાઈ અને સ્પર્ધાથી દૂર રાખો.

અમને સ્વ-રક્ષણ કે સ્વ-બચાવ અંગેનો પાઠ શીખવો.

અમને પૂરતો પૌષ્ટિક આહાર મળે અને યોગ્ય તબીબી સંભાળ મળે એવી જોગવાઈ કરો.

અમને શાળા, ટ્યૂશન, અન્ય પ્રવૃત્તિમાંથી સમય કાઢી રમવાનો સમય પણ આપો.

અમારા ઉપર મોટેરાંનાં જાતિ-વર્ણના ભેદ ન લાદો.

વાલીઓએ બાળઉછેરમાં નીચેની એ, બી, સી, ડી,... યાદ રાખવાની જરૂર છે.

તમારા બાળકને જેવું છે તેવું સ્વીકારો, નહીં કે જેવું તમે તેને બનાવવા ઇચ્છો છો.

બાળક પ્રત્યેના તમારા વર્તનમાં સુસંગત બનો. (સુસંગત - એક જ સિદ્ધાંતને દૃઢપણે વળગી રહેનાર)

કાર્યની ટીકા કરો, કામ કરનાર અર્થાત્ બાળકની ટીકા ન કરો. એક કુટુંબની જેમ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ સાથે મળીને કરો.

કુટુંબનાં બાળકોની વચ્ચે તુલના ન કરીને તેમના સંપ તથા સુમેળને પ્રોત્સાહન આપો.

જો તમે ચેતવણી આપતા હો તો તેને અનુસરો.

તમારી હાજરીને બદલે ભેટ સોગાદો ક્યારેય (તમારો) પર્યાય બની શકે નહિ.

મારવું તે તમારા બાળકને બીજાને મારતાં શીખવે છે.

બાળકમાં સદ્ગુણોનું સિંચન કરવા માટે જાતે આદર્શ નમૂનો પૂરો પાડો.

કમસે કમ એક વખતનું ભોજન સાથે લેવાનો આનંદ (બાળકને) લાગણીના બંધનમાં બાંધવામાં મદદરૂપ બને છે.

જેમ-જેમ તમારું બાળક જવાબદાર બનતું જાય તેમ-તેમ તેની સ્વતંત્રતામાં વધારો કરતા રહો.

તમારા બાળકને સંપૂર્ણપણે અને બિનશરતી રીતે ચાહો.

તમારા બાળકની ટીકા કરવાને બદલે તેની પ્રશંસા કરીને તેને પ્રેરણા આપો.

તમારા બાળક સાથે (મુશ્કેલીના સમયે) વાટાઘાટ/ચર્ચા કરવી તે નબળાઈની નિશાની નથી.

તમારા બાળકને સૂચનો કરો, પરંતુ નિર્ણયો તો તેમને જાતે જ લેવા દો.

તમારા બાળક માટે અગત્યના હોય તેવા પ્રસંગોમાં ભાગ લ્યો.

બાળકો માટે 'તોફાની છોકરો' કે 'આવડત વગરની છોકરી' એવાં લેબલ આપશો નહિ.

ટેલીવિઝન, વીડિયો અને કમ્પ્યૂટરની રમતો પર વધુ પડતો સમય ન ગાળે તે જોશો.

બીજી કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં રોકાયા વિના ફક્ત તમારા બાળક સાથે જ સમય પસાર કરો.

તમારા બાળકને શીખવો કે પસંદગીઓનું પણ મહત્ત્વ હોય છે.

સૂવાના સમયે (રાત્રે સૂતા પહેલાં) દિવસ દરમિયાન શું બન્યું તેની ચર્ચા કરવામાં ઉપયોગ કરો.

રોજિંદો વ્યવહાર નક્કી કરો અને તેને અનુસરો.

બાળકોને પુસ્તકો પૂરાં પાડીને પુસ્તકોમાં રસ લેતાં કરવા તેને ઉત્તેજિત કરો.

તમારા બાળકને વધુ પડતું સુરક્ષિત ન બનાવો.

બાળકની ખામીઓની રમૂજભરી મજાક તેના આત્મવિશ્વાસ/આત્મશ્રદ્ધાને ઘટાડી દે છે.

વાણી સ્વાતંત્ર્યનો હક્ક બાળકોને પણ છે. એથી એની હૃદયની વાતને ધ્યાન દઈને સાંભળીએ. બાલ દેવો ભવ સૂત્ર સાચા અર્થમાં અપનાવીશું ત્યારે જ સ્વસ્થ અને સુખી સમાજ રચાશે.

ગુલાબભાઈ જાની
સિસ્ટર નિવેદિતા શૈક્ષણિક સંકુલ,
બાલમુકુન્દ પ્લોટ્સ, રાજકોટ ૩૬૦ ૦૦૫.
મો. ૯૮૨૪૩ ૦૦૧૬૦

❑

મૂલ્યનિર્ધારણ અને વાલીઓ

ભાણદેવ

એક સત્ય ઘટના છે.

મારો જન્મ એક નાના ગામમાં થયો છે. ગામમાં મોટાભાગે ખેડૂતો અને માલધારીઓ વસે છે. તે વખતે તો ગામમાં માનવોની વસતિ કરતાં પણ પશુઓની વસતિ વધારે હતી.

આ નાના ગામમાં સૌથી પહેલાં મેટ્રિક પાસ થવાનું અને અભ્યાસાર્થે કોલેજમાં જવાનું મારે ફાળે આવ્યું. એટલે સ્વાભાવિક રીતે આ ભલાભોળાં ગ્રામજનો મારા પ્રત્યે પ્રેમાદર રાખે.

મારા કોલેજના અભ્યાસ કાળની આ ઘટના છે. ગામની સાવ જોડાજોડ તળાવ છે. ચોમાસામાં આ તળાવ ભરાઈ જાય અને તદનુસાર ચોમાસા-શિયાળામાં તો માનવો અને પશુઓ, સૌ આ તળાવનું પાણી જ પીએ. ઉનાળામાં તળાવનું પાણી ઓછું થઈ જાય ત્યારે કુવાનું પાણી પીવામાં આવે છે.

બહેનો સિંચણીયું અને ડોલથી કુવામાંથી પાણી બહાર કાઢે અને બેડાં ભરીને ઘેર લઈ જાય. આ પાણી માનવોને પીવા માટે ! પશુઓ માટે ? કુવાની બાજુમાં જ હવાડો છે. કોસ ચલાવીને આ હવાડો ભરવામાં આવે અને ગામના સઘળાં પશુઓ આ હવાડામાંથી પાણી પીએ. કોસ દ્વારા કૂવાનું પાણી કાઢીને હવાડો ભરવાનું કામ દર વર્ષે કોઈને કોઈ ખેડૂત સંભાળે છે અને સૌ તેમને પોતાના પશુઓની સંખ્યા પ્રમાણે વળતર ચૂકવે છે.

આ વર્ષે આ કોસ ચલાવવાનું કાર્ય મોમલાભાઈએ સંભાળ્યું છે. વેકેશનનો

સમય છે. હું પણ પરીક્ષા આપીને ઘેર આવ્યો છું. તળાવના કિનારે શિવમંદિર છે. શિવમંદિરનાં પ્રાંગણમાં પીપળાનું એક વિશાળ વૃક્ષ છે અને બીજા વૃક્ષો પણ છે. મારું તે પ્રિય સ્થાન છે. ઉનાળાનો સમય છે. ધોમધખતો તાપ છે. હું પીપળાના છાંયે શિવમંદિરના ઓટલે બેઠો છું અને કાંઈક વાંચી રહ્યો છું.

અચાનક કોઈક મારી પાછળ આવીને ઊભા રહે છે. મેં પાછળ જોયું. ઓ હો ! આ તો મોમલાભાઈ ! મેં તેમનું સહજ સ્વાભાવિક સ્વાગત કર્યું.

'અરે ! મોમલાકાકા ! તમે ? આવો, આવો, બેસો !'

મોમલાકાકા મારી બાજુમાં બેઠા, થોડી વાર તો અમે બંને મૌન જ રહ્યા. પરંતુ માનવી મૌન ક્યાં સુધી રહી શકે ? તેમણે જ પ્રારંભ કર્યો.

'ભાઈ ! મારે તમારું એક કામ છે !'

'અરે ! એક શા માટે ? બે કામ કહો ! કહો, શું કામ છે ?'

થોડીવાર અટકીને તેમણે પ્રારંભ કર્યો -

'મારે એકનો એક દીકરો છે.'

'હા, હા, જીલુ !'

'હા. જીલુ ! મારો દીકરો ડાહ્યો છે અને અમને બેય માણસને અમારો દીકરો જીલુ ખૂબ વહાલો છે.'

'બરાબર છે. દીકરો તો વહાલો જ હોય ને ?'

'હા, પણ હમણાં હમણાં આ જીલુમાં એક અપલખણ આવી ગયું છે. આ દશ વર્ષનો જીલુ બીડી પીવાને રવાડે ચડી ગયો છે. એને કોઈક રીતે સમજાવો અને બીડી છોડાવો.'

સામેના લીંબડાની ડાળી પર જીલુ બેઠો હતો અને અમારી સામે જોઈને હસતો હતો. મોમલાભાઈએ જીલુને કહ્યું.

'જીલુ, બેટા ! અહીં આવ તો !'

ચતુર જીલુ ત્યાં બેઠા બેઠા અમારી વચ્ચેની વાતના વિષયને સમજી ગયો. લીંબડાની નીચે ઊતરીને સડસડાટ દોડતો દોડતો ભાગી ગયો. ક્યાં ગયો હશે ? ક્યાં જાય ? ઘેર જ જાય ને ?

મોમલાભાઈ આગળ ચલાવે છે -

'મેં આ જીલુને ખૂબ સમજાવ્યો છે. હું એને કહું છું 'અરે, બેટા ! તું ઘી ગોળ ખા. દૂધ પી. તારે જે જોઈએ તે તને હું આપીશ. પણ આ બીડી પીવાનું

રહેવા દે.' પણ આ છોકરો માનતો નથી. મેં એને ખૂબ સમજાવ્યો છે. અનેકવાર ડારો દીધો છે. અરે ! અનેક વાર માર પણ માર્યા છે, પણ આ મૂરખો સમજતો જ નથી. શું કરું ? તમે કાંઈક કરો. તમે એને સમજાવો.'

થોડીવાર તો અમે બંને શાંત રહ્યા. હવે બોલવાનો વારો મારો જ હતો. અને તદનુસાર મેં પ્રારંભ કર્યો.

'કાકા ! તમે જીલુને ખૂબ સમજાવ્યો છે. તેની કાંઈ અસર થઈ નથી. તમે તેને ખૂબ ડારો (ઠપકો) દીધો છે. તેની કાંઈ અસર થઈ નથી. તમે તને અનેકવાર માર પણ માર્યો છે. તેની કાંઈ અસર થઈ નથી. હવે એક જ ઉપાય બાકી છે અને તે તમારા હાથમાં જ છે.'

'મારા હાથમાં ? કયો ઉપાય ? કહો, કહો, જરૂર કહો. હું તે ઉપાય જરૂર કરીશ ! કહો, કહો, કયો ઉપાય ?' 'ઉપાય છે અને આ ઉપાય જરૂર કારગત નીવડશે. આ ઉપાય જરૂર સફળ થશે.'

'હા, પણ ઉપાય કયો ? તે તો કહો.' 'ઉપાય છે. તમે બીડી પીવાનું છોડી દો. બોલો થશે ?'

'હું બીડી પીવાનું છોડી દઉં ? અરે ! મારા ભાઈ ! મારે આ ચાલીસ વર્ષનું વ્યસન. આ કેમ છૂટે ? બીડી વિના તો મને મૂંઝારો થાય છે. બીડી વિના મારો જીવ સાવ મૂંઝાઈ જાય છે. તે કેમ છૂટે ?'

થોડીવાર તો અમે બંને શાંત રહ્યા.

આખરે મેં જ કહ્યું -

'તમને તમારા દીકરાથી અધિક વહાલું શું ?'

'મારો જીવ પણ નહિ. મારી જાત પણ નહિ. દીકરાથી વહાલું શું હોય ?'

'તો દીકરા માટે બીડી પીવાનું છોડી દો. દીકરાથી તમને બીડી તો વધુ વહાલી નથી ને ! દીકરાથી બીડી અધિક છે ?' 'કોઈ કાળે નહિ. દીકરાથી અધિક શું હોય ?'

'તો બીડી છોડી દો. દીકરાને તો લાભ થશે જ. તમને પણ લાભ જ થશે ! બીડી પીવાથી કેન્સર થાય છે, તે તો તમે જાણો છો ને ?'

'હું તો અભણ માણસ છું. ચોપડી કે છાપું કાંઈ વાંચતા આવડે નહિ, પરંતુ તમારા જેવો કોઈ ભણેલા માણસો પાસે સાંભળ્યું છે ખરું કે બીડી પીવાથી કેન્સર થઈ શકે છે.'

થોડીવાર અમે બંને શાંત રહ્યા. આખરે તેને સન્મતિ સૂઝી. તેમનું શરીર

ટટ્ટાર થઈ ગયું અને મન પણ ટટ્ટાર થઈ ગયું. અને તેઓ હુંકાર કરીને ગજવામાંથી બીડીની થોકડી બહાર કાઢે છે. સાથે દિવાસળીની પેટી પણ બહાર કાઢે છે. બીડીઓ અને આ પેટીને હાથથી મસળી નાખે છે અને જમીન પર ફેંકી દે છે અને તેના પર દૃઢતાપૂર્વક પગ મૂકીને ફરીથી હુંકાર કરીને બોલે છે -

'ભાઈ ! પ્રભુ પ્રીતે કહું છું. આજથી મારે બીડી હરામ છે. હું જીવનભર આ પાપિણી બીડીને હાથ નહી લગાડુ ! હવે તો બસને !'

થોડીવાર અટકીને કાકા કહે છે - 'અને તમે મને ઓળખો છો ને ! હું બોલીને ફરી જાઉં તેવો માણસ નથી ?'

'અરે ! કાકા ! હું તમને બરાબર ઓળખું છું. હવે તમારા પરિવારમાંથી બીડી ગઈ જ સમજો !'

'તો ભાઈ ! બીડી તો ગઈ જ સમજો. હવે મારે જીલુને શું કહેવું ? કઈ રીતે સમજાવવો ? કે તમે સમજાવશો ?'

'જીલુને કાંઈ જ કહેવાની જરૂર નથી. તમારું આ કાર્ય- બીડી છોડી દેવાનું તમારું આ કાર્ય જ બોલશે. મારે અને તમારે, બંનેએ મૌન જ રહેવાનું છે. આપણે શબ્દો દ્વારા નહિ, કર્મ દ્વારા બોલવાનું છે !'

'બરાબર ! બરાબર ! સમજ્યો; અને તમારી સમજણને સલામ ! સો વાર સલામ !'

દિવસો પસાર થાય છે. અમારું અલપઝલપ મળવાનું પણ બને છે. પણ અને આ બીડી- પ્રકરણ વિશે કાંઈ બોલતા નથી.

આખરે મારું વેકેશન પૂરું થયું છે. હવે મારે આ મારું સુંદર ગામડું છોડીને અમદાવાદ જવાનું છે.

હું તે શિવાલયના ઓટલા પર બેઠો છું. બપોરનો સમય છે. લગભગ કોઈ જ નથી. અચાનક મોમલાભાઈનો પગરવ સંભળાયો. બાજુમાં આવ્યા. હાથ જોડીને બોલ્યા -

'તમારો કીમિયો કારગત નીવડ્યો છે. મારી તો બીડી ગઈ. જીલુએ પણ બીડી મૂકી દીધી છે. અમારા ઘરમાંથી બીડી બહાર નીકળી ગઈ. અરે ! જીલુની મા તો રાજી રાજી થઈ ગઈ છે.'

થોડીવારમાં કોણ જાણે ક્યાંથી જીલુ પણ આવી ગયો અને બોલી ઉઠ્યો -

'ભાઈ ! સાચું કહું છું. મેં બીડી છોડી દીધી છે અને હવે આ જન્મે બીડીને હાથ નહિ લગાડું. મારું વચન !'

મોમલાભાઈ અને જીલુ, બંને ગદ્દગદિત થઈ ગયા અને હું પણ !

સંતાનોના મૂલ્યનિર્ધારણ અને મૂલ્યવિકાસમાં વાલીઓ કઈ રીતે ફાળો આપી શકે ?

૧. ઉપદેશ દ્વારા ? ના.

૨. ઠપકા દ્વારા ? ના.

૩. માર મારીને ? ના.

૪. ધમકી આપીને ? ના.

૫. લાલચ આપીને ? ના.

સંતાનોના મૂલ્યનિર્ધારણ અને મૂલ્ય વિકાસમાં વાલીઓ દ્વારા ફાળો આપવાનું સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સૌથી સમર્થ સાધન છે - વાલીઓની જીવનશૈલી !

વાલી તમાકુ ખાતાં ખાતાં સંતાનોને તમાકુ ખાતાં ન રોકી શકે !

વાલીઓ ખોટું બોલતાં હોય તો બાળકોને સાચું બોલવાનું મૂલ્ય ન આપી શકે. વાલીઓ ટી.વી. પાસે બેસીને સંતાનોને ટી.વી.થી દૂર રહેવાનું ન સૂચવી શકે. વાલીઓ આખો દિવસ મોબાઈલમાં રમમાણ રહીને બાળકને મોબાઈલની જાળમાં મુક્ત ન રાખી શકે.

વાલીઓ ઝગડતાં હોય અને બાળકોને સંઘર્ષમુક્ત જીવનનું મૂલ્ય ન સમજાવી શકે.

વાલીઓ ઉચિત અને ઉમદા જીવન જીવે; વાલીઓની જીવનશૈલી વિવેકયુક્ત અને સમુચિત હોય - આ જ સંતાનોના જીવનમાં મૂલ્યનિર્ધારણ અને મૂલ્ય-વિકાસનો સર્વોચ્ચ કીમિયો છે.

વાલીઓ !

શ્રવણ કરો. તમે તમારા સંતાનો સાથે શબ્દો દ્વારા નહિ, પરંતુ તમારા જીવન દ્વારા, તમારી જીવનશૈલી દ્વારા સંવાદ સાધો અને પછી જુઓ. મૂલ્યનિર્ધારણ અને મૂલ્યવિકાસનો ચમત્કાર થશે !

ભાણદેવ,
સરસ્વતીનિકેતન આશ્રમ, મુ. જોધપુર(નદી),
તા. મોરબી, જિ. રાજકોટ-૩૬૩૬૪૨ મો. ૯૩૭૪૪ ૧૬૬૧૦

□

શાંતિના વાવેતરને પાણી પાઈએ

મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'

એક વખત બીરબલને રાજસભામાં આવતાં મોડું થઈ ગયું. બાદશાહે પૂછ્યું 'અલ્યા, કેમ મોડો આવ્યો ?' તો કહે, 'જનાબ, છોકરાને રમાડતો હતો, તેમાં સમયસર ન નીકળાયું.'

'લે, એમાં શી મોટી ધાડ મારવાની હતી ? ખાવાનું આપી દીધું હોત તો વાત પતી જાત.'

'ના, માલિક, એ એટલું સહેલું કામ નથી.'

બાદશાહ તો હઠે ચડ્યો. છોકરાં રમાડવાં તેમાં વળી શી વડાઈ ? છેવટે નક્કી થયું કે બાદશાહ બને બાપ અને બીરબલ બને દીકરો. દીકરાને બાપ રમાડી જાણે તો જાણવું કે છોકરાં રમાડવાં સાવ સહેલાંસટ... અને શરત શરૂ થઈ.

બીરબલે તો શરૂ કર્યું. 'એં એં...' બાદશાહે પ્રેમથી પૂછ્યું, 'કેમ બેટા, કેમ રડે છે ? શું જોઈએ તારે ?'

'ખાવું છે !'

'ઓહો, તેમાં શી મોટી વાત ? શું ખાવું છે ?

'શેરડી !'

'અલ્યા, શેરડી લઈ આવ !'

શેરડી આવી. નોકરને કહ્યું કે કાપી આપ. કાપી આપી, પણ છોકરો તો વળી પાછો એં એં એં એં... કરવા લાગ્યો, 'અલ્યા, હવે તારે શું જોઈએ ?' 'ના બાપુ, તમે શેરડી કાપી દ્યો.'

'લે બાપા, હું કાપી આપું' ...ભાંગી શેરડી... આપી... પણ છોકરાએ તો શેરડીનો કર્યો ઘા ! 'કેમ, હવે શું જોઈએ ?' 'મારે તો ઘોડા પર બેસવું છે !'

માથે હાથ દઈને બાદશાહ બોલ્યો, 'અલ્યા એય, લાવ ઘોડો, બેસાડ આ કુંવરને !'

ઘોડો આવ્યો. પણ તોય 'એં એં એં...' તો ચાલુ. 'હવે તારે શું બાકી રહ્યું છે દીકરા ?'

'માલે તો તમે ઘોલો બનો અને એ ઘોલા પર માલે બેસવું છે.' બાદશાહ ઘોડો થયા અને બીરબલ એના પર બેઠા, પણ ત્યાં પાછું એં એં એં... શરૂ. બાદશાહ કહે, 'અલ્યા, હવે શું છે તારે ?' 'બાપા, આ ભાંગેલી શેરલી આખી કરી ઘો.'

બાપા તો બરાડી ઊઠ્યા, 'સાલા હરામખોર !'

અને શરતમાં બીરબલ જીતી ગયો તે કહેવાની જરૂર છે ? આ ભ્રમણા કેવળ બાદશાહને નહિ, આપણને સૌને આ ભ્રમ છે કે છોકરાં એટલે ગણતરીમાં નહિ લેવાની બાબત. પણ બાળકો સંભાળવાં તે અઘરામાં અઘરું કામ છે અને એ કામ તમે સૌ બહેનો કરી રહી છો, તે બદલ હું ધન્યવાદ આપું છું.

ભણાવવા કરતાં 'કેળવવાં' શબ્દ વધારે સારો છે, આપણા કોશમાંથી 'ભણાવવું' શબ્દ આપણે કાઢી નાખવો જોઈએ. આપણે બાળકોને કેળવવાં છે. ભણાવી શકાય તો તે વિષય કવિતા, ગણિત, ઇતિહાસ ભણાવી સકાય. પણ આપણે તો બાળકોને કેળવવાં છે. આજકાલ તો મા-બાપ છોકરાંને ભણાવીને ધન્યતા અનુભવતાં થઈ ગયાં છે. કોઈને ત્યાં જઈએ તો કહેશે, 'અમારો બાબો બહુ હોશિયાર હો કે ! આવ તો બાબા, અહીં આવ. એ કોન્વેન્ટમાં જાય છે હં કે ! અરે બાબા, પેલી તારી પોએમ સંભળાવ ને !'

હું ઘણુંય કીધા કરું કે 'ભાઈ, સંભળાવવાની કાંઈ જરૂર નથી. એને રમવા જવા દો.' પણ પેલાં માબાપને તો એવું શૂરાતન ચઢ્યું હોય કે પ્રદર્શન વગર જાણે તેમને ચેન જ નહિ. બાળક તે જાણે સંગ્રહસ્થાનની કોઈ પ્રદર્શનીય ચીજ ! છેવટે પેલાને ગાયે જ છૂટકો ! Twinkle, Twinkle, little stars ! શરૂ થાય અને હું માથે હાથ દઈને બધું નાટક સહન કર્યે જાઉં ! શું છે આ બધું ? સાત વર્ષ સુધી ભણવાનું કેવું ? ત્યાં સુધી તો કેવળ કેળવણી જ ચાલે. કેળવણી એટલે બાળકમાં રહેલી શક્તિને ઉંમરના પ્રમાણમાં પ્રગટ થવા દેવાની અનુકૂળતા આપવી તે. પછી એ ઊગશે તો આપમેળે જ. ગુલાબના છોડને ખાતર-પાણી દઈએ, નીંદામણ કરીએ, બાકી ગુલાબ એની મેળે ઊગશે. ઉગાડવાની ચિંતા આપણે નથી કરવાની. એની

ભીતર બધું પડ્યું જ છે. આપણે તો ખાલી થોડી મદદ કરવાની છે.

સાત વર્ષ પછીના ભણતરમાં મૂળભૂત તફાવત છે. નાનાં બાળકો ઇન્દ્રિયો દ્વારા શીખે છે, ભાષાજ્ઞાન દ્વારા નહિ. બાળકને Symbol (સંજ્ઞા) ન ચાલે. તેને તો પ્રત્યક્ષ મૂળ ચીજ જોઈએ, આ જગત જેના થકી બન્યું છે તે રસ, રૂપ, ગંધ, રંગ, વર્ણ વગેરેને એ પોતાની સગી ઇન્દ્રિયોથી સમજવા માગે છે, અનુભવવા માગે છે, સૃષ્ટિનાં પશુ, પંખી, જીવજંતુ સાથે એ આત્મસાત્ થવા ઝંખે છે. આ જગતમાં વિવિધ સૂક્ષ્મ શ્રેણીઓ પડેલી છે. કોલાહલથી માંડીને ખાનઅબ્દુલ કરીમખાંના સંગીત સુધીની શ્રેણીબદ્ધતા અવકાશમાં વેરાયેલી છે. આવું જ રૂપ, રંગ, વર્ણનું. આ બધું બાળકને આત્મસાત્ કરવા દો. જો જગત સાથેનું અનુસંધાન બાળપણમાં નહિ કેળવાયું તો તે પથ્થર જેવો થઈને ઊભો રહેશે. એટલે બાળકને બાળપણમાં અનુભવ કરવા દો. બાળક અનુભવથી જ શીખવા માગે છે. કોઈ પણ ચીજ તે મોંમાં નાખે છે. તો તે જાણવા માગે છે કે આ શું છે ? સાવ શિશુ અવસ્થામાં બાળક ધાવતાં માની છાતી પર કે બીજે હાથ ફેરવતું રહે છે. એ ઓળખવા માંગે છે. એની પાસે સ્પર્શની ભાષા છે. એ દ્વારા તે જાણે છે કે આ મારી મા છે મને પોષનારી. સ્પર્શ દ્વારા એના જીવનમાં એક સમજણ ઊભી થાય છે. આ વાત જે મા નથી સમજતી તે પોતાના બાળકને કદી સમજી નહિ શકે. એટલે બાળપણમાં આપણે બાળકને ઇન્દ્રિયગત અનુભવ આપવાનો છે. એનું પહેલું કેન્દ્ર છે માબાપ. ત્યાર પછી ભાઈ-ભાંડુ, આંગણું, વનસ્પતિ, શેરી એ ક્રમે આગળ વધે છે.

બાળકને ધીરે ધીરે એના ક્રમમાં આગળ વધવા દેવાનું છે. ઉતાવળને ત્યાં જરાય અવકાશ નથી. નવ મહિના ઘોર અંધારા ગર્ભાશયમાં રહેલું બાળક આ પૃથ્વી પર આવે ત્યારે ઓરડામાં Flood light હોય તો ન ચાલે. ધીમા મંદ પ્રકાશમાં જ સુવાવડ થાય તે જોવું જોઈએ. બાળકને આસ્તે આસ્તે પ્રકાશની દુનિયામાં લઈ આવવાનું છે. આ પ્રક્રિયા બધી જ ઇન્દ્રિયો માટે લાગુ પડે છે. સ્પર્શનાં સાધનો પણ રેશમ-મખમલથી ખરબચડા સુધી પહોંચે તેવાં હોવાં જોઈએ. બાળકને સ્વાનુભવની બારાક્ષરી પર અનંતનો પરિચય થાય છે. અનુભવે એને ભાન થશે કે જગતમાં સજીવ-નિર્જીવ બે વસ્તુ છે. ઝાડને પાણી પાવું પડે છે. દેડકાં, કીડીને પણ સુખદુખનો અનુભવ થાય છે. હું ને આ કૂતરું બંને સગાં છીએ. બંનેનાં સુખદુખ સમાન છે. આવી સંવેદના બાળકમાં જાગશે તો જગતમાં શાંતિ થશે.

આપણે શાંતિ સ્થાપવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરીએ છીએ, આંદોલનો ચલાવીએ છીએ. પણ છતાંય શાંતિ સ્થપાતી નથી, કારણ કે બાળપણમાં માણસના ચિત્તમાં

આ સમભાવ, સંવેદનાને પ્રગટ થવાની તક મળી નથી, ક્રમિકતાથી અનુભવ નથી મળ્યો. ચિત્તમાં પરભાવના ઊછરતી રહી છે. પછી મોટી ઉંમરે ઘણીય મથામણ કરો, ભાગવત-ગીતાનાં પારાયણો કરો, પણ ખેતરના દાણા ચરી ગયા પછી ખેડૂત ઘણાય હોંકારા-પડકારા કરે તેવી આ વાત છે. કોઈ જર્જરિત ગારાની ભીંત પર સિમેન્ટનું પ્લાસ્ટર કરવાની આ વાત છે. આજે ઘણીબધી કથાઓ ચાલે છે, પણ લાખો શ્રોતાઓમાં ભાગ્યે જ કોઈ પર અસર થાય છે. કારણ એ જ કે સમય ચુકાઈ ગયો છે.

બાળપણની ઉંમર તે મહત્ત્વની છે. તે વખતે જે છાપ પડી તે અમીટ છે. એટલે જ કહું છું કે તમે ખૂબ અઘરું કામ કરી રહ્યાં છો. શાંતિ સ્થાપવાનું કામ કરી રહ્યાં છો. બાળકમાં સંવેદના પ્રગટ થાય તે માટેનો અવકાશ આપો. એકેલઝાંડર જ્યારે હિન્દુસ્તાન તરફ ચઢાઈ કરવા આવ્યો ત્યારે પોતાનું નાનકડું રાજ્ય સાચવવા માટે એક સૂબાને સોંપ્યું. એલેકઝાંડરની મા કોઈને દાદ ન દે. રાજમાં ડખલ કર્યા કરે એટલે પેલો સૂબો એલેકઝાંડરને ફરિયાદના પત્રો લખ્યા કરે. એલેકઝાંડર પત્રો વાંચી લે, પણ એકેનો જવાબ ન આપે. એક વખતે પેલા સૂબાએ ગુસ્સે થઈને લાંબો પત્ર લખ્યો. ત્યારે એલેકઝાંડર બોલી ઊઠ્યો, 'આ મૂરખને એટલીય ખબર નથી કે આવો તો અડધો શેર કાગળ મારી માની આંખનાં બે ટીપાંમાં ધોવાઈ જશે.' મા પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાની આ લાગણી ક્યાંથી આવી ? કક્કો શીખ્યો તે પહેલાં આ ઘટના થઈ ગઈ, ત્યારે આવું બન્યું.

માસ્તર બાળકની હથેળીમાં આંકણી મારે છે ત્યારે વિદ્રોહનાં બીજ ચિત્તમાં વવાઈ જાય છે Basic roots of agression બાળચિત્તમાં વાવીએ અને પછી શાંતિ માટે રાતદી' દોડા કરીએ તો કેમ ચાલે ? જે ચિત્તમાં વિરોધોનાં, વિદ્રોહનાં જાળાં નથી, તે લડવા માટે ઉત્સુક નહિ થાય. લડવા માટેની ઉત્સુકતા, હાથમાં ચળ ઊપડે તે સાવ જુદી બાબત છે. એટલે શાંતિનું સાચું ક્ષેત્ર બાળપણ છે. તમે સાચા શાંતિસૈનિક છો. મોટી ઉંમરે શાંત થવું કપરું, ખૂબ ઊઠબેસ કરવી પડે.

બાળક પોતે જાતે અનુભવીને તે વિષયને સમજે જ છે, સાથોસાથ એનો પોતાનો આત્મવિશ્વાસ પણ વધારે છે. આ તેનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન હોય છે, ઉધાર જ્ઞાન નથી હોતું, તેથી તે ડગતો નથી. બાળક ભાંગફોડ કરે તેની ચિંતા ન કરશો. આજે જગતમાં શાંતિના નામે શસ્ત્રો પાછળ કરોડો રૂપિયાનું આંધણ થાય છે, તેના પ્રમાણમાં બાળકની ભાંગફોડ કોઈ વિસાતમાં નથી. એને માટીમાંથી રમકડાં બનાવવા દો, ઠીકરાનાં ઘર ભલે એ ઘડે, કોડીનો મોર ભલે તે ચીતરે ! એનું આ

સર્જન એના ચિત્તમાં શાંતિનું વાવેતર કરતું જાય છે.

બાળકમાં શક્તિનો ખજાનો પડ્યો છે. એને સતત પ્રવૃત્તિ જોઈએ. એ કદી થાકતું નથી. આપણને પણ પાછળ પાડી દે. એક શેતરંજી પર તમે સૂઈ જાઓ અને બીજી પર બાળકને સુવાડો. બાળકની જેમ તમે પણ હાથપગ હલાવો અને જુઓ કે પહેલાં હાથપગ કોના બંધ થાય છે ! બાળકમાં આ શક્તિ પડેલી છે એ જે જાણે છે તે જ સાચો શિક્ષક બની શકે. નગરોનાં કબૂતરખાનામાં ઊછરેલાં બાળકોને રમવા ધૂળ મળે ત્યારે આનંદઘેલાં થઈ જાય છે. આમાંથી સાર નહિ કાઢીએ તો ભારે મોટી ખોટ સહેવી પડશે.

તમે સૌ શાંતિના દેવદૂતો છો. હિટલરને હરાવનાર સેનાપતિએ શિક્ષકો માટે લખેલું કે your business is to put me out of business. દુનિયાના મોટામાં મોટા સેનાપતિને કામધંધા વગરનો કરી મૂકવો એ કામ કરવાનું છે. આ કામ ધાર્મિક પ્રવચનો કે કથાપારાયણથી ઓછું થાય. મેડમ મોન્ટેસરીને એક દિવસે કોઈકે કહ્યું કે, 'મેડમ, ઇઝરાઇલમાં એક માણસે શોધ કરી કે ડંખ વગરની મધમાખો પેદા થઈ શકે છે.' ત્યારે મોન્ટેસોરી બોલ્યાં, 'ડંખ વગરનો માણસ પેદા કરી શકીએ તેવું આપણે કરવું છે !'

આજે આપણે આ કોન્વેન્ટ, અંગ્રેજી ભાષાનો મોહ વગેરે બાળકો પર લાદીને ત્રાસ ગુજારી રહ્યાં છીએ. પેલી ગુલીવરની વાર્તા છે ને, જેમાં ઠીંગુજી મોટા લોકોની દુનિયામાં અટવાઈ જાય છે ! આ બાળકો તે ગુલીવર છે અને આપણે સૌ મોટા કદના રાક્ષસો ! આપણા ઢાળમાં તેમનાં બીબાં ઢાળીએ છીએ. પણ જીવનનો એક લય છે. બાળકમાં તે લયને એની મેળે લહેરાવા દો. બધું આપમેળે સુંદર સર્જાશે.

('વિશ્વશાંતિની ગુરુકિલ્લી'માંથી)

❑

શ્રી માતાજીનું માતપિતાને માર્ગદર્શન

જ્યોતિબહેન થાનકી

બાળક એટલે વિકાસ માટે દેહધારણ કરીને પૃથ્વી ઉપર આવેલો આત્મા. આ આત્માને વિકાસ માટેનું એવું વાતાવરણ આપવાનું છે કે જેમાં તે નિર્ભય થઈને સૂર્યપ્રકાશમાં ખીલતાં પુષ્પની પેઠે વિકસે. પ્રારંભના તબક્કામાં આ વિકાસની ગતિ તેજ હોય છે. આ ગતિને અનુરૂપ વાતાવરણ પૂરું પાડવાની જવાબદારી માતપિતાની છે. આ માટે માતપિતાએ જાગૃત રહીને બાળદેવની આરાધના કરવાની છે. જ્યાં સુધી બાળક પુખ્ત ન બને ત્યાં સુધી સભાનપણે તેનું ઘડતર કરવાનું છે. આ માટે પોંડિચેરીના શ્રી અરવિંદ આશ્રમની શાળાનાં બાળકોનાં માતપિતાને નિમિત્ત બનાવીને શ્રીમાતાજીએ સર્વ માતપિતાને જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તેના મુખ્ય અંશો આ પ્રમાણે છે :

(૧) માતપિતાએ સર્વપ્રથમ પોતાની જાતને કેળવવાની છે.

માતપિતા બાળકોને ત્યારે જ સાચી કેળવણી આપી શકે જ્યારે તેઓ બંને કેળવાયેલાં હોય. બાળકો મોટેભાગે પ્રથમ પાંચ વર્ષમાં ઘરના વાતાવરણમાંથી જ બધું શીખી લે છે. બાળકોની અનુકરણ શક્તિ અને અવલોકન શક્તિ ઘણી પ્રબળ હોય છે. તેઓ માતાપિતાના આચરણને જોઈ જોઈને બધું શીખતાં હોય છે. શ્રીમાતાજી કહે છે કે છ વર્ષનું બાળક જે કંઈ બોલે છે,તેના કરતાં વધારે સમજે છે. માતપિતા ઘરમાં સારાં પુસ્તકો વાંચતાં હોય, જ્ઞાનચર્ચા કરતાં હોય, વડીલોનું માન જાળવતાં હોય, ઘરના સર્વ સભ્યો પરસ્પર પ્રેમભાવથી જોડાયેલાં હોય, એ ઘરનાં બાળકો સ્વસ્થ, સ્થિર, આનંદી અને શ્રદ્ધાવાન હોય છે. ઘરનું વાતાવરણ જ બાળકોને ઘડતું હોય છે. બહારથી ઉપદેશ આપવાની પછી જરૂર જ રહેતી

નથી. બાળકોને આદર્શ બનાવવાં હોય તો પહેલાં માતપિતાએ આદર્શરૂપ બનવું જોઈએ.

(૨) માતપિતાએ હંમેશાં જાગૃત રહેવું જોઈએ :

બાળકોના સ્વસ્થ અને સ્થિર વિકાસ માટે ખામીઓ, ઝગડા, દુર્વૃત્તિઓની છાપ બાળકોના માનસ પર એવી દૃઢપણે અંકિત થઈ જાય છે કે એ જીવનભર ભુંસાતી નથી. જે ઘરમાં માતપિતા વચ્ચે સંઘર્ષ હોય ત્યાં બાળકોનો સ્વસ્થ વિકાસ થતો નથી. ત્યાં કાં તો બાળકો નિરાશાનો ભોગ બને છે અથવા તો ઉદ્દંડ કે સ્વેચ્છાચારી બને છે. મોટા થયાં પછી તેઓ માતપિતાના કહ્યામાં રહેતાં નથી. બાળકોની હાજરીમાં કદી બેહૂદું કે અસંયમિત વર્તન માતપિતાએ કરવું જોઈએ નહીં. શ્રીમાતાજી કહે છે કે 'તમારાં બાળકો તમને માન આપે તેવું જો તમે ઇચ્છતાં હો તો પ્રથમ તો તમે હરપળે માનયોગ્ય વ્યક્તિ બની રહો. તમે એ ધ્યાન રાખો કે તમારા વર્તનમાં કદી તરંગીપણું ન આવે, અસંયમ ન આવે, તુમાખીપણું ન આવે, બદમિજાજ ન આવે.' બાળકોનું ઉત્તમ ઘડતર કરવા માટે માતપિતાએ પણ ઘણું ઘણું શીખવું પડે છે. તેમની નાની એવી બેદરકારી કે ભૂલને લઈને ક્યારેક તો બાળકને જિંદગીભર સહેવું પડે છે. આથી માતાપિતા માટે પળેપળની જાગૃતિ અત્યંત આવશ્યક છે.

(૩) માતાપિતાએ નાનાં બાળકોને કદી નોકરના ભરોસે છોડવાં નહીં.

શ્રીમાતાજી આ સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ ચેતવણી આપતાં કહે છે : 'ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ (જે મનુષ્યો લગભગ હંમેશા કરે છે) એ છે કે તેઓ તેમનાં બાળકોને નોકરને આધીન છોડી દે છે. એ એક ગુનો છે' નોકરોની ચેતના તમસથી ભરેલી હોય છે. અને એ ચેતનાની અસર નોકરોના કોઈપણ જાતના સભાન પ્રયત્ન વગર સહજ રીતે જ બાળકોમાં પ્રવેશી જતી હોય છે. આથી બાળકો તમસથી ઘેરાઈ જાય છે. પછી આવાં બાળકો જ્યારે શાળામાં આવે છે ત્યારે તેમને નીચી ચેતનાવાળાં બાળકોનો સંપર્ક થઈ જાય છે. પછી તેઓ સારી રીતે ભણવાને બદલે તોફાન, મસ્તી, કજિયા, રંજાડ કરતાં થઈ જાય છે. મોટાં થતાં નિમ્નવૃત્તિઓ અને આવેગોને લઈને બેકાબૂ બની જાય છે.' આથી જ શ્રીમાતાજી નાનાં બાળકોને તેમની માતાથી વિખૂટાં પાડવાની અને નોકરોને આધીન કરવાની ના પાડે છે.

(૪) માતપિતાએ બાળકો સમક્ષ કદી જૂઠ્ઠું બોલવું ન જોઈએ.

નાનાં બાળકો હંમેશા સત્યચેતનામાં જ રહેતાં હોય છે. જૂઠાણું શું છે એની તેમને ખબર જ હોતી નથી. પરંતુ માતાપિતાના વ્યવહારમાંથી તેઓ જુઠાણું શીખે

છે. બાળકો કુતૂહલપૂર્વક અનેક પ્રશ્નો માતાપિતાને પૂછતાં હોય છે. માતપિતા ઘણા પ્રશ્નોના ભળતા જવાબો આપી દે છે. આ સંદર્ભમાં પણ શ્રીમાતાજી ચેતવણી આપતાં કહે છે કે 'બાળક તમારો જવાબ સમજી શકવાનું નથી, એમ માનીને કોઈ ભળતો કે મૂર્ખાઈ ભરેલો જવાબ ન આપશો. જો તમે બરાબર પ્રયત્ન કરશો તો તમારી વસ્તુ હંમેશા બાળકને સમજાવી શકશો. જો તમને વિષયનું જ્ઞાન ન હોય તો જે લોકો સમજાવી શકે તેમ હોય તેની પાસે બાળકને લઈ જજો. અથવા તે વિશેનાં પુસ્તકો મેળવી આપજો, આથી બાળકોનો તેમાં રસ વધશે તથા જ્ઞાન મેળવવા માટે અખંડ પરિશ્રમ કરવાની ટેવ પાડી શકાશે. બાળકો આગળ કોઈપણ વિષયની અસત્ય રજૂઆત ન કરવાનું શ્રીમાતાજી જણાવે છે. નહીંતર મોટાં થતાં બાળકોમાં માતાપિતા પ્રત્યે વિશ્વાસ રહેતો નથી.

(૫) બાળકને ઠપકો આપવો ન જોઈએ.

ઘણીવાર બાળકો તોફાન કરતાં હોય, માતાપિતાનું કહ્યું માનતાં ન હોય, જિદ્દ કરતાં હોય ત્યારે માતાપિતા ગુસ્સે થઈ જતાં હોય છે. ક્યારેક બાળકોને મારતાં પણ હોય છે અને સજા પણ કરે છે. શ્રી માતાજી બાળકોને સજા કરવાની કે મારવાની ના પાડતાં કહે છે કે 'એથી બાળક સતત ભયમાં રહેતું થઈ જાય છે. માતપિતાના ગુસ્સાથી બચવા જૂઠ્ઠું બોલતું થઈ જાય છે. દંભ આચરવા લાગે છે અને પોતાની સત્યચેતનાથી દૂર ચાલવું જાય છે.' શ્રીમાતાજી કહે છે કે, 'માતાપિતાએ એવું પ્રેમભર્યું વર્તન કરવું જોઈએ કે બાળક કંઈ પણ છુપાવ્યા વગર તેમની આગળ પોતાની ભૂલની કબૂલાત કરી શકે.' એ પછી પ્રેમપૂર્વક એ ભૂલ કહેવાય અને તેના કેવાં પરિણામો આવે તેની સમજ આપતાં બાળક ફરી એ ભૂલનું પુનરાવર્તન નહીં કરે. પરંતુ તેને બદલે જો તેને ઠપકો આપવામાં આવે કે શિક્ષા કરવામાં આવે તો તેનામાં વિદ્રોહ જાગે છે અને તે ફરીફરીને ભૂલો કરતું જ રહે છે. શ્રી માતાજી કહે છે કે 'તમારી અને તમારા બાળકની વચ્ચે ભયનું તત્ત્વ દાખલ થઈ જાય એવું કદી થવા દેશો નહીં. તેમને કદી ધમકાવશો નહીં. હંમેશાં તેમને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. બાળકને મારવાની સખત મનાઈ છે. બધા પ્રકારના પ્રહારો પછી ભલે તે નાનકડો ધબ્બો હોય અથવા તો મિત્રાચાર ભરી ચૂંટી હોય, પણ કોઈપણ જાતનો શારીરિક પ્રહાર ન કરવો જોઈએ. તેમ કરવાથી બાળકના મનનાં આંદોલનો ઉગ્ર બની જાય છે અને બાળક બંડખોર બની જાય છે.'

(૬) માતપિતાએ બાળકો પર પોતાની ઈચ્છાઓ લાદવી ન જોઈએ :

માતપિતા બાળક જન્મે છે ત્યારથી શાનો અભ્યાસ કરાવવો તેની યોજના ઘડતાં રહે છે. ઘણીવાર તો તે બાળકની પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ હોય છે. બાળકને સંગીતમાં

રસ હોય અને તેના ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ પિતા તેને કોમર્સ ભણાવવા ઇચ્છા હોય છે. બાળજબરીથી બાળકને કોઈપણ ક્ષેત્રમાં વાળવું એ ક્રૂરતા છે. એ માતપિતાની મોટામાં મોટી ભૂલ છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે : 'બાળક પોતાનો ધર્મ છોડી દે, તેવું દબાણ તેની પ્રકૃતિ ઉપર મૂકવાથી તેને કાયમી નુકસાન થાય છે. તેનો વિકાસ રૂંધાય છે. પૂર્ણતાના તેના પ્રયાસમાં વિકૃતિ આવે છે. એ માનવઆત્મા પરનો એક સ્વાર્થપૂર્ણ અત્યાચાર છે. રાષ્ટ્ર ઉપરનો આઘાત છે. જેને કારણે મનુષ્યો જે કંઈ ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરી શકે તેના લાભથી વંચિત રહી જાય છે.' માતપિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ અભ્યાસ કરવાને પરિણામે ઉત્તમ સંગીતકાર કે ચિત્રકારને બદલે સમાજને, રાષ્ટ્રને ઊતરતી કક્ષાનો વ્યવસાયી મનુષ્ય મળે છે. તેથી રાષ્ટ્રને પણ ભારે નુકસાન થાય છે. દરેક બાળકમાં વિશિષ્ટ શક્તિઓ રહેલી હોય છે, તેને પારખીને તેનો વિકાસ થાય તેવું વાતાવરણ માતપિતાએ પૂરું પાડવું જોઈએ.

(૭) બાળકોને સારી ટેવો પાડવી જોઈએ :

શરીર ટેવોનું બનેલું છે. માતપિતા બાળકને નાનપણથી જ ટેવો પાડશે, તે ટેવો જીવનપર્યંત તેની સાથે જડાયેલી રહેશે. શ્રીમાતાજી કહે છે કે જન્મના પહેલાં કલાકથી જ માતપિતાએ બાળકના શરીરની ટેવો પ્રત્યે ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. ખોરાક, ઉંઘ, દસ્ત આ બધી કુદરતી પ્રક્રિયાઓ માટે માતપિતા પહેલેથી જ જો કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થિત ટેવો પાડે તો તે ટેવો બાળકને જીવનભર ઉપયોગી બનશે. બાળકને સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય અંગેની સારી ટેવો પાડવી જોઈએ કે જેથી બાળકને તંદુરસ્ત અને સુદૃઢ શરીરની અમૂલ્ય ભેટ માતપિતા તરફથી મળી શકે.

ફક્ત શારીરિક ટેવો જ નહીં, પણ બાળક પોતાની અંદર ચાલતી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ પ્રત્યે જાગૃત બને, પોતાની અંદર જોતાં શીખે એની તાલીમ પણ માતાપિતાએ બાળકને આપવી જોઈએ. આ ઉપરાંત બાળકના ચંચળ મનને એકાગ્રતાની ટેવ પડે તો તે જે કોઈ કામ કરતું હોય તેમાં એકાગ્ર બની શકે. એકવાર જો મન એકાગ્ર થઈ જાય છે તો આવાં બાળકો મોટાં થઈને ખૂબ પ્રગતિ કરે છે. બાળકને દરેક કાર્યમાં આનંદ લેતાં શીખવવું જોઈએ. બાળકોને અમુક કાર્યમાં કંટાળો આવતો હોય છે, નીરસ જણાતાં હોય છે, પણ માતપિતાએ ખાસ કાળજીપૂર્વક બાળક દરેક કામમાં આનંદ અને રસ લેતું થાય એવી સમજ તેને આપવી જોઈએ. એ ઉપરાંત મુશ્કેલીઓથી નહીં ગભરાવાનું, પણ તેનો સામનો કરી આગળ કેવી રીતે વધવું, એનું શિક્ષણ પણ બાળકોને માતપિતાએ જ આપવાનું રહે છે.

માતપિતાએ બાળકોને આપવાની શ્રેષ્ઠ ભેટ કઈ ? આ અંગે શ્રીમાતાજી કહે છે કે, 'વડીલો તરફથી બાળકોને અપાતી સૌથી મૂલ્યવાન ભેટ વિદ્યાપ્રીતિ છે. જ્ઞાન

માટેનો પ્રેમ.' માતપિતા જો આ ભેટ પોતાનાં સંતાનોને આપી શકે તો તેઓ દેવ મનુષ્યોના ઘડવૈયા બની ભગવદ્કાર્યમાં સહભાગી બની શકે.

જ્યોતિબહેન થાનકી,
બેંક કોલોની, દિવ્યા હોલ ખાતે, રણની સામે,
પોરબંદર-૩૬૦૫૭૫ Mo. ૯૪૨૯૩ ૩૫૩૫૩

❑

દરેક બાળકનો જન્મસિદ્ધ હક છે કે -
એને હેત મળે, પ્રેમ મળે,
યોગ્ય રીતે સમજવામાં આવે,
પૂરતું પોષણ અને તબીબી સંભાળ મળે,
એને વિનામૂલ્યે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય,
રમત-ગમતની મોકળી તક મળે,
પોતાની અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રીયતા સાંપડે,
જો અપંગ હોય તો ખાસ કાળજી લેવાય,
આપત્તિમાં રાહત અપાય, એમાં એને અગ્રતા મળે,
સમાજને ઉપયોગી થતાં શીખે,
અને પોતાની શક્તિઓ વિકસાવી શકે,
શાંતિ અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વચ્ચે એ ઉછેરાય,
જાતિ-રંગ-જાતીયતા-ધર્મ-દેશ કે
સમાજના કોઈ પણ ભેદભાવ વિના
પોતાના આ સર્વ હક્ક એ ભોગવે.

(સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સામાન્યસભાનું ઘોષણાપત્ર ૨૦-૧૧-૧૯૫૮)

('બાલવંદના'માંથી)

ઘર-વાલી - બાળક સંબંધ

ડૉ. વૈશાલી શાહ

સમગ્ર વિશ્વમાં વાલી-બાળક વચ્ચેનો સંબંધ એ અન્ય સંબંધો કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે, ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ અનોખો છે. વાલી-બાળક સંબંધ એ સમયની સાથે કેળવાતો જાય છે, જેનો આધાર વાલી અને બાળકોના લક્ષણોને આધિન હોય છે. જેના પરિણામે વાલી-બાળક સંબંધમાં વિવિધતા જોવા મળે છે અને છતાંએ તે એક અનોખા પ્રકારનો લાગણીસભર સંબંધ બની રહે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે સાંપ્રત સમયમાં વાલી તરીકેની ભૂમિકા ખૂબ જ મુશ્કેલ અને પડકારજનક છે; પરંતુ બાળકના યોગ્ય અને તંદુરસ્ત માનસિક આરોગ્યના વિકાસ માટે આપણે શું કરવું જોઈએ અને શું કરી શકીએ તે સમજવું ખૂબ જ જરૂરી છે. આ હકીકત સમજવી, ગ્રહણ કરવી અને તે મુજબ અમલમાં મૂકવી એ ઘણી મૂંઝવણ ઊભી કરે તેમ છે; જેને સરળ કરવા માટે અહીં દર્શાવેલ થોડીક બાબતો પર દૃષ્ટિપાત કરીએ અને સમજવાની કોશિશ કરીએ.

૧. બાળકની ઉંમર સાથે વાલીની ઉંમરનો તાલમેલ મેળવવો ખૂબ જ જરૂરી છે. બાળક ૩ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી વાલી-બાળકની ઉંમરનો તાલમેલ ખૂબ જ સારી રીતે જળવાયેલો રહે છે. પરંતુ, જેમ-જેમ ૩ વર્ષથી આગળ બાળક વધતું જાય છે તેમ-તેમ ભણતર અને અનેક સિદ્ધિઓ મેળવવાની માતાપિતાની અપેક્ષાઓ સાથે ઉંમરનો તાલમેલ ખોરવાતો જાય છે. જેના પરિણામે વાલી-બાળક વચ્ચેની હૂંફ તબક્કાવાર ઘટતી જાય છે. હૂંફનું સ્થાન અપેક્ષાઓથી ભરાવા લાગે છે. જો અપેક્ષાઓ સંતોષાતી જાય તો વધુને વધુ અપેક્ષાઓનો ભાર લદાતો જાય છે અને વાલી - બાળક સંબંધની હૂંફ ખોરવાતી જાય છે.

૨. સાંપ્રત સમયમાં ઇલેક્ટ્રોનિક મિડિયાના પ્રભાવ હેઠળ બાળકોનું વર્તન એ વાલીઓ માટે તનાવયુક્ત પરિસ્થિતિનું સર્જન કરે છે. ઉપરાંત, બાળકોના જ્ઞાનાત્મક તથા ક્રિયાત્મક વિકાસને પણ ખૂબ જ ગંભીર રીતે હાની પહોંચાડે છે. અયોગ્ય કે વધારાનું જ્ઞાન બાળકના ક્રિયાત્મક તેમજ ભાવાત્મક વિકાસને ગંભીર રીતે કુંઠિત કરે છે.

૩. બાળકના વિકાસમાં સકારાત્મક અસરો મેળવવા માટે વાલીની હૂંફ તથા નિયંત્રણ આ બન્ને પાસાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સંશોધનોની દૃષ્ટિએ સમજીએ તો વાલીપણાની અસરો તથા સંવેદનાઓ બાળકના સકારાત્મક ભાવાત્મક વિચારો તથા સ્વ-નિયંત્રણ માટેના અગત્યનાં પાસાં છે. વાલી - બાળક સંબંધને સુચારુ તથા સુદૃઢ બનાવવા માટે વાલીઓએ પોતાના આ બન્ને પાસાંને સમૃદ્ધ બનાવવાં જ રહ્યાં.

૪. માતા અને પિતા - બંને બાળકોના વિકાસ માટેનાં અગત્યનાં પાસાંઓને એકબીજાની સાથેના સહયોગથી વિકસાવી શકે છે, છતાં ઘણાં અગત્યનાં પાસાંઓ છે કે જે માતા અને પિતાએ સ્વતંત્ર રીતે તેનો વિકાસ કરવો જરૂરી છે. બાળકના પ્રારંભિક વિકાસના તબક્કા દરમ્યાન બાળકના સકારાત્મક કે નકારાત્મક વર્તનનો અભ્યાસ કરીને માત-પિતાએ પોતાની કુશળતા તથા બુદ્ધિક્ષમતા મુજબ બાળકના સુચારુ વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરી વાલી-બાળક સંબંધને તંદુરસ્ત તથા હૂંફાળો રાખવા માટે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

૫. ભાવનાઓ : વાલી-બાળક સંબંધના વિકાસ માટે એકબીજા પ્રત્યેની ભાવનાઓ ખૂબ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ પાસું એ દ્વિ-માર્ગીય છે. બાળકની લાગણીઓ વાલીના વર્તનને અને વાલીની લાગણીઓ બાળકના વર્તનને અસર કરે છે અને આનાં પરિણામો બાળકના વિકાસ અને વર્તનમાં સ્પષ્ટ રીતે અવલોકી શકાય છે. વાલી-બાળક સંબંધમાં ભાવનાઓનું નિયંત્રણ એ ખૂબ જ મુશ્કેલ કાર્ય છે. વાલીઓ માટે બાળક સમક્ષ એક 'રોલ- મોડેલ' તરીકે પ્રસ્થાપિત થવું અને બાળકો માટે તેમના વિકાસના હાર્દસમા પાસા તરીકે ઊજાગર કરવું - આ એક ખૂબ જ અગત્યનું અને પડકારજનક પાસું છે. બાળકના સમગ્ર જીવનનો તથા જીવનપર્યંત વાલી - બાળક સંબંધનો આધાર છે.

૬. જુસ્સો : વાલી - બાળક સંબંધના ગઠબંધન માટે જુસ્સો એ પ્રેરકબળ છે. જુસ્સાના પરિણામે વાલી-બાળક વચ્ચે એકબીજા પ્રત્યેની સમજ સંવેદનપૂર્ણ બને છે, ઉપરાંત બંને વચ્ચે વાતચીતનો સેતુ સધાય છે. જુસ્સાને જ્ઞાન, ભાવના, ઉમંગો અને શારીરિક પાસાઓના વિકાસ સાથે સીધો સંબંધ છે. જ્યારે બાળકનો ઉછેર

કે સંભાળ આયા દ્વારા અથવા ઘોડિયાઘરમાં થાય છે ત્યારે જુસ્સાના અભાવને પરિણામે વાલી તથા બાળક બન્ને તણાવ અનુભવે છે, જેની સીધી અસર વાલી-બાળક સંબંધ પર થાય છે.

૭. વાલી જ્યારે અન્ય વાલીને પોતાના બાળક સાથે સખત શિસ્તથી વર્તન કરતાં અવલોકે છે ત્યારે અજાણપણે એ વરતનની અસર તેના બાળક સાથેના સંબંધ પર થવા લાગે છે. ખાસ કરીને બાળકના પિતા સાથેના સંબંધ પર આ પ્રકારની અસરો જોવા મળે છે.

૮. વાલી-બાળક સાથેના સંબંધને સીધું અસર કરતું એક અન્ય પરિબળ એ તણાવ છે. આ તણાવ ખાસ કરીને બાળકના પડકારયુક્ત વર્તાવો સાથે કામ કરતી વખતે જોવા મળે છે. રોજબરોજના જીવનમાં અનુભવતા તણાવ કરતાં બાળકના વર્તાવને લગતાં તણાવો આ સંબંધ પર વધુ અસરકારક સાબિત થયા છે.

૯. બાળકના મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસ સાથે માતાના સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યો શિશુ અવસ્થા દરમ્યાન બાળકમાં પ્રભાવક રીતે અસર કરે છે. આ કારણે વાલીના મનોવૈજ્ઞાનિક તણાવો બાળકની તંદુરસ્તી અને વિકાસ પર નોંધપાત્ર અસર કરે છે. ગર્ભાવસ્થા દરમ્યાનના પણ માતાના સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યો કે તણાવની અસર બાળકના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને અંતે વાલી - બાળક સંબંધ પર જોવા મળે છે.

૧૦. પિતા-પુત્ર સંબંધમાં પિતાના શિસ્તબદ્ધ વ્યવહારની પુત્ર સાથેના સંબંધમાં વિરુદ્ધ દિશાની અસર જોવા મળે છે, જ્યારે પિતા-પુત્રીના સંબંધમાં તે વધારે પ્રમાણમાં પુત્રીની દેખભાળના સંદર્ભમાં રહે છે.

વાલી-બાળક સંબંધમાં અહીં જણાવેલી બાબતોને વાલીઓએ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી લાગે છે.

૧. હું માનું છું કે બાળકો આપણું ભવિષ્ય છે.

૨. બાળકોને સારું શિક્ષણ આપો અને તેમને તેમનો રસ્તો ચાતરતાં શીખવાડો.

૩. બાળકની અંદર રહેલી શક્ય તમામ ખૂબીઓ તેમને દર્શાવો.

૪. બાળકોને ગર્વની લાગણીનો અનુભવ કરાવો.

૫. બાળકોના મુક્ત હાસ્યને માણો.

વાલી - બાળકના સારા સંબંધને કેવી રીતે વિકસાવવો તે બાબત પર વિચાર કરીએ.

વ્યક્તિના જીવનમાં તેના બાળક સાથેનો સંબંધ અન્ય સંબંધો કરતા ખુબ જ મહત્વનો અને નોંધપાત્ર છે. બાળક સાથેના શરૂઆતના સંબંધો, તેની સાથેનો

શ્વાસ, વાતચીત એ વાલી - બાળકના જીવનપર્યંતના સંબંધનો આધાર છે. વાલી-બાળક વચ્ચેનો હકારાત્મક સંબંધ બાળકમાં સ્વાયત્તતા, જિજ્ઞાસા, સ્વમાન અને નિર્ણયશક્તિનો વિકાસ કરે છે. બાળકના જીવનની દરેક ઘટનાઓમાં વાલીની સહભાગિતા અને તેની સાથેની મજબૂત વાતચીત દ્વારા વાલી-બાળકના સંબંધને સુચારુ રીતે વિકસાવી શકાય છે. વાલી તરીકે આ સંબંધને સમયની સાથે પરિપકવ કરવો પણ ખૂબ જ જરૂરી છે.

વાલીની સહભાગિતા :

બાળકની ઉંમરને અનુરૂપ તેની સાથે અને તેને સંલગ્ન દરેક પ્રવૃત્તિમાં જોડાવું ખૂબ જ જરૂરી છે. ઉપરાંત, કુટુંબ વ્યવસ્થાને લગતાં બાળકની ઉંમરને અનુરૂપ તેને જોડવું પણ તેટલું જ અગત્યનું છે. તમારા બાળકને જે રીતે અનુકૂળ હોય અથવા તેને જે માહિતીઓની જરૂર હોય તે મુજબ તેની સાથે રમો, નાનાં-નાનાં કામ કરો, પ્રોજેક્ટસ કરો અને તેને નવી બાબતો શીખવાડો. આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી તમારું બાળક તમારી સાથે જોડાશે અને જીવનમાં તમારા મહત્વને સમજશે.

જો બાળક નાનું હોય તો તેની સાથે જમીન પર બેસીને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરો અને જો બાળક કિશોરાવસ્થામાં હોય તો તેની સાથે મેદાની રમતો રમો, કુદરતી જગ્યાઓ પર ફરો અને તેને ગમતી દરેક રમત તથા પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લો. આ જ સમયે તેની સાથે વાતચીતનો સેતુ બાંધો અને તેને અવિરત ચાલુ રાખો.

*** કૌટુંબિક સમયને મહત્ત્વ આપો :**

તમારા બાળકને જ્યારે તેની વૈયક્તિકતાને માન અને સન્માનની જરૂર હોય ત્યારે તે માટે અચૂક સમય ફાળવો. કુટુંબ-વિકાસની આ એક સુંદર વિભાવના છે. તમારા દૈનિકજીવનમાં નિયમિત રીતે કૌટુંબિક સમયની ફાળવણી કરો અને તેને વિશેષ મહત્ત્વ આપો.

રાત્રી ભોજન કુટુંબની સાથે જ લેવાનો આગ્રહ રાખવો જો દરરોજ શક્ય ના હોય તો અઠવાડિયામાં એકથી બે વખત તો જરૂરથી જ સાથે ભોજન લેવું. આ સમયે દિવસ દરમિયાનની અથવા અઠવાડિયા દરમિયાન થયેલ દરેક સારી-નરસી બાબતોની ચર્ચા કરાવી. કુટુંબ સાથે રમતની સ્પર્ધાઓ, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, ધાર્મિક મેળાવડાઓ, પિકનિક કે અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન શક્ય હોય તેટલું કરવું અને આ દરમિયાન બાળકના રસ-રુચિનું ધ્યાન રાખવું.

*** દરેક બાળકને શક્ય તેટલો વ્યક્તિગત સમયની ફાળવણી :**

કુટુંબના દરેક બાળક સાથે વ્યક્તિગત સમય ફાળવવો, બાળકની જરૂરિયાત

અનુસાર તેને અગ્રિમતા આપવી ખૂબ જ જરૂરી છે, આ પ્રયાસને પરિણામે વાલી દરેક બાળકની વૈયક્તિક ભિન્નતા તથા વૈયક્તિક શક્તિઓને પિછાંણી તેના વિકાસ માટે મદદ કરી શકે છે અથવા તે મુજબનું વાતાવરણ પુરૂં પાડી શકે છે.

* હકારાત્મક વાતચીત

બાળક સાથે વાતચીતનો સેતુ હમેશા હકારાત્મક રાખવાથી તેને વાલીમાં વિશ્વાસ સંપાદિત થાય છે. વિશ્વાસ એ વાલી-બાળક સંબંધનો મુખ્ય પાયો છે. વાલીએ બાળક સાથે જે વાયદાઓ કર્યા હોય તે સાચવવા અને તે મુજબ જ વ્યવહાર કરવો જ રહ્યો, જેનાથી ભવિષ્યમાં પણ વાલી-બાળક સંબંધનો સુદઢ સેતુ બંધાયેલો રહેશે અને દઢ બનશે.

બાળકે વાલીમાં મૂકેલા વિશ્વાસને ક્યારેય તોડવો નહિ. તેની અંગત બાબતો કે સમસ્યાઓનો જાહેરમાં ઉલ્લેખ કે તે અંગે ચર્ચા કરવા નહિ. તે માટે જો નિષ્ણાતની સલાહ લેવાની જરૂર લાગે તો પણ બાળક સાથે તે અંગે ચર્ચા કરવી. બાળકને શાંતિથી સાંભળવા અને જરૂર જણાયે મક્કપણે (જડતાથી નહિ) સૂચનો કરવાં.

બાળક સાથેની વાતચીત દરમિયાન અન્ય કોઈપણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને ટાળવી ખૂબ જ જરૂરી છે. તેની દરેક સમસ્યાનો શાંતિથી ઉકેલ લાવવો અને અણછાજતી જીદ સામે પણ તેને હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણથી જ મક્કમ રહી પાછા વાળવું.

બાળક સાથેની વાતચીત હંમેશા સાહજિક રાખવી. તનાવયુક્ત પરિસ્તિતિમાં ક્યારેય વાતચીત ના કરવી.

વાલી-બાળક સંબંધમાં બાળક જેમ-જેમ મોટું થતું જાય તેમ-તેમ ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :-

* બાળક માટેના શિસ્તનાં ધોરણોને બદલાતા રહેવું, વધુ સાહજિક થવું અને તેના વિકાસ માટેની વધુ ને વધુ તકો ઊભી કરતા જવું.

* બાળક સાથે શિસ્તના ધોરણોની શાંતિથી ચર્ચા કરવી, તેની હકારાત્મક અસરો વિષે ઉદાહરણો આપી વાતચીત કરવી અને બાળકની જરૂરિયાત મુજબ વ્યવહાર પદ્ધતિઓ નક્કી કરવી.

* શક્ય હોય તેવી બાબતોમાં નિર્ણયમાં બાળકના વિચારોની ભાગીદારી રાખવી.

* બાળકની જરૂરિયાતો માટેની વસ્તુઓમાં તેમની પસંદગી અને નિર્ણયોને માન આપો.

* બાળકને તેના રોજિંદા કામ પ્રત્યે સ્વતંત્ર બનાવો અને ઘરના રોજિંદા કામની જવાબદારીઓ આપો.

* મહત્ત્વના કામ કરવાની પદ્ધતિઓની ચર્ચા કરો.

* બાળકની સામે મૂલ્યવર્ધક વ્યવહાર અપનાવો.

* બાળકને પડકારજનક પરિસ્થિતિઓમાં ઉકેલ લાવતા શીખવો.

વાલીએ પોતાના વ્યક્તિત્વમાં રહેલા ઉમદા મૂલ્યો/ગુણોને તક મળે ત્યારે બાળક સમક્ષ પોતાના વ્યવહાર થકી પ્રદર્શિત કરવા જોઈએ. બાળક માટે વાલી હંમેશા એક આદર્શ હોય છે. બાળક વાલીને હંમેશા એક સક્ષમ અને અજેય વ્યક્તિત્વ તરીકે નિહાળે છે, આથી તેને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓથી માહિતગાર કરવો જોઈએ કે દરેક વ્યક્તિએ જીવનમાં ક્યારેક વિપરિત પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડે છે અને એમાંથી બહાર આવવા માટે સંઘર્ષ કરવો પડે છે. સોનું તપીને જ પછી સુંદર ઘાટ મેળવી શકે છે. વાલી-બાળકના આવા જ તપતા જતા સંબંધોને પણ શાંત નિરામય વર્તાવ દ્વારા સુદૃઢ અને તાલમેલવાળા બનાવવાના પ્રયાસ રૂપ આ નોંધ તૈયાર કરેલ છે. આશા છે કે સૌ વાલીઓને આ નોંધ આધારરૂપ બની રહેશે.

વૈશાલીબહેન શાહ,
૧૧, યશ કોમ્પ્લેક્સ,
પહેલો માળ, પેજવન હોટેલની બાજુમાં,
જજીજબંગલા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
મો. ૮૪૬૯૦ ૩૫૮૭૦

❑

વાલીઓ ખરી ભૂમિકા ભજવે

મનસુખ સલ્લા

સરકાર આજે શિક્ષણસુધારણા અંગેની ઘણી જાહેરાતો કરે છે, પરંતુ તેનો પરિઘ પરીક્ષા, અભ્યાસક્રમ અને વહીવટ સુધી મર્યાદિત હોય છે. કંઈક અસામાન્ય બને, ત્યારે આશ્વાસન રૂપે કેટલુંક કહેવાય છે, દેખાવ પૂરતું થોડું થાય છે અને પછી ભૂલી જવાય છે. કારણ કે શિક્ષણ માનવઘડતરનું અસરકારક અને સૌને સ્પર્શતું માધ્યમ છે, એ રૂપે જોવાતું નથી. શિક્ષણને વહીવટ રૂપે જોવાય તો સપાટી ઉપરનું અતિ અલ્પ કામ જ થાય. એટલે મૂળે તો દૃષ્ટિકોણ બદલવાની જરૂર છે. રાષ્ટ્ર માટે જરૂરી એવા અનેક સ્થૂળ કાર્યક્રમોનું પરિણામ થોડા વખતમાં સામે આવે છે. તે બતાવી-ગણાવી શકાય છે. પરંતુ શિક્ષણનું પરિણામ બાર-પંદર કે વીસ વર્ષે આવે છે. લાખો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હોય પણ તેમાં ટોચના પાંચ-દસ હજારની નોંધ લેવાય છે. તેમની સફળતાને આધારે ગુણવત્તાનો સંતોષ લેવાય છે, પરંતુ લાખો વિદ્યાર્થીઓમાં જે અપાર શક્યતા હતી તે વણવિકસિત રહી એ રાષ્ટ્રીય ખોટ તરફ વહીવટકર્તા કે વાલીઓનું ધ્યાન જતું નથી.

એક કાળે વહીવટકર્તાઓ શિક્ષણમાં પ્રયોગ કરનાર, નિષ્ઠાવાન શિક્ષણવિદોની સલાહ લેતા, તેમનાં સૂચનોને ગંભીરતાથી લેતા. આજે એ સંબંધ તૂટી ગયો છે. મોટાભાગના નિર્ણયો અધિકારીઓ જ લે છે. તેઓ સર્વજ્ઞતાના બોજથી પીડાતા હોય છે. દેખાવ પૂરતાં થોડી શાળાઓના સંચાલકોને શિક્ષણવિદ ગણીને સલાહ માટે બોલાવે છે, પરંતુ આવા સંચાલકો સ્વહિતથી બદ્ધ હોય છે. તેમને તમામ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસની ચિંતા ભાગ્યે જ હોય છે. એટલે બહારથી બધી પ્રક્રિયા સચવાય છે, પરંતુ આખી પ્રક્રિયાને લૂણો લાગતો જાય છે તે પરખાતું નથી. શિક્ષકો

પોતાને ભાગે આવતો વિષય ભણાવવો, એ અંગે વર્ગખંડમાં બોલી આવવું એટલી મર્યાદિત ફરજ સ્વીકારીને ચાલે છે.

આ સ્થિતિમાં સૌથી વધુ બીચારા વાલીઓ છે. વાલીઓને પોતાના સંતાનના ભવિષ્યની ચિંતા છે અને શું કરવું જોઈએ એ અંગે એકાકી હોવાની મજબૂરી અનુભવે છે. એકથી દસ ધોરણ સુધી તો વાલીઓ પ્રમાણમાં નિરાંતમાં હોય છે, પરંતુ અગિયાર-બાર ધોરણ સંતાન કરતાં વાલીઓની વધુ કસોટી કરનારાં હોય છે. તેઓ ત્રણ પ્રકારની મર્યાદાઓથી ઘેરાયેલાં હોય છે.

૧. પોતાના નિર્વાહ માટે કામગીરી કરવી. પતિ-પત્ની બંને કામ કરતાં હોય તો બંનેની અપેક્ષાઓનો વિસ્ફોટ અને વ્યક્તિત્વનો અહંકારપ્રેરિત ખ્યાલ તેમના સંબંધોમાં તાણ ઊભી કરે છે.

૨. શાળાઓ ખાસ કાંઈ કરતી નથી, માટે વાલીઓ ટ્યૂશન ક્લાસ તરફ વળે છે. એવી આશામાં કે ટ્યૂશનક્લાસ માર્કસ માટે જરૂરી બધું શીખવી દેશે. એટલે વ્યક્તિત્વઘડતર કરનારી સારી શાળા છોડીને જેમાં હાજર રહેવું ન પડે એવી નામના શાળામાં બાળકને દાખલ કરે છે.

૩. સંતાનની ક્ષમતા, રુચિ, શારીરિક-માનસિક-ભાવનાત્મક સ્થિતિ અંગે વાલીઓએ ૧ થી ૧૦ ધોરણ સુધીમાં ભાગ્યે જ રસ લીધો હોય છે, પછી મૂંઝવણ શરૂ થાય છે. ૧૧-૧૨ ધોરણમાં માર્કસ લાવવાનું દબાણ હોય છે, એટલે સંતાન કહે તે બધું કરવા વાલીઓ લાચાર હોય છે. પહોંચી ન શકે તેવાં ખર્ચા કરવાં, સંતાનની પસંદગી ખોટી હોય તો પણ સંમત થવું અને સંતાનને આગ્રહપૂર્વક કશું ન કહેવું એવું વલણ વાલીઓ ધારણ કરે છે. કારણ કે એક છૂપો અવ્યક્ત ભય હોય છે કે રખેને સંતાન પછી આત્મહત્યા કરે તો!

આ સ્થિતિ નાનાં-મોટાં શહેરોથી હવે ગામડાં સુધી પહોંચી છે. સરકારમાં બેઠેલા વહીવટી બાબતો સુધી સીમિત રહે છે. મોટા ભાગની શાળાઓ વાલીઓ સાથે ખાસ સંબંધ રાખતી નથી. ચારિત્ર્યઘડતરને પોતાનું અનિવાર્ય કાર્ય ગણતી હોય તેવી શાળાઓ બહુ ઓછી છે.

આ સઘળું રોગના નિદાનરૂપ છે. એનો ઉપાય શોધવો જ રહ્યો. આ તો પતનનો ઢાળવાળો રસ્તો છે. આ જ ઢબે આગળ વધ્યાં તો આપણું શિક્ષણ પોતાનો અર્થ ગુમાવી બેસશે. આમાં પરિવર્તનનું વાહક એવું સબળ, સક્ષમ, અસરકારક પરિબળ વાલીઓ છે. જોકે આજે વાલીઓને પોતાને પણ પોતાના આ સ્વરૂપ અંગે ખ્યાલ નથી. તેઓ તો ફી, પુસ્તકો, કપડાં, સાધનો, સગવડ પૂરાં પાડવા સુધી જ

પોતાની કામગીરી ગણે છે. ગુજરાતમાં શિક્ષણની સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી હતી, ત્યાં સુધી આ ખ્યાલ ભલે ચાલ્યો, હવે નહિ ચાલે. આજે વાલીઓ શાળાની ફી માટે એકઠાં થાય છે, વિરોધ કરે છે, પરંતુ શિક્ષણની ગુણવત્તા માટે એકઠાં થતાં નથી. એનો એમને વિચારેય આવતો નથી.

લોકશાહી રાજ્યરચનાનો પાયાનો સિદ્ધાંત એ છે કે તમને કઠે છે, દુઃખે છે, અણગમતું છે, અયોગ્ય છે તો બોલો, જણાવો. મૂગા રહેશો તો માની લેવામાં આવશે કે જે છે તે બરાબર છે. જો વાલીઓ બોલતાં થાય, માગણી કરતાં થાય, પોતાની વ્યાજબી અપેક્ષાઓને ઉચિત રીતે પ્રગટ કરતાં થાય, તો પરિસ્થિતિ બદલાય જ. કારણ કે તેઓ કરોડોની સંખ્યામાં છે. તંત્રમાં એકાદ પ્રતિભાશાળી કે પ્રભાવશાળી માણસ આવીને બધું બદલી નાખશે એ ખ્યાલ હવે છોડવો પડશે. વિનોબાએ કહ્યું છે તેમ નાયકત્વનો નહીં, ગણસેવકત્વનો યુગ બેઠો છે. સામાન્ય માણસો જ સંગઠિત બનીને પરિવર્તનના વાહક બનશે. એ માટે દરેક વખતે મોરચો કાઢવાની, નારા પોકારવાની જરૂર નથી. પોતાની વાત તર્કબદ્ધ રીતે, વ્યાપક હિતની રીતે રજૂ કરવાની વૃત્તિ હશે, તો પરિવર્તન શક્ય છે. જવાબદારી બીજા કોઈકની છે, મારી કશી નથી, એ મનોવૃત્તિમાંથી વાલીઓએ મુક્ત થવું પડશે.

વાલીઓની નિસબત, સક્રિયતા અને જવાબદારીના સ્વીકારમાંથી જ શિક્ષણમાં મૂળભૂત પરિવર્તન થશે. બાકીનાં પરિબળો (હિસ્સેદારો) નબળાં પડ્યાં છે, ત્યારે વાલીઓએ જ નિર્ણાયક ભાગ ભજવવો જરૂરી છે. તેઓ દરેક ગામ-શહેરોમાં છે. સીધા સંબંધિત છે. વાલીઓની નિર્ણાયકતાને મુદ્દા રૂપે ટૂંકમાં આમ મૂકી શકાય :

૧. વાલીઓએ સંતાનના ઘડતર માટે પહેલા ધોરણથી જ સક્રિય રહેવું જોઈએ. દસ ધોરણ સુધી ઉપેક્ષા સેવીએ અને ૧૧-૧૨ ધોરણમાં માર્કસ માટે તૂટી મરીએ એ દૃષ્ટિકોણ જ અધૂરો અને નુકસાનકારક છે. સંતાનની ક્ષમતાને તેમજ મર્યાદાને ઓળખવી જોઈએ. સંતાનને માત્ર માર્સ લાવનાર મશીનને બદલે સતત વિકસતું અસ્તિત્વ ગણવું જોઈએ. આ માટે ચાર બાબતો અનિવાર્ય છે : (૧) સંતાન સાથે સતત સંવાદ કરો. સંતાનને સમય આપો. તમે સગવડ પૂરી પાડનાર એટીએમ ન બની જાઓ. (૨) ઉત્તમ માર્કસ લાવવા સાથે સંતાન ઉત્તમ મનુષ્ય બને એ અંગે પ્રથમથી જાગૃત બનો, નહીં તો ઘરડાઘરમાં જવાની કે સંતાનની ઉપેક્ષા સહીને નાછૂટકે ઘરમાં રહેવાની પરિસ્થિતિ સ્વીકારવી પડશે. (૩) તમે કમાણીમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેશો અને સંતાનને માત્ર ઉપદેશ આપ્યા કરશો, તો તમારા શબ્દો બોદા બની જશે. બાળકો નાનાં હોય છે, પરંતુ સમજતાં ઘણું હોય છે. માતા-પિતાની મર્યાદા જલદી પારખતાં હોય છે. વાલીઓએ સંતાન માટે નમૂનારૂપ બનવું

જરૂરી છે. (૪) પતિ-પત્ની વચ્ચે અભિપ્રાયભેદ હોય, મન ઊંચાં થયાં હોય, તોય કદી પણ બાળકની હાજરીમાં ઝઘડો ન કરો, પોતાને સાચા સાબિત કરવાની હોડમાં ન ઊતરો.

૨. જીવનમાં અમુક જ કામગીરી (જેમાં કમાણી વધારે હોય છે તે)ને મહત્ત્વની ન ગણો. બધા વિદ્યાર્થીઓ, આઈઆઈટી, મેડિકલ, એન્જિનિયરિંગ, એમબીએ માટે જન્મ્યા નથી હોતાં, તેઓ બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ ઉત્તમ પરિણામ બતાવી શકે. તેમની રુચિ અને આવડતને તપાસો. કોઈ પણ કાર્ય શ્રેષ્ઠ રીતે કરવું એ આગ્રહ હશે તો સંતાન જે કોઈ કાર્યક્ષેત્ર પસંદ કરશે, તેમાં શ્રેષ્ઠ સાબિત થશે, બાળકો વધુ માર્કસ મેળવવા જાતે સક્રિય થાય, તો એ તેની સંકલ્પશક્તિ છે, પરંતુ વાલીઓ માર્કસ માટે દબાણ કરે છે, ત્યારે બાળકના વિકાસમાં ઘણું નુકસાનકારક સાબિત થાય છે.

૩. જાહેરાતો, પાડોશીઓ, સગાંઓ કે થોડા સફળ માણસોનાં દૃષ્ટાંતો જોઈને સંતાનો વિશેનાં સ્વપ્નાં ન બાંધો. તમારું બાળક અનન્ય છે, અદ્વિતીય છે. તેની ખૂબીને, ઉત્તમતાને પ્રગટ થવામાં સહાયરૂપ થાઓ. બાળકની અન્ય સાથે સરખામણી કરીને તેને અન્યાય કરવાનું બંધ કરો. માછલી ઝાડ પર ચડી શકે તો જ એ શ્રેષ્ઠ એવું નથી હોતું.

૪. દરેક બાળકની ગ્રહણશક્તિ અને વિકાસની ગતિ તેની પોતાની હોય છે. તેમાં અન્ય બાળક સાથે (સગાં ભાઈ કે બહેન સાથે પણ નહીં) સરખામણી ઘાતક છે. દરેક બાળકની પોતાની ગતિ હોય છે. કેટલાકની પ્રારંભે ગતિ ધીમી હોય પણ આગળ જતાં ખૂબ ગતિશીલ બની શકે છે. આ સ્વીકારો અને તેને ધ્યાનમાં રાખીને બાળકને ક્યાં કઈ મદદની જરૂર છે તે વિચારો. જરૂર હોય, તો આ માટે નિષ્ણાતોની મદદ લો.

૫. બાળકોને વાતવાતમાં હતાશ થઈ જાય, ભાંગી પડે એવાં માયકાંગલાં ન બનાવો. બાળકનાં બધાં કામ કરી આપીને પરોપજીવી ન બનાવો. જિંદગીમાં ફૂલો છે, તો કાંટાઓ પણ છે, એની એને ખબર પડવા દો. તેની કક્ષા અનુસાર કઠણ જિંદગીની ટેવ પાડો. અતિ સલામતી, અતિ સંભાળ બાળકના વિકાસમાં અવરોધક બને છે. બાળક પોતાનાં અમુક કામ જાતે કરતું થાય તેવું નાનપણમાં જ યોજવું જોઈએ. દફતર યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવું, ઊઠીને પથારી કે ચાદર વાળી લેવી, વસ્તુઓ યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવી, મહેમાનનું સ્વાગત વગેરે કામો સહજ હોવાં જોઈએ. સુઘડતા માટે આગ્રહ રાખવો જોઈએ. ભાઈ-બહેન વચ્ચે ભેદ ન કરો. બહેન રસોડાનું પ્લેટફૉર્મ સાફ કરે, તો ભાઈ ડાઇનિંગ ટેબલ સાફ કરે તેવું ગોઠવવું

જોઈએ. કોઈ કામ નાનું કે મોટું નથી, એવું વલણ બાંધવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ.

૬. માણસને ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં ભાંગી પડતો અટકાવે છે, ટટ્ટાર રાખે છે તેનો આત્મવિશ્વાસ. આત્મવિશ્વાસ જ મનુષ્યને પોતાની વિચારણામાં દૃઢ રાખે છે. ન કલ્પેલાં કાર્યો કરવાનું બળ આપે છે. બાળકનો આત્મવિશ્વાસ અખંડ રહે, વધતો રહે, એ તો માબાપ જ કરી શકશે. આત્મવિશ્વાસના વિકાસ માટે વિધેયક વલણ (Positive Attitude) ખૂબ મદદરૂપ થાય છે. આવાં વલણો વાણી દ્વારા કેળવાય, તેથી વધુ માબાપનાં જીવનમાંથી કેળવાતાં હોય છે. તો બાળક એક બે ટકા ઓછા આવતા પંખે લટકીને આત્મહત્યા નહીં કરે.

૭. શાળામાં યોજાતા વાલીમિલનમાં વાલીઓએ અવશ્ય જવું જોઈએ. શાળા સંચાલન સમિતિમાં પણ રસ લેવો જોઈએ. વાલીમિલન શાળાની ભૂલો બતાવવા માટે નથી પણ ગુણવત્તા વધારવાનાં ઉત્તમ સૂચનો મેળવવા માટે છે. માત્ર ફી વધારા વખતે એકઠાં થવા કરતાં બાળકને સમજવા શાળામાં જવું એ હજાર ગણું વધારે મહત્ત્વનું છે. બાળકમાં અમુક કારણે ગ્રંથિ બંધાઈ ગઈ હોય, તો એ સમજવું જરૂરી છે. એમાં શાળાનું માર્ગદર્શન લો. સાથે જ તમે પોતે વાંચો, વિચારો, સમજો એ આવશ્યક છે.

૮. સારું કરવા માટેની બધી ઇચ્છા પછી પણ શાળાની કેટલીક મર્યાદા હોય છે. અત્યારે શાળા અંગેના તમામ નિર્ણયોની સત્તા સરકાર અને તંત્ર પાસે છે. શિક્ષણનું રાષ્ટ્રીયકરણ નહીં, સરકારીકરણ થઈ ગયું છે. ઉપાય છે, તમારા પરિચયના વાલીઓનું જૂથ ઊભું કરો. વૉટ્સઅપ જૂથ પણ ઊભું કરી શકાય. જે બદલવાથી શાળા, શિક્ષક, વિદ્યાર્થી અને વાલી - બધાંનું હિત થવાનું હોય તેવાં જ સૂચનનાં પોસ્ટકાર્ડ લખીને દર પંદર દિવસે શિક્ષણમંત્રીને મોકલો. કોઈનીય ટીકા કરવાને બદલે શું હોવું જરૂરી છે, કેવા ફેરફાર જરૂરી છે, તેની તાર્કિક પણ ટૂંકી રજૂઆત કરતાં આવા દસ હજાર પોસ્ટકાર્ડ શિક્ષણમંત્રીશ્રીના ટેબલ ઉપર દર પંદર દિવસે પહોંચશે, તો તેઓ વિચારવા તૈયાર થશે. ફેરફાર કરશે, કારણ કે હજારો લોકોને કોઈ તંત્ર નારાજ કરી શકતું નથી.

૯. બાળકનો વિકાસ એટલે માત્ર વધુ માર્કસ એટલું જ નથી. બાળકના શરીરનો, મનનો અને હૃદયનો - એમ ત્રણેનો વિકાસ થવો જોઈએ. બાળક કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે સક્ષમ હોવો જોઈએ. એ માટે તેનું શરીર બરાબર બંધાવું જોઈએ. તો ખોરાક અને રમત અંગે વાલીઓનાં મનમાં સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ. બાળકના હૃદયના વિકાસ માટે તેની સંવેદનશીલતા વિકસવી જોઈએ. પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ, પ્રકૃતિનાં બધાં તત્ત્વો માટેનો પ્રેમ બાળકમાં પેદા થાય, તેવું પોષણ આપવું

જોઈએ. વસ્તુનો બગાડ ન થાય, ભોજનમાં કશું છાંડવું નહીં, દરેક વસ્તુ કરકસરથી અને કાર્યક્ષમતાથી કરવી એ સમગ્ર પર્યાવરણને મદદરૂપ છે. આ બધું બાળકને નાનપણથી શીખવવું જોઈએ. એ સંસ્કાર રૂપે સ્થિર થવું જોઈએ. એમાંથી હૃદયનો વિકાસ થશે. પોતાનાથી પાછળ રહેલા કે સહન કરનારા માટે તેના હૃદયમાં લાગણી જાગશે.

બુદ્ધિનો વિકાસ એટલે માત્ર સ્મૃતિનો વિકાસ નહીં, તર્કશક્તિ, અવલોકનશક્તિ, પ્રયોગતત્પરતા, કાર્ય કે સ્થિતિ વચ્ચેના સંબંધને સમજવો, નજીકનું નાનું જોઈને વિશાળ ફલક પરનાને પારખવાની શક્તિ, પોતાના કોઈ પણ પગલાની પોતાના ઉપર, સમાજ ઉપર સમષ્ટિ ઉપર અસર થાય છે, તેમાંથી જન્મતો જવાબદારીનો ભાવ - આ અને આવી બાબતો સમજવી એ બૌદ્ધિક વિકાસ છે. આ વિશાળ દેશના વિશાળ પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને વ્યાપક હૃદયની જરૂર છે. એ માટે વાલીઓએ ઘરને શાળા બનાવવું પડશે. વાલીઓએ સમજવું પડશે કે સંતાનનો સર્વાંગી વિકાસ એટલે શું ? એ માટે વાલીઓએ જાગૃત થવું પડશે, જાતે આચરણ કરવું પડશે, એ માટે સંગઠિત થવું પડશે.

વાલીઓ આ કરશે, તો તેઓ બિચારા મટીને બળવાન બનશે, ચિંતાતુરને બદલે તૃપ્ત બનશે, તાણને બદલે પ્રસન્નતા અનુભવશે. સૌથી વધુ તો પૃથ્વી ઉપર જેના અવતરણમાં પોતે નિમિત્ત બન્યાં છે તે બાળકને મનુષ્યરૂપે સમાજને ચરણે ધરવાની સાર્થકતા અનુભવી શકશે.

મો. ૯૮૨૪૦ ૪૨૪૫૩

❑

બાળઉછેર : તલવારની ધાર !

હરેશ ધોળકિયા

પરણેલાં યુવાનો - પતિ-પત્ની બન્ને - નવાં-નવાં માતાપિતા થવાનાં હોય છે ત્યારે કે માતાપિતા થઈ જાય એ પછી અનેકોને જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછતાં હોય છે કે તેમણે ઉત્તમ માતાપિતા કેમ થવું ! તેમની આ જિજ્ઞાસા યોગ્ય હોય છે, કારણ કે શારીરિક રીતે તો માતાપિતા થવું અતિ સરળ છે. તેમાં ખાસ બુદ્ધિ વાપરવાની જરૂર નથી હોતી. જેટલી બુદ્ધિનો ઉપયોગ ઓછો, તરત માતાપિતા થઈ શકાય છે, જરા પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરાય તો અનેક વાર ! પણ બાળકને ઉછેરવું તે તો તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું છે. પળેપળ સજાગ રહેવું પડે છે. નવાઈ લાગે છે કે વગર વિચાર્યે અને યોગ્ય તાલીમ લીધા વગર યુવાનો કેમ માતાપિતા થવાની ઇચ્છા રાખે છે યા થઈ જાય છે ! એટલે જ મોટા ભાગનાં બાળકો મોટાં તો થઈ જાય છે, પણ બહુ જ ઓછાં બાળકોને યોગ્ય અને જરૂરી તાલીમ મળે છે અને સમજુ બને છે. એટલે સ્વસ્થ માતાપિતા કેમ થવું તે તેમણે પળેપળ વિચારવાની અને તાલીમ લેવાની જરૂર હોય છે. ઉત્તમ સલાહકારની, જેઓ માતાપિતા તરીકે સફળ થયાં હોય તેમની કે કોઈ વિચારકની સલાહ લેતા રહેવું જોઈએ.

આવો સવાલ એક વિચારકને પૂછાયેલ અને તેમણે જે જવાબ આપેલ તે પણ માતાપિતાઓને ઉપયોગી થાય તેવો છે, તેથી સંક્ષિપ્ત અહીં રજૂ કરેલ છે.

તે કહે છે કે, માતાપિતાએ સૌથી પહેલું કામ કરવાનું છે કે તેમણે બાળકના મનને તેમના વિચારો કે ખ્યાલોથી પ્રભાવિત કરવાનું નથી. કેમ ? કારણ કે મોટા ભાગનાં માતાપિતાઓનું મન પોતે જ ખોટા ખ્યાલો, ધારણાઓ, પૂર્વગ્રહો,

સંકુચિતતાઓથી ગ્રસ્ત હોય છે. જ્ઞાતિ, જાતિ, ધર્મ, વાદો વગેરેના અનેક વિચારોથી તેમનું મગજ ગૂંચવાયેલું હોય છે. મોટા ભાગના ખ્યાલો ખોટા હોય છે, વાસી હોય છે. હવે જો આ કચરો બાળકના મનમાં ઘુસાડવામાં આવે તો બાળક તાજગીપૂર્વક ઉછરવાને બદલે આ કચરાને વહન કરનાર કચરાપેટી જ બની જશે.

તો પછી બાળકને કેળવણી કેમ આપવી ? તેને કેમ ઉછેરવું ?

માતાપિતાએ એક જ કામ કરવાનું છે કે બાળકને જાગૃત અને બુદ્ધિશાળી બનવા માટેનું પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. તેને પ્રશ્નો પૂછતાં, શંકા કરતાં, જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરતાં શીખવવાનું છે. દરેક બાળક પાસે - આમ તો દરેક વ્યક્તિ પાસે - પોતાના જીવનને સુંદર બનાવવા માટે પૂરતી બુદ્ધિ હોય છે. આપણે કોઈ પણ પ્રાણીને જોશું તો તે જન્મથી જ પૂર્ણ હોય છે. એક કીડી જન્મે છે ત્યારે તે કીડી તરીકે સરસ રીતે જીવવા પૂરતી બુદ્ધિ ધરાવે છે. હા, તે માણસની જેમ ન વર્તી શકે, પણ કીડી તરીકે તો સરસ રીતે રહી શકે. આવું બધાં જ પ્રાણી માટે છે. દરેક વ્યક્તિ પાસે સરસ રીતે જીવવા પૂરી બુદ્ધિ હોય છે.

પણ સમસ્યા ક્યાં ઊભી થાય છે ? માતાપિતા બાળક બુદ્ધિશાળી થાય તેમ તો ઇચ્છે છે, પણ તેની રીતે નહીં, પણ તેઓ ઇચ્છે તે રીતે ! માતાપિતાનો બુદ્ધિશાળી હોવાનો ખ્યાલ એ હોય છે કે તેમનું બાળક મોટું થઈ ડૉક્ટર બને. સંભવ એ હોય છે કે બાળક તો મોટું થઈ ઉત્તમ સુથાર બનવા માગતું હોય. તેનામાં તે શક્તિ હોય, પણ માતાપિતા તો તેને ગમે તેમ કરીને ડૉક્ટર બનાવવા માગે છે. એમાં કંઈ તેમની ઇચ્છા એવી નથી હોતી કે વિશ્વમાં ઉત્તમ ડૉક્ટર બનાવવા માગે છે, કારણ કે સમાજમાં ડૉક્ટરની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, કારણ કે ડૉક્ટર ખૂબ કમાય છે. તેઓ ભવિષ્યમાં તેના નામે અભિમાન લઈ શકે કે, 'જુઓ, મારો પુત્ર કે પુત્રી ડૉક્ટર છે.' માતાપિતા બાળકનો આશ્રય લઈ વટ પડાવવા માગે છે.

પણ આ તો હકીકતે બાળકની બુદ્ધિને ખલાસ કરવાનો માર્ગ છે. માતાપિતા પોતે પોતાનાં જીવનમાં જે ન કરી શક્યાં તે કામ બાળકને પૂરું કરવાનું નથી. તેમની અધૂરી ઇચ્છાઓ બાળકે પૂરી કરવાની નથી. બાળક પાસે તો એ કરાવવાનું છે જેની તેમણે કલ્પના પણ ન કરી હોય. બાળકે તો તેના જીવનમાં કશુંક નૂતન અને શ્રેષ્ઠ કરવાનું છે, પણ તેની ક્ષમતા મુજબ. ત્યારે અને તો જ તે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરશે અને પ્રગતિ કરશે. બાળકમાં જે ક્ષમતા હોય, તેનામાં જે શક્તિ હોય, તેમાં જ તેને આગળ વધારવાનું છે, તો જ તે પૂર્ણ રીતે જીવી શકશે. માતાપિતાની હઠથી તે જો અનિચ્છાએ ડૉક્ટર બનશે તો કદાચ તે કમાશે ખૂબ, પણ અંદરથી આનંદથી જીવી તો નહીં જ શકે.

દરેક બાળક પાસે તેના જીવનને પૂર્ણ રીતે જીવવા માટે પૂરતી બુદ્ધિ હોય છે. માતાપિતાએ પોતાની મૂર્ખાઈઓ થોપવાને બદલે કેવળ એવું પર્યાવરણ સર્જવાનું છે જેમાં આ બુદ્ધિ સોળે કળાએ વિકસી શકે. હા, તેઓ શિક્ષકો, મિત્રો, સમાજ વગેરેના પ્રભાવને રોકી નહીં શકે, પણ જો તેમણે બાળકને વિચારતા શીખવ્યું હશે તો તે બુદ્ધિપૂર્વક નિર્ણય લેશે. તેની બુદ્ધિ ફૂલની જેમ ખીલી નીકળશે.

માતાપિતાએ પહેલો તો એ વિચાર મનમાંથી હટાવવાનો છે કે બાળક જન્મે એટલે તેને શીખવવાનું શરૂ કરવાનું છે. આ ખ્યાલ તો બાલકને ખલાસ કરી નાખશે. હકીકતે તો જ્યારે બાળક જન્મે ત્યારે તેને શીખવવા બદલે માતાપિતા માટે શીખવાનો સમય શરૂ થાય છે. કારણ એ છે કે તેમણે જ પોતાનાં જીવનમાં એટલું ગુમાવ્યું છે કે તેઓ વાસી થઈ ગયાં હોય છે - ભલેને યુવાન હોય ! બાળકે તો હજી જીવન સામે જોવાનું જ શરૂ કર્યું છે. તેમણે તેના સાથે બેસી તેની આંખે જીવનને નવી રીતે, તાજગીપૂર્વક જોવાનું છે. તેમણે ત્યારે એટલું જ કરવાનું છે કે તેને પ્રેમ અને ટેકો આપે. આમ કરશે તો બાળકની બુદ્ધિ સ્વયં વિકસવી શરૂ થશે. કેવળ તેની આસપાસ સ્નેહાળ પર્યાવરણ સર્જવાનું છે, જ્યાં તેની બુદ્ધિ ખીલી નીકળે. બસ ! આટલું જ કરવાનું છે.

અહીં પણ અનેક માતાપિતા એ ભૂલ કરી બેસે છે કે તેઓ માને છે કે બાળકને પ્રેમ આપવો એનો અર્થ તે જે માગે તે આપવાનું છે. જો તેઓ પણ બુદ્ધિપૂર્વક બાળક સામે જોશે તો સમજી શકશે કે બાળકને બધું જ આપવું એ તો તદ્દન મૂર્ખાઈ છે. તેને 'પ્રેમ' કહેવો તો શુદ્ધ મૂઢતા છે.

તો પછી શું કરવું ?

તેને એવી રીતે તૈયાર કરવાનું છે કે તે ગમે તે સ્થિતિમાં મુકાય, ત્યારે તેને આનંદથી માણી શકે એવી રીતે જીવે. તેને અનુકૂલન શીખવવાનું છે અને તે માગે તે આપી દેવાથી નહીં શીખી શકે.

અને બાળકને સુંદર રીતે ઉછેરવાની પાયાની શરત છે કે તેમણે પણ આનંદથી જીવવાનું છે. અત્યારે તો મોટા ભાગનાં માતાપિતાને ખુદને જ ખબર નથી કે આનંદથી કેમ જીવાય! તેઓ થોડું પણ અવલોકન કરશે તો તેમના ઘરમાં, આસપાસ, તે બે વચ્ચે જ, સતત ગુસ્સો, તાણ, ભય, ચિંતા, ઈર્ષા વગેરેનું જ પ્રદર્શન ભરાય છે. આ બધું જ વ્યક્ત થયા કરે છે અને બાળક સામે પણ આ બાબતો જ રજૂ થયા કરે છે, તો બાળક શું શીખશે ? તે કેવળ આ નકારાત્મક બાબતો જ શીખ્યા કરશે.

એટલે જો હકીકતે બાળકને સ્વસ્થ રીતે ઉછેરવા ઇચ્છતાં હોય તો પહેલાં તો માતાપિતાએ પોતે જ તેમની જીવવાની રીત બદલવી પડશે. તેઓ જ પોતાને બદલવા અસમર્થ હશે તો તેમનાં બાળકને સારી રીતે ઉછેરવાનો સવાલ જ ક્યાંથી ઊભો થશે? કૂવામાં જ નહીં હોય તો હવાડામાં ક્યાંથી આવશે? બાળક તો વડીલોની નકલ કરે છે. તે તેમની નકારાત્મકતાની જ નકલ કરવાનું. તે તેમનાં જેમ જ ઝઘડા કરવાનું, ફરિયાદો કરતાં શીખવાનું, આળસુ થવાનું, ખા-ખા કર્યા કરવાનું.

માતાપિતા થવું, આગળ કહ્યું તેમ, તલવારની ધાર પર ચાલવા બરાબર છે. બાળકને જન્માવવા પહેલાં સેંકડો - ના, હજારો વાર વિચાર કરવાનો છે. શું સમાજને સામાન્ય, સરાસરી, બુદ્ધિહીન, પરંપરાગત, વિચારહીન વ્યક્તિ આપવી છે ? આમ કરી સમાજને વધુ બગાડવો છે ? સમાજમાં બેવકૂફો વધારવા છે ? ઝનૂનીઓ વધારવા છે ? આ તો ભયાનક ગુનો છે. જૂની ભાષામાં પાપ છે. તે કરવાનો કોઈને હક નથી. રામનારાયણ પાઠકની વાર્તા 'મુકુંદરાય'માં પછી પિતા પસ્તાઈને 'નખ્ખોદ-નખ્ખોદ' બોલે છે તેના કરતાં પહેલેથી જ વંધ્ય રહેવું પુણ્ય છે.

બાળકને ખરાબ રીતે ઉછેરવાનો કોઈ માતાપિતાને અધિકાર નથી.

હરેશ ધોળકિયા

ન્યૂ મિન્ટ રોડ, ભુજ, જિ. કચ્છ-૩૭૦ ૦૦૧.

ફોન : ૦૨૮૩૨-૨૨૭૯૪૬

ડંખ વગરનાં માણસો પેદા કરવાનું કામ બાળ-કેળવણીએ કરવાનું છે.

- મનુભાઈ પંચોળી - 'દર્શક'

બાળક તરફ મોટાઓની ફરજ માત્ર વાલી તરીકેની જ નથી. સમાજના નાગરિક તરીકેની પણ છે.

- મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

જે કામ બાળક પોતે કરી શકે એમ હોય તે એની પાસે જ કરાવો.

- રશિયન ઘોડિયાઘરનો સિદ્ધાંત

('બાલવંદના'માંથી)

હોમ-સ્કૂલીંગ : એક સબળ વિકલ્પ

માધવી શાહ

હોમ-સ્કૂલીંગ - 'ઘર શાળા' એટલે ઘર જેવા હૂંફાળા, મુક્ત, પોતિકા વાતાવરણ વચ્ચેની શાળા. તેની દીવાલો પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વિસ્તરી શકે, ઘરથી લઈને ચંદ્ર સુધી વિસ્તરી શકે. ખરેખર તો બાળક પાંચ-છ કલાકનો જ નહીં, પૂરા સમયનો, આજીવન વિદ્યાર્થી બને છે અને મજા તો એ છે કે બાળકની સાથે સાથે માતા-પિતા પણ વિદ્યાર્થી બને છે. પૂરા ઘરનું વાતાવરણ જાણે વિદ્યા-અર્થી બની જાય છે. કોઈ ચોક્કસ ચોકઠાની બહાર ગમે તેટલા સમય માટે, ગમે તે વિષય વિશે, ગમે તે વ્યક્તિ પાસે, ગમે તે વાતાવરણમાં શીખી શકાય તે અહેસાસ આપોઆપ આવી જાય છે.

કુદરતે ભરપૂર શક્યતાઓ સાથે ઉછરેલા છોડ સાથે બાળકને સરખાવીએ તો છોડની ડાળીઓ ગમે તે દિશામાં વળી શકે, ગમે તે ડાળી ઉપર ગમે ત્યારે નવી-નવી કૂંપળો ફૂટી શકે, ગમે ત્યારે કળીઓ ખીલી શકે. કોઈ છોડમાં ગુલાબી તો કોઈમાં સફેદ ફૂલ આવી શકે, કોઈમાં ફળ વહેલાં તો કોઈમાં મોડાં આવે, કોઈમાં મીઠાં તો કોઈમાં ખાટાં. કુદરતની રચનામાં આ દરેક બાબતોનું પોત-પોતાનું આગવું સ્થાન છે, દરેક બાબત આવકાર્ય છે. દરેક બાળક પણ પોત-પોતાની ગતિ, રૂચિ, આવડત, ઇચ્છાઓ, શક્યતાઓના અલગ-અલગ મુકામે ઊભેલો હોય છે. આવી અમાપ શક્યતાઓવાળાં બાળકોને આપણે ફોર્મલ સ્કૂલના બંધ ચોકઠા રૂપી કાતરથી એક સરખા કાપી-કૂપીને પાછળ હાથ બાંધીને એક હારમાં બિલકુલ શાંતિથી ચાલતાં 'આજ્ઞાંકિત' અને 'ડાહ્યા' બાળકો તો બનાવી દેતા નથી ને ? આપણી ઇચ્છાઓ પ્રમાણે તેમની ડાળોને કાપતા અને વાળતા રહીને જાણે કે વડલાના વિશાળકાય

વૃક્ષને બોન્સાઇમાં તો ફેરવી દેતા નથી ને ?

આવી મૂંઝવણમાંથી પસાર થતાં-થતાં અમે આજથી નવેક વર્ષ પહેલાં અમારો હોમ- સ્કૂલીંનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો. અન્ય પરિવારોની જેમ શરૂઆતમાં તો અમે પણ અમારા બાળકોને નિયમિત બાળમંદિર કે શાળામાં જ મૂક્યાં. અમારા મોટા દીકરા માટે વડોદરાની એમ.એસ. યુનિવર્સિટીની ફેમિલી અને કોમ્યુનીટી સાયન્સ વિભાગ દ્વારા પ્રયોગાત્મક રીતે ચલાવવામાં આવતી ચેતન બાલવાડી ખૂબ મઝાની નીવડી. પરંતુ જ્યારથી તે શાળાએ જતો થયો ત્યારથી માહોલ બદલાયો. દરરોજ શાળાએ જતી વખતે એમ થાય કે શાળાએ ન જવું પડે તો સારું. બાળકો શાળાએથી પાછા આવે ત્યારે જાણે કરમાયેલાં-કરમાયેલાં દેખાય. એમને જોઈને મૂંઝવણ થતી કે બાળકોની આવી સ્થિતિમાં આપણે શું કરી શકીએ ?

એક દિવસ શાળાએથી આવીને મારા દીકરાએ કહ્યું, ‘હું પાઠ એક જ વાર લખીશ. બાકીના નવ વાર તું કે બા લખજો. હું નહિ લખું.’ તે વડોદરાની જાણીતી શાળામાં ભણતો હતો. શિક્ષકે તેને દસ વાર પાઠ લખવા કહ્યું હતું. હું વિચારમાં પડી ગઈ. મેં મારા પપ્પા મનસુખભાઈ સલ્લાને ફોન કરી વાત કરી. તેમણે કહ્યું, ‘શાળામાંથી ઉઠાડી લે.’ મને આંચકો લાગ્યો. કહ્યું, ‘તો પછી તે શું કરશે ?’ પપ્પા કહે, ‘તે ઝાડ પર બેસી રહેશે તો પણ આજની નિશાળ જેટલું નુકસાન નહિ થાય.’ અહીંથી મારું મન નવી દિશામાં વળ્યું. મેં અને મારા પતિ ભરતભાઈએ ખાસ્સી મથામણ કરી. અમને ખ્યાલ આવ્યો કે અમારી જેવી જ મૂંઝવણ અને વેદનામાંથી બીજા ઘણા વાલીઓ પસાર થઈ રહ્યા છે.

સજીવ ખેતીના પ્રચારક કપિલભાઈની પહેલથી લગભગ પચીસેક વાલીઓ સાથે એક મીટીંગ ગોઠવાઈ. બધાએ પોતાની ચિંતા રજૂ કરી. હોમ-સ્કૂલીંગના અનુભવી વ્યક્તિઓને મળ્યા, વિચાર-વિમર્શ થયો. મથામણને અંતે છેલ્લે ચાર પરિવારોએ પોતાનાં બાળકોને શાળામાંથી મુક્ત કરવાની હિંમત બતાવી. મનમાં હતું કે ઓછામાં ઓછું એક વર્ષ માટે પ્રયોગ કરીએ, નિષ્ફળ જશું તો એક વર્ષ પછી ફરી પાછા શાળામાં દાખલ કરીશું. આમ, ચાર પરિવારોનાં કુલ છ બાળકો સાથે ‘અમારી શાળા’ શરૂ થઈ. છમાંથી બે બાળકો છઠ્ઠા ધોરણમાં, એક પાંચમાંમાં, એક ચોથામાં, એક પહેલા ધોરણમાં અને એક બાલમંદિરમાં !

ગુજરાત બોર્ડના અભ્યાસક્રમ મુજબ ધોરણ વાર વિષય શિક્ષણ પૈકી શક્ય તેટલું આવરી લેવું, અભ્યાસક્રમના વિષયો શીખવવાની રીત પ્રયોગાત્મક રાખવી, માહિતીના બદલે સંકલ્પનાનો વિકાસ થાય તે રીતે શીખવવું. આ ઉપરાંત જીવન ઘડતરલક્ષી કૌશલ્યોના વિકાસ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવી, આવું મહત્વાંકાક્ષી

આયોજન અમે વિચારેલું ! દરેક વાલી પોત-પોતાને અનુકૂળ એવો વિષય પસંદ કરે અને એકથી છ ધોરણ સુધીના તબક્કાઓને ધ્યાનમાં લઈને વિષય ભણાવે. સાથે-સાથે અમારી મદદમાં એક પૂરા સમયના શિક્ષકને પણ રોક્યા. તેઓ અને વાલી બંને મળીને શિક્ષણ કાર્ય ચલાવે. અમારા કેમ્પસનો એક રૂમ અમારી શાળા બની. ઓરડાની સફાઈ, પાણી ભરવું, મેદાન સફાઈ, સંડાસ સફાઈ બધું બાળકો તથા વાલીઓ સાથે મળીને કરતાં. પછી પ્રાર્થના, સુવિચાર વાંચન-ચર્ચા, આગલા દિવસની પ્રવૃત્તિઓ વિશે મૂલ્યાંકન. ત્યાર પછી બે વર્ગો, રીસેસ, ફરી પાછા બે વર્ગો એમ અમારી શાળાનો કાર્યક્રમ રહેતો. મહિના, અઠવાડિયા, દિવસ મુજબ વિષય તથા પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય અને શિક્ષણ કાર્ય માટે પૂર્વ તૈયારી ! અમારા માટે શિક્ષણ કાર્ય નવું, તેથી ઘણી તૈયારી કરવાની થાય. આ વિષયની અનુભવી વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓની મુલાકાત લઈને ચર્ચા કરવાની થાય. અમારી રોજિંદી વ્યાવસાયિક જવાબદારીઓ ઉપરાંત આ એક નવો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. જો કે જવાબદારીઓ ચાર પરિવારના આઠ વાલીઓ તથા શિક્ષક વચ્ચે વહેંચાતી, તેથી તે સહ્ય બની.

આ પ્રયોગ પૂરા બે વર્ષ ચાલ્યો. આ બે વર્ષ દરમિયાન અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી શક્યા. બધાં જ વાલીઓ પોતપોતાના વ્યવસાયિક કાર્યમાં જોડાયેલાં, તેથી જરૂરી એવો સમય અને પૂર્વ તૈયારી ન થાય. તેમ છતાં પણ જે કાંઈ કરી શક્યા તે ફોર્મલ સ્કૂલ કરતાં ઘણું સારૂ કરી શક્યા તેનો સંતોષ અમને બધાંને અને બાળકોને રહ્યો. બાળકો ખુશ રહેતાં તે મુખ્ય નફો !

બે વર્ષ પછી કેટલાંક કારણોસર અમારી વિધિવત વૈકલ્પિક શાળા અમે બંધ કરી, પરંતુ છ પૈકીનાં ચાર બાળકોએ પોતાની રીતે હોમ-સ્કૂલીંગ ચાલુ રાખ્યું. બીજા બે વર્ષ પછી એક નવું જૂથ બન્યું. આ વખતે અમે વાલીઓની અનુકૂળતા મુજબ અઠવાડિયે પાંચ દિવસ બાળકો ભેગાં મળે તેમ નક્કી કર્યું અને અભ્યાસક્રમને આવરી લેવાને બદલે અભ્યાસક્રમમાં આવતી મહત્ત્વની સંકલ્પનાઓ તથા જીવન ઘડતર માટે ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ પર વધારે ભાર મૂક્યો.

વાલીઓ પોતાને અનુકૂળ હોય, આવડત હોય તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરાવે અને અન્ય જરૂરી કૌશલ્યોના વિકાસ માટે જરૂર પૂરતા સમય માટે બહારના શિક્ષકોને બોલાવવાનું નક્કી કર્યું. વૈકલ્પિક શાળાને બદલે હોમ-સ્કૂલીંગ કરતાં બાળકોનાં વાલીઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતી ગ્રુપ એક્ટિવીટીનું સ્વરૂપ રાખ્યું. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી આ પ્રયોગ ખૂબ સંતોષકારક રીતે ચાલી રહ્યો છે. આ જૂથમાં હાલમાં ૧૪ પરિવારોના કુલ ૧૬ બાળકો છે. બાળકોની ઉંમર ૪ થી ૧૨ વર્ષની છે. આ

જૂથમાં ૭ પરિવારો તો ખાસ પોતાના દેશની સંસ્કૃતિમાં પાછા ફરવા કે બાળકોને આ પદ્ધતિથી ભણાવવા માટે જ અમેરિકાથી ભારતમાં આવીને વસ્યા છે.

આ પ્રયોગ દરમિયાન વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અમે કરી શક્યા. વિષય શિક્ષણ આપતી વખતે વિષયની સંકલ્પના બરાબર સમજાય તે આધારિત પ્રવૃત્તિઓ કરતાં. જ્યાં-જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં પ્રયોગો આધારિત શિક્ષણ અપાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખતા. સંગીત, ચિત્ર, ક્રાફ્ટના વર્ગો રાખતા. ભાષા કે ઇતિહાસ માટે વાર્તાઓ, ઐતિહાસિક પાત્રો, જીવન ચરિત્રોનો સહારો લેતા. મેદાનની રમતો, કરાટે, રોપ મલખમ જેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ ગોઠવાઈ. વિવિધ ઉત્સવોની ઉજવણી તથા પ્રવાસ-શિબિર-મુલાકાતો વિશેષપણે ગોઠવવાનો પ્રયત્ન રહેતો. આ બધાની સાથે-સાથે બાળકોને જીવન વિકાસ માટે જરૂરી મૂલ્યો શીખતાં જાય તેવો અભિગમ રહેતો. અમારા સંગીત અને સંસ્કૃત શિક્ષણના વર્ગો એવા તો રસિક રહ્યા કે બાળકોની સાથે-સાથે વાલીઓએ પણ સંગીત અને સંસ્કૃત શીખવાનું શરૂ કર્યું.

ક્યારેક અમને લાગતું કે ફિઝીકલી મા-બાપ બનવાની પ્રક્રિયામાંથી અમે સાયકોલોજીકલી મા-બાપ બનવાની પ્રક્રિયા તરફ આગળ વધી રહ્યાં છીએ. અમારામાંના એક વાલીએ સહર્ષ જણાવ્યું કે, 'બાપ તરીકે અત્યારે હું આ બધું શીખી રહ્યો છું કે બાળકોને કેવી રીતે શીખવવું, પણ હું જ્યારે દાદા બનીશ ત્યારે તો એકદમ પરફેક્ટ શિક્ષક બની ગયો હોઈશ.' અમે પણ શીખતાં જતાં હતાં. અમે અનુભવ્યું કે બાળક એકવાર 'કઈ રીતે શીખવું' એ શીખી જાય તો પછી આત્મવિશ્વાસ સાથે તે ગમે તે બાબત શીખી શકે છે. પણ જો રટણ કરતાં / ગોખતાં શીખે તો આગળ જઈને ક્યાંકને ક્યાંક અટકી જઈ શકે છે.

ઉત્તરાયણ હોય તો પતંગ તો ઉડાડવાની જ હોય, એક પતંગ બનાવનાર ભાઈની મદદ લઈને બાળકોએ જાતે પતંગ બનાવી. પતંગ બનાવતાં કુટુંબોની મુલાકાત લીધી. કારીગરો કેવી પરિસ્થિતિમાં, કેવી રીતે પતંગ બનાવે છે, કેટલું મહેનતાણું મેળવે છે તેનો ક્યાસ કાઢ્યો. ૧૦ ફૂટ બાય ૧૨ ફૂટની રૂમમાં અડધો રૂમ પતંગોથી ભરેલો રહેતો હોય અને બાકીના અડધા રૂમમાં ૭-૮ વ્યક્તિઓનું કુટુંબ પતંગને નુકસાન ન થાય તે રીતે કેવી રીતે જીવતું હશે તે વિચારતાં થયાં.

ઇદની ઉજવણીમાં મુસ્લિમ કુટુંબોના ઘરે જઈને તેમની સાથે ઈદ મનાવી, કુરાને શરીફ વિશે માહિતી મેળવી, તે જ રીતે ખ્રિસ્તી દેવળની મુલાકાત તથા પારસી અગિયારીની મુલાકાત અને તેમના ધર્મગુરુઓ સાથે વાર્તાલાપ.

જન્માષ્ટમી ઉજવણી અને મટકી ફોડ કાર્યક્રમ

૧૫મી ઓગષ્ટ નિમિત્તે દેશ નેતાઓના પાત્ર ભજવતું નાટક

કુંભારના ચાકડાની મુલાકાત લેતી વખતે માટલાં બનાવવાની આખી પ્રક્રિયામાં આટલો બધો સમય જતો હોય તો એક માટલાની આટલી ઓછી કિંમત કુંભારને કેવી રીતે પોસાતી હશે તેવા પ્રશ્નો સાથે આજના કારીગરોની હાલની સ્થિતિ અને તેના આર્થિક પાસા વિશે વિચારતાં થયાં. તે જ રીતે લુહારની કોઢ કે સુથારીકામ માટે બેન્સોની મુલાકાત.

પ્રકૃતિ શિબિર : આદિવાસીઓની જીવન પદ્ધતિ, જીવનની સમજણ, જીવનના પ્રશ્નો સમજવા માટે આદિવાસી વિસ્તારમાં પાંચેક દિવસની શિબિર. સાથે સાથે ટ્રેકિંગ અને જંગલના પરિસરને માણવું.

નર્મદા શિબિર : પાંચેક દિવસ નર્મદા કાંઠે રહેવું, રાત્રે રેતીના પટમાં જ સૂવું. નર્મદા તથા અન્ય નદીઓનું ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક તથા પર્યાવરણીય મહત્ત્વ સમજવું.

ગ્રામ શિબિર : ઓછી સુવિધાવાળા ગામમાં એક હોલમાં બધાની સાથે રહેવું. ખેતરમાં કપાસ વીણવો, ગામનાં બાળકો સાથે ભણવું તથા તેમની પાસેથી ઊંચા ઝાડ ઉપર ચઢવાનું કે રોટલા બનાવવાનું શીખવું.

પાવાગઢ શિબિર : પાવાગઢનો ઈતિહાસ સમજવા માટેનો શિબિર. પાવાગઢના જર્જરિત ખંડેર પાસે રહીને ઈતિહાસ શીખતાં શીખતાં કિલ્લો કેવી રીતે હારી ગયા તથા તેની પાછળનાં કયાં કારણો હતાં તે સમજતાં તથા વિશ્લેષણ કરતાં શીખ્યાં.

બધાં જ બાળકો હોમ-સ્કૂલીંગ કરતાં હોવાથી અમારી પાસે સમય અને કાર્યક્રમો ગોઠવવાની મોકળાશ હતી. અભ્યાસક્રમ કે પરીક્ષાનું કોઈ બંધન ન હતું, કોઈને માર્ક કે ગ્રેડની સરખામણી ન હતી. તેથી મુક્તપણે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરી શક્યા, કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ લાંબો સમય નિયમિત રૂપે ચાલી, કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ટૂંકા સમય માટે રહી, કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ દિવસની ઉજવણી કે ઘટના આધારિત હતી. નવ વર્ષમાં કરાવેલી બધી પ્રવૃત્તિઓની વિગતમાં જવું શક્ય નથી, પરંતુ અમને યાદ રહી ગયેલી પ્રવૃત્તિઓ પૈકી કેટલીક નીચે મુજબ હતી :

બાગકામ : જમીન ખોદીને ક્યારો તૈયાર કરવો, મેથી, મૂળા, પાલખના બી રોપવા, પાણી પાવું, પાકનું નિરીક્ષણ કરવું, શાક ઉતારવું.

જાતે ઉગાડેલ શાકભાજી વેચવા જવું, બીજા બધા શાકભાજીવાળા સાથે પથારો કરીને પોતે જાતે ઉગાડેલા શાકભાજી સજીવ ખેતીના, તાજા, સસ્તા છે તેમ બોલીને

વેચવું, તેનો હિસાબ કરવો. પોતાના ઘરે પણ શાક વાપરવા લઈ જવું.

તોડ-ફોડ-જોડ કાર્યક્રમ

નકામાં, જૂનાં રમકડાં, ચીજવસ્તુઓને તોડીને નિરીક્ષણ કરવું, તેમાંથી અન્ય કોઈ ચીજ બનાવવી. સાયકલને છૂટી પાડીને તેને ફરીથી જોડવી.

સાયકલ પ્રવાસ :

- મહુવાથી દીવ સુધીની સાયકલ યાત્રા સાથે મહુવામાં ચાલતા સિમેન્ટ ફેક્ટરી વિરોધી આંદોલન અને તેની ખેતી તથા પર્યાવરણ ઉપરની અસરની સમજણ કેળવી.

- કચ્છના રણમાં સાયકલ પ્રવાસ. રોજના સરેરાશ ૩૦-૩૫ કિલોમીટરનું સાયકલીંગ કરવામાં સૌથી નાની વ્યક્તિ ૮ વર્ષની અમારી શાળાની વિદ્યાર્થિની હતી.

- વડોદરાથી પાવાગઢ સુધીનો સાયકલ પ્રવાસ.

વડોદરા રાત્રી દર્શન : રાત્રે ટ્રાફિક ઓછો હોય ત્યારે સાયકલ ઉપર વડોદરા ભ્રમણ અને રાતના શહેરના માહોલનો અનુભવ. રાત્રે પોલીસની ફેરી, વહેલી સવારે છાપાના ફેરિયાની અવરજવર તથા શાક માર્કેટના કાછિયાઓની પ્રવૃત્તિનો અનુભવ.

સ્વયંપાક : ચૂલા પર જાતે રસોઈ બનાવવી, જમવું અને જમાડવું, વાસણો સાફ કરવાં.

મૂલ્યાંકન શિબિર

ઢેઢુકીમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કામ કરતાં ચૈતન્યભાઈ ભટ્ટને અમે અમારા બાળકોના બે વર્ષના હોમ-સ્કૂલીંગના અનુભવનું મૂલ્યાંકન કરવા નિમંત્રેલા. ચૈતન્યભાઈએ મૂલ્યાંકન કરવા માટે આગવા શિબિરનું આયોજન કર્યુ. ઝાડ ઉપર માંચડો બનાવવો, ચીકુડીના ક્યારા બનાવવા, છાણથી ઓટલા લીંપવા, જાતે ઉગાડેલી શાકભાજી વેચવા જવું વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરાવી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં બાળક કેવી રીતે સહભાગી થાય છે તેની નોંધ તેઓ રાખતા રહ્યા. અગાઉ જણાવેલ પૈકી કેટલાંક કામ માટે મહેનતાણું નક્કી કરેલું. દરેક બાળક પોતાની આવડત તથા શક્તિ મુજબ કામ કરે. મહેનતાણું કમાય અને છેલ્લે દિવસે આ જાતે કમાયેલી રકમમાંથી ભોજન કરે. દરેક વાનગી સાથે કિંમતનું લેબલ રાખેલું. થાળી, ચમચીની ભાડાની રકમ પણ ઠરાવેલી. થોડા પૈસા બચાવવા માટે ચમચી વગર જમી લઈએ કે બે બહેનપણીઓ એક જ થાળીમાં ભેગી જમી લે તેમ બાળકોએ વિચારેલું. ગુલાબજાંબુ મોંઘા છે તો સ્વાદ માટે એક કે બે ગુલાબજાંબુ લઈને બાકીનું પેટ

ભરવા માટે સસ્તી ખીચડી બનાવવાનું બાળકોએ નક્કી કરેલું ! પૈસાનું આ ગણિત તો ક્યારામાં ગોડ કરતાં હાથ છોલાયા હોય તો જ સૂઝે ને !

અમારા અનુભવને આધારે અમને લાગ્યું છે કે ઓછામાં ઓછાં બારેક વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકને કોઈપણ પ્રકારના ભારણ વિના, મોકળાશ સાથે આવા વિવિધ અનુભવ આપી શકીએ તો તે બાળકના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. બાળકોની કલ્પનાશક્તિ તથા સર્જનાત્મકતા જળવાઈ રહે છે, આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ થાય છે અને પોતે વધુ જવાબદાર બને છે.

હોમસ્કુલીંગનો અભ્યાસ કરતાં મારા પુત્રને ૧૩ વર્ષની ઉંમરે મોડી સાંજે અંધારામાં સાયકલ ચલાવતા તકલીફ પડતા વિચાર આવ્યો કે સાયકલ ઉપર બાઇકની જેમ લાઈટ હોવી જોઈએ. આ માટે તેણે જાતે ડાયનેમો બનાવ્યો, આગળ-પાછળની લાઇટ તથા બ્લીંક થઈ શકે તેવી સાઇડ લાઇટ બનાવી. સાયકલ ઊભી હોય ત્યારે પણ લાઇટ ચાલુ રહી શકે તે માટે મોબાઇલની બેટરીમાં ઊર્જા સચવાઈ રહે તેવી સર્કીટ બનાવીને પોતાની સાયકલ ઉપર લાઇટ ચાલુ કરવાનો આખોય પ્રોજેક્ટ શરૂઆતથી લઈને તેના અંત સુધી સફળતાપૂર્વક પૂરો કર્યો. આ કામમાં તે એટલો ઓત-પ્રોત રહેલો કે જમવાનું પણ ભૂલી જાય. આવા જ અન્ય બે પ્રોજેક્ટ તેણે દસમા ધોરણનો અભ્યાસ કરતા-કરતા પૂરા કર્યા. સોલાર એનર્જીથી ચાર્જ થઈ શકે તેવું લેન્ટર્ન (ફાનસ) બનાવવા માટે તેણે આ માટેની સર્કિટ જાતે પ્રિન્ટ કરી તથા અન્ય સાધન સામગ્રી ભેગી કરી ઇલેક્ટ્રીસીટી તથા સોલાર એનર્જી એમ બંને દ્વારા ચાર્જ કરી શકાય. તેવું રિચાર્જેબલ લેન્ટર્ન (ફાનસ) બનાવ્યું. આ લેન્ટર્નમાં ત્રણ પ્રકારે લાઇટની તીવ્રતાને વધારી ઘટાડી શકાય તથા સાથે-સાથે તે જરૂર પડ્યે મોબાઇલ ફોનને પણ ચાર્જ કરી શકે તેવી સગવડ હતી.

પોતાના દાદાની બીમારી દરમિયાન દાદા પથારીમાંથી ઉઠે કે તરત સાથે સૂતેલ વ્યક્તિ જાગી શકે તે માટે દાદા પલંગમાંથી નીચે પગ મૂકે કે તરત જ આપોઆપ એલાર્મ વાગે તેવી સીસ્ટમ પણ તેણે દસમા ધોરણનો અભ્યાસ કરતા-કરતા બનાવી. આવી મોકળાશ હોમ- સ્કૂલીંગ સિવાય કેવી રીતે મળી શકે ? આવા પ્રોજેક્ટને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવાનો સંતોષ કંઈક ઓર જ હોય છે.

આઠમા ધોરણથી બદલાતા અભ્યાસક્રમના ભારણ તથા દસમા ધોરણની બોર્ડની પરીક્ષા પદ્ધતિથી ટેવાતાં જાય તે હેતુથી અમે અમારાં બાળકોને આઠમા ધોરણથી હોમ-સ્કૂલીંગ કરાવવાની સાથે-સાથે ટ્યુશન ક્લાસ કે કોચિંગ ક્લાસમાં મૂક્યાં. કોચીંગ ક્લાસમાં અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણવાનું રહેતું. તેથી શરૂઆતમાં બે-ત્રણ મહિનાની તકલીફ પછી તેઓ આ પદ્ધતિમાં પણ ગોઠવાઈ ગયાં. કોચીંગ

ક્લાસમાં ભણાવતા, પરંતુ સાચા શિક્ષણમાં ઊંડો રસ ધરાવતા એક શિક્ષકે ક્લાસની એક વિદ્યાર્થિનીની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ, સર્જનાત્મકતા, એકાગ્રતા અને તેના બિનપરંપરાગત અભિગમથી વિચારવાની ક્ષમતા જોઈ સામેથી પૂછ્યું કે તું કઈ શાળામાં અભ્યાસ કરે છે ? તો સામેથી જવાબ મળ્યો, 'હું હોમ-સ્કૂલીંગ કરું છું.'

કોચીંગ ક્લાસમાં અમુક હોંશિયાર વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ રીતે તૈયાર કરવા માટે 'એક્સેલ બેચ' બનાવવામાં આવે છે. આ બેચમાં અન્ય એક શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને સલાહ આપી, 'તમારે તમારી સાથે ભણતા દરેકને તમારો હરીફ માનવાનો છે અને તમારે દરેક કરતાં આગળ નીકળવાનું છે.' હોમ-સ્કૂલીંગ કરતી આ વિદ્યાર્થિનીને આ સલાહ કેમેય કરીને ગળે ન ઉતરી. કહે, 'સાથે ભણતા મિત્રોને હરીફ માનવા પડે તે કેવું ભણવાનું ?' બાળકોમાં આ સમજ આવે અને સાર-અસાર વિવેક કેળવી શકે તે સાચું શિક્ષણ.

હોમ-સ્કૂલીંગ કરતાં અન્ય બે બાળકો પોતાના અભ્યાસ ઉપરાંત ટેબલ-ટેનીસમાં આગળ વધી રહ્યાં છે. અગિયાર વર્ષનો એક વિદ્યાર્થી જિલ્લા કક્ષાએ અને તેર વર્ષની એક વિદ્યાર્થીની રાજ્ય કક્ષાએ રમી પ્રિ-નેશનલ કક્ષાએ ટેબલ-ટેનિસ રમી આવી છે. ભણવા સાથે અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટેની મોકળાશ હોમ-સ્કૂલીંગમાં વધુ સારી રીતે મળી શકે તેમ છે.

અમારા હોમ-સ્કૂલીંગના ગ્રુપમાં દોઢેક વર્ષ પહેલાં એક બાળક જોડાયો. આ બાળકને લર્નિંગ ડીસએબીલીટી (શીખવાની અક્ષમતા) છે. આ તકલીફને કારણે ચીલા-ચાલુ શાળામાં તે પાછો પડતો રહ્યો. અન્ય બાળકો વચ્ચે હાંસીપાત્ર બન્યો, તેનો આત્મવિશ્વાસ ઘટતો ગયો, લોકો સાથે વાત કરતા જીભ થોથવાય તેમ થતું ગયું અને બાળક ડીપ્રેશનનો ભોગ બન્યો. બાળકનાં માતા-પિતાએ શાળામાંથી ઉઠાડી લેવાનું નક્કી કર્યું. અમારાં હોમ-સ્કૂલીંગના ગ્રુપની જાણ થઈ અને આ ગ્રુપ સાથે જોડાયો. ગ્રુપમાં ચાલતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતો ગયો. તેનો આત્મવિશ્વાસ પાછો આવ્યો. તેના મેન્ટરને લાગે છે કે તેને મિકેનીકલ - ટેક્નીકલ બાબતોમાં ઘણો રસ છે. હા, વાંચવા-લખવાના કૌશલ્યો તેની ઉંમર મુજબ જોઈએ તેટલાં ખીલ્યાં નથી, પરંતુ જે કૌશલ્યો તે વિકસાવી શકે તેમ છે, તે ક્ષેત્રોમાં આગળ આવી આત્મવિશ્વાસપૂર્વક જીવી શકે તેમ થયું છે. હોમ-સ્કૂલીંગની આ ખૂબી છે.

ફોર્મલ સ્કૂલની લીટી કરતા હોમ-સ્કૂલની લીટી અમારાં બાળકો માટે ધીમે ધીમે એટલી બધી લાંબી થતી ગઈ કે પેલી લીટી આપોઆપ જ ટૂંકી બની ગઈ. અમે વચ્ચે વચ્ચે બાળકોને પણ પૂછતાં રહીએ છીએ કે તમારે ફોર્મલ સ્કુલમાં જવું છે ? પણ કોઈ પણ બાળક ફોર્મલ સ્કુલમાં જવા તૈયાર નથી. પોતાનું બાળક મજામાં

હોય, આખો દિવસ ખુશખુશાલ રહેતું હોય, પ્રસન્ન રહેતું હોય, ઉત્સાહથી ઉભરાતું હોય, જાતે કામ કરવા ઉત્સુક હોય અને શીખવાની પ્રક્રિયા નિરંતર, કશાય ભાર વગર ચાલ્યા કરતી હોય તો તેનાથી વધારે મા- બાપને બીજું શું જોઈએ ? હા, અમારાં હોમ-સ્કૂલીંગના શરૂઆતના તબક્કામાં, જ્યારે બાળકોની સંખ્યા ઓછી હતી ત્યારે, તેમની વયનાં બાળકો સાથે હળવા, મળવા, રમવા તથા સાથે ભણવા માટે તેમને સમવયસ્ક મિત્રો મળ્યા હોત તો વધુ સારું થાત. પરંતુ આ ખામીની સામે મળેલો લાભ અનેક ગણો વધારે છે.

નવેક વર્ષના અમારા અનુભવે અમને સ્પષ્ટપણે લાગ્યું છે કે વિવિધ પ્રકારની તકો સાથેનું ભાર વિનાનું, મુક્ત વાતાવરણ બાળકના વિકાસ માટે અતિ મહત્ત્વનું છે. આવું વાતાવરણ જેટલું લાંબુ આપી શકાય તેટલું સારું. હાલનો અભ્યાસક્રમ જોતાં આઠ ધોરણ સુધી તો સહેલાઈથી આપી શકાય તેમ અમને લાગે છે. વળી, આપણા દેશમાં નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ઓપન સ્કૂલીંગ (NIOS)ની સુવિધા છે. બાળક એક પણ દિવસ કોઈ પણ શાળામાં ગયું ન હોય તો પણ પંદર વર્ષની ઉંમરે દસમા ધોરણની પરીક્ષા NIOS દ્વારા આપી શકે છે. દસમું પાસ કર્યા પછી બે વર્ષ પછીથી બારમા ધોરણની કોઈપણ પ્રવાહની પરીક્ષા પણ આપી શકાય છે. NIOSની પરીક્ષા ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી સહિત અનેક માધ્યમોમાં લેવાય છે. આ બોર્ડમાં ઘણી મોકળાશ પણ છે.

NIOSમાં બારમું ધોરણ પાસ કર્યા પછી પોતે પસંદ કરેલા પ્રવાહ અનુસાર મેડીકલ, IIT સહિત એન્જીનીયરીંગ, વિજ્ઞાન, કોમર્સ કે આર્ટ્સ પ્રવાહના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં બાળક આગળનો કોલેજનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી શકે તેવી સુવિધા છે. આ સુવિધાનો લાભ લઈને આપણે આપણાં બાળકોને બોજમુક્ત બાળપણનો લાભ આપી શકીએ.

અમારા અનુભવોના વર્ણનમાં અમારાં બાળકોનાં નામ નથી આપ્યાં, કારણ કે અમારી શાળાનાં તમામ બાળકોને અમે અમારાં બાળકો ગણ્યાં છે. આમાં જોડાયેલાં તમામ વાલીઓ અમારા જેવા જ અનુભવમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે અને સૌને લાગે છે કે આપણે સાચા રસ્તે છીએ.

માધવી ભરત શાહ
નિસર્ગોપચાર કેન્દ્ર, વિનોબા આશ્રમ,
ગોત્રી, વડોદરા-૩૯૦૦૨૧ મો. ૯૪૨૬૧૦૧૪૮૭

❑

બાળઉછેરમાં નિયમન અને સ્વાતંત્ર્યનો યોગ

રમેશ સંઘવી

એક માતાએ કોઈ શિક્ષણવિદ્‌ને પૂછ્યું : 'મારે બાળકના શિક્ષણનો પ્રારંભ ક્યારથી કરવો ?' શિક્ષણવિદ્દે જ્યારે જાણ્યું કે બાળક અત્યારે પાંચ વર્ષનું છે. તો કહે : 'તમે પાંચ વર્ષ મોડાં છો.' બાળ શિક્ષણનો આરંભ બાળકના જન્મથી જ તેના ઉછેરની સાથોસાથ શરૂ થાય છે. અરે, આપણે ત્યાં તો ગર્ભાધાનથી જ તો શરૂ કરવાની વાત છે. કારણ કે બાળકનું ચિત્ત તે વેળા બંધાતું હોય છે. બાળક ત્યારથી જ ભય, ચિંતા, વેદના, પ્રેમ અનુભવી શકે છે, તેની અસર પડે છે. આમ, બાળઉછેર અને બાળશિક્ષણ એ બે ભિન્ન નથી.

બાળઉછેરમાં નિયમન અને સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર અહીં કરવો છે. આ બંને અંગે શિક્ષણવિદ્દો, ધર્મવેત્તાઓ, રાજનીતિજ્ઞો અને સમાજ મીમાંસકો વચ્ચે વિરોધાભાસી વિચારધારા ચાલ્યા કરે છે. દર્શકે કહેલું : 'શિક્ષણના કાર્યમાં પડેલાઓ માટે શિસ્ત અને સ્વાતંત્ર્ય આ બે શબ્દો કરતાં મૂંઝવનારા અન્ય શબ્દો ઓછા હશે.' બાળઉછેરમાં નિયમન-નિયંત્રણનું કોઈ સ્થાન છે કે બાળકને પૂરું સ્વાતંત્ર્ય જ આપી દેવું. રુસો જેવા તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના પક્ષમાં છે. બાળકને મુક્ત રીતે ઊછેરવું અને કુદરત દ્વારા તેનાં ઉછેર અને શિક્ષણ થાય તેમ કહે છે. તો એરિસ્ટોટલ જેવા શિસ્ત અને રાજ્યની આજ્ઞાધીનતાની વાત કરે છે. જ્યારે મોન્ટેસોરી બાળઉછેરમાં નિયમન અને સ્વાતંત્ર્યના યોગની વાત કરે છે. અને આ વાતમાં આજનાં લોકશાહી રાષ્ટ્રો અને જગતભરના કેળવણીકારો સંમત છે. કડક શિસ્ત કે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા એ બંને છેડા છે. બાળકનો સ્વીકાર, તેના ભીતરી નિજત્વનું પ્રફુલ્લન, તેને આદર અને ગૌરવ જેમ જરૂરી છે, તેમ એક નાગરિક લેખે તેનો ઉછેર-વિકાસ થાય તે

પણ તેટલું જરૂરી છે. કારણ, દર્શક કહેતા તેમ : 'રાષ્ટ્રની ખરી સંપત્તિ તેની કોલસાની ખાણો કે તેલભંડારો નથી પણ માણસો - નાગરિકો જ છે. જો નાગરિકો યોગ્ય ન હોય તો તેલભંડારો કે ખાણો સંપત્તિ નહિ પણ વિપત્તિ બની રહે.'

અલબત્ત નિયમન અને સ્વાતંત્ર્યનો આ મુદ્દો સદીઓથી મૂંઝવતો રહ્યો છે. શું નિયમન અને સ્વાતંત્ર્ય સાથે સાથે ચાલી શકે ખરાં ? સામાન્ય સમજ એવી છે કે નિયમન - અંકુશ વિના બાળક સ્વચ્છંદી બની જાય, તેનામાં સંસ્કાર ન આવે, તો યોગ્ય રીતે પરિવાર સાથે, સમાજ સાથે વર્તે નહીં, તે ખરાબ વ્યક્તિ બને. અને ખરાબ વ્યક્તિ એટલે વડીલો કહે અથવા શિક્ષકો કહે, તે મુજબ ન થાય તે. ઘડતરને, શિક્ષણને આપણે કેવળ બાહ્ય વર્તણૂક સાથે જોડી દીધું છે, અને તેથી માતા-પિતા, શિક્ષકો, સમાજના વડીલો - અગ્રણીઓ બાળકોને સતત ટોકતા રહે છે કે સલાહ આપતાં રહે છે કે આદેશ આપતાં રહે છે : 'તારે આમ નહીં બેસવાનું, તારે આમ નહીં કરવાનું, શાંતિ નહીં રાખે તો સજા થશે, તોફાન કરીશ તો માર પડશે.' આવી ડરભરી શિસ્ત ઊલટું બાળકને નકારાત્મક, પ્રતિક્રિયાત્મક અને અસામાજિક બનાવી શકે છે. ડર-બીક, ઉપેક્ષા-અપમાન એ બાળકમાં ભીતરી તનાવ પેદા કરે અને ખબરે ય ન પડે તેમ તે બાળક વિલાતું જાય, ઉચ્છૃંખલ થતું જાય. એટલે જ શિક્ષકોને કદાચ લિંકને કહેલું : 'ફૂલ જેવાં, ઉત્સાહના ફૂવારા જેવાં બાળકો તમને સોંપાય છે. તો તે કરમાય નહીં તેની કાળજી લેશો.' કારણ કે 'તેના શરીર અને મન બંનેનું ઘડતર થઈ રહ્યું છે. એટલે તેને ઇજા ન પહોંચે. તેમાં વિપરિત પ્રભાવ ન પડે તે માટે જાગૃત રહેજો. આ દેખીતા શરીરમાં એક આત્મતત્ત્વ છે અને તે નાનું કે મોટું નથી હોતું. કાળું કે ગોરું નથી હોતું.'

બાળઉછેર અને બાળશિક્ષણ એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. એટલે આ કાર્યમાં માતા-પિતા, પરિવારજનો તેમજ શિક્ષકો, શિક્ષણવિદો સંલગ્નિત રહેવાનાં. બાળક જ્યારે નાનું હોય, જ્યારે તે ઉછેરના પ્રારંભિક તબક્કે હોય, ત્યારે હજુ તેને પોતાના શરીર પર પણ પૂરતું નિયંત્રણ નથી હોતું. વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ વચ્ચે, મન અને શરીર વચ્ચે સામંજસ્ય નથી હોતું. આ વર્ષોમાં બાળકને મદદ અને કાળજીની વિશેષ જરૂર રહે છે ખરી, પણ મુખ્યત્વે મોટેરાઓની નિગહબાની અને સમજભરી નજરની. નિયમન-નિયંત્રણની નહીં. બહુ જ પાયાનાં-અગત્યનાં વર્ષો છે આ. સ્વાતંત્ર્ય-મોકળાશ વિના બાળકનો માનસિક, સામાજિક, કળાલક્ષી, સંસ્કારલક્ષી-જીવનલક્ષી વિકાસ ન થઈ શકે. બાળકને પ્રેમની, હૂંફની, કાળજીની, મદદની પળે પળે જરૂર પડે છે. રોકવાથી, ટોકવાથી કે મારથી - સજાથી આવો પ્રકૃતિદત્ત થતો વિકાસ રુંધાય છે. જ્હોન હોલ્ટે કહેલું તે અહીં યાદ આવે : 'માતા-પિતા કે શિક્ષક તરીકે

આપણું કાર્ય બાળકોને હોશિયાર બનાવવાનું નથી. બધાં બાળકો જન્મથી બુદ્ધિશાળી જ હોય છે. આપણે તો તેમને મૂર્ખા કે બુદ્ધિહીન બનાવે તેવી આપણી હરકતો, જે શિક્ષણને નામ કરીએ છીએ, તે કરતાં અટકવાનું છે: એટલે જ મોન્ટેસોરીએ અને આપણે ત્યાં ગિજુભાઈએ બાળ ઉછેર - શિક્ષણના મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તોમાં સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિની વાત કરી. ગિજુભાઈએ સંદેશો આપ્યો : 'બાળકોને મારો નહીં, બાળકને ડરાવો નહીં, બાળક એક સ્વતંત્ર આત્મા છે, તેના વિકાસના કુદરતી ઢાળા છે. તમે તેને ઢાળો નહીં, બાળક વિકાસના માર્ગે જ છે. તમે તેને માત્ર મદદ કરો.' મહાત્મા ગાંધીજી અને નાનાભાઈ ભટ્ટ વચ્ચે થયેલો સંવાદ યાદ આવે. લક્ષ્મીના સુંદર વાળ ગાંધીજીએ કાપી નાખ્યા. પછી ખૂબ દુઃખ અનુભવ્યું અને તેમણે નાનાભાઈને પોતાના આ કાર્ય વિશે પૂછ્યું, ત્યારે નાનાભાઈએ અત્યંત માર્મિક અને માર્ગદર્શક વાત કરી : 'બાળક નાનું છે માટે તેનો આત્મા નાનો છે તેવી ભૂલમાં ન રહેશો.'

બાળઉછેરની વાતમાં સમજવું પડશે કે બાળક પોતાની પંચેન્દ્રિયો દ્વારા જ શીખે છે અને વિકસે છે. એટલે જ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં 'ઇન્દ્રિઓની કેળવણી' પાયામાં માની છે. જરા વિચારીએ તો સમજાશે કે આ જ્ઞાનેન્દ્રિય - કર્મેન્દ્રિઓ અને તે દ્વારા મળતાં જ્ઞાન - સમજ કેવાં તો મૂલ્યવાન છે, અજાયબ છે ! કોઈ બાળકને જગતની સાત અજાયબીનાં નામ લખવાનું શિક્ષકે કહ્યું, ત્યારે તેણે સ્પર્શ, સ્વાદ, ગંધ, દૃષ્ટિ આદિને અજાયબીઓ તરીકે ગણાવેલાં ! બાળક માટે આ જ તેના ઉછેરનો અને કેળવણીનો પાયો બને છે.

બાળકને પ્રવૃત્તિ ગમે છે. પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે શીખે છે, જીવન માટે તૈયાર થાય છે. તેને શાંત બેસી રહેવું નથી ગમતું એટલે તેને છાનામાના બેસાડી રાખવા કે આદેશો આપવા કરતાં તેને રસ પડે તેવી પ્રવૃત્તિઓ આપીએ. પ્રવૃત્તિ એ જ બાળક માટે પ્રાણ છે. તે જ તેનું જીવન છે. તે જ તેનું શિક્ષણ છે. તેનાથી જ બાળકને ખબર પડે છે, સમજાય છે કે આમ કરાય અને આમ ન કરાય. એટલે મોન્ટેસોરી કહેતા : 'સ્વતંત્રતા એટલે શું ? સ્વતંત્રતા એટલે પ્રવૃત્તિ. બાળકને પ્રવૃત્તિની ભૂખ છે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેને રસ પડે છે તે તો ખરું જ, પણ તેનો 'સ્વ' ઘડાય છે અને તેનાથી તે સ્વાધીન બનવાની તાલીમ મેળવે છે. તેને મજા આવે છે.

એટલે આગળ કહ્યું તેમ મોન્ટેસરી પદ્ધતિમાં પ્રવૃત્તિ પ્રાણરૂપ છે. બાળકના સ્વસ્થ વિકાસ માટે, તેના જવાબદારીભર્યા વ્યવહારના શિક્ષણ માટે પ્રવૃત્તિ જ માધ્યમ છે. તેનાથી જ તેનાં જ્ઞાન-સમજ-કુશળતા ખીલશે અને તેનું ઘડતર થશે. બાળકોને ખુદને જ ખબર પડે છે પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં કે આવું કરાય અને

આવું ન કરાય. તેનાં વ્યવહાર વર્તનની કેળવણીનું સાધન એ પ્રવૃત્તિઓ બની રહે છે. અલબત્ત આવી પ્રવૃત્તિઓ સહજ સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ. બાળકની જરૂરિયાતમાંથી, તેના સામાજિક સંદર્ભમાંથી, વાતાવરણમાંથી અને તેના ભીતરી રસમાંથી જન્મવી જોઈએ. કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિઓ ઉપયોગી ન બને. બાળઉછેરમાં આ વાત ખૂબ અગત્યની છે.

તો, બાળ ઉછેરમાં આટલો ખ્યાલ રાખવાનો છે કે : બાળકોનો તિરસ્કાર ન કરીએ. તેની ઉપેક્ષા ન કરીએ, બાળકોને આદેશો-ફરમાનો ન આપીએ. પણ પ્રેમથી સમજાવીએ. માતા-પિતા કે શિક્ષકોના આંતર કલહો અને વિસંવાદી જીવન પદ્ધતિની પણ બાળકો પર અસર પડે છે તે પણ ધ્યાને લેવા જેવું છે. બાળકના દેખતાં તેના વિશે કોઈ અન્ય પાસે ફરિયાદ ન કરવી. તેનીય અસર તેના ચિત્ત પર પડે છે. તેને માનસિક આઘાત પહોંચે છે. બાળકોને મુક્તપણે પ્રવૃત્તિઓ કરવા દઈએ.

તેથી જ મોન્ટેસોરીને તો શ્રદ્ધા હતી જ કે બાળઉછેર અને શિક્ષણનો તેમનો આ પ્રયોગ આખી દુનિયાની અરાજકતા - અશાંતિ દૂર કરી શકશે. એટલે જ દર્શકે બાળ કેળવણીને 'વિશ્વશાંતિની ગુરૂકિલ્લી' કહ્યું. તેમણે કહ્યું : 'આપણે શાંતિ સ્થાપવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરીએ છીએ. આંદોલનો ચલાવીએ છીએ, છતાં શાંતિ સ્થપાતી નથી. કારણ કે બાળપણમાં માણસના ચિત્તમાં સમભાવના, સંવેદના પ્રગટ કરવાની તક મળતી નથી. અને પછી મોટી ઉંમરે ઘણી મથામણ કરીએ. પણ સમય ચૂકાઈ ગયો હોય છે.'

બાળ ઉછેર - બાળ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આખરે સ્વાતંત્ર્ય શું છે ? સ્વાતંત્ર્ય એટલે મન ફાવે તેમ કરવાનું એવું નથી. સ્વાતંત્ર્ય એ નિયમનનો - શિસ્તનો વિરોધી શબ્દ નથી. વ્યાપક અર્થમાં તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને કડક નિયમન બંને અનુચિત છે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા એ વિઘાતક બની શકે છે. તેમ આકરી શિસ્ત બાળક માટે બેડીરૂપ-અવરોધરૂપ થઈ શકે છે : નિરંકુશ સ્વાતંત્ર્યથી બાળક સ્વકેન્દ્રી, સંકુચિત ક્યારેક સ્વચ્છંદી બને છે તો આકરું નિયમન બાળકને પ્રત્યાઘાતી, અસામાજિક, બદલો લેવાની ભાવનાવાળું, પરપીડન વૃત્તિવાળું બનાવે છે.

જેમ કે રમત છે. જો આ રમતો નિયમો-ધારાઓ મુજબ ન રમાય તો અરાજકતા વ્યાપે અને તેના પર જ નિયંત્રણ મૂકી દેવાય તો બાળકના વિકાસનું એક મહત્ત્વનું દ્વાર બંધ થાય છે. સ્વતંત્રતા અને નિયમનના અતિરેકથી વિકૃતિ જન્મે છે. જેમ શિસ્ત એ પ્રવૃત્તિ નિરોધ ન બનવી જોઈએ તેમ સ્વાતંત્ર્ય એ પ્રવૃત્તિ અરાજકતામાં ન પરિણમવું જોઈએ. રમત રમાય જ, મુક્ત રીતે જ રમાય છતાં

ધારાધોરણ મુજબ રમાય કેમ કે બાળકને આપણે સ્વનિયમન પ્રતિ લઈ જવાનું છે. સ્વાતંત્ર્ય એ પ્રાણ છે. પણ સાથે બાળક જવાબદાર બને, ઉમરદાયિત્વ સાથે કાર્ય કરે, વ્યવહાર કરે અને પોતાની ભૂલથી જાગૃતપણે શીખતો રહે તેમ કરવાનું છે. સ્વતંત્રતા અને તેની સીમા આ બંનેની સમજ બાળકમાં વિકસવી જોઈએ. બાળકને વિવિધ પ્રસંગો, પ્રયોગો, અનુભવો દ્વારા પ્રતીત થવું જોઈએ કે હું જ મારા વર્તન-વ્યવહાર માટે જવાબદાર છું અને જે થાય છે તે માટે પણ જવાબદાર છું.

આ કેવી રીતે થઈ શકે ? પહેલી વાત તો એ છે કે માતા-પિતા, શિક્ષકો આદિનાં વાણી-વ્યવહારથી જ એ થઈ શકે. બાળક સાથે આપણે કેવી રીતે સંબંધિત થઈએ છીએ, વ્યવહાર કરીએ છીએ તે પાયાનું છે. બાળક જે કરે છે તેમાં હસ્તક્ષેપ કરાય જ નહીં તેવું નથી. પણ આપણે જે હસ્તક્ષેપ કરીએ છીએ તે ખરેખર આપણા મનમાં આવ્યું, આપણને ડર-ચિંતા થયાં કે આપણી વાતથી અવળું થયું માટે વચ્ચે પડીને બાળકને અટકાવ્યું તે અનુચિત છે. બાળકને નવું નવું સર્જન કરવું ગમે છે. તેમાં ભૂલ થશે, બગડશે, તૂટશે, છતાં તે કરવા દેવાનું છે. એટલું જ નહીં તે માટે સગવડ કરી આપવી અને મદદ કરવી તે પણ જરૂરી છે. બાળકો શેરીમાં રમે, મિત્રો સાથે ભળે, નવું નવું શોધે તેમાં તેને કેવો તો આનંદ આવે છે ! બાળકોને મુક્ત પ્રવૃત્તિઓ, સર્જનકાર્ય, રમત એ સઘળું તેની અંતર્નિહિત શક્તિઓના આવિષ્કારનાં માધ્યમ બને છે.

અને બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય તેમ તેમ તેને નિર્ણય જાતે લેવા દો. જેમ જેમ બાળક જવાબદાર બનતું જાય તેમ તેમ વિશેષ સ્વતંત્રતા અનુભવવા દો. આપણે સમજવું પડશે કે બાળકમાં સ્વતઃ કુદરતી વિકાસનાં બી પડેલાં છે - આપણે તેને દિશા આપવાની છે અને તે પણ જરૂર પડે તો જ. બાળક વિસ્મયનો ફૂવારો છે. સતત કુતૂહલ અને પછી જિજ્ઞાસા તેને પરિપક્વ કરે છે. માતા-પિતા, શિક્ષકોએ તેને માટે જરૂરી સમય આપવાનો અને જરૂરી ધીરજ રાખવાની. બાળકો માટે આ સૃષ્ટિ એ નવાઈભરી અને તાજગીભરી છે. અને તેના અવલોકન - નિરીક્ષણથી તે સતત રોમાંચ અનુભવે છે. તેની આ અવસ્થા અદ્‌ભુત ગ્રહણશક્તિ અને સમજશક્તિની હોય છે. તે માટે અવકાશ દઈએ. સ્વાતંત્ર્ય અને નિયમન બંનેમાં મહત્ત્વનો ધાગો છે તે છે પ્રેમ. તેને પ્રેમથી સમજવાનું છે અને પ્રેમથી સમજાવવાનું છે. તેને આદર સન્માન આપવાનાં છે. આ જ પ્રક્રિયા બાળકને આખરી સ્વનિયમન, સ્વસમજદારી અને સ્વજ્ઞાન સુધી પહોંચાડશે.

લોકશાહી સમાજ માટે આપણે બાળકને તૈયાર કરવાનો છે અને તે માટે મોકળાશ આપવાની છે. આ માટે નિર્ણયોમાં ભાગીદારી અને જે થયું છે તેની

સમજદારી-વિશ્લેષણ ઉપરાંત આત્મનિરીક્ષણ, આ દૃષ્ટિએ નિયમન અને સ્વાતંત્ર્યનો યોગ ઊભો કરવો તે બાળઉછેર માટે અનિવાર્ય છે. રવિ ઠાકુરની એક વાર્તા - પંખીનું શિક્ષણમાં આવે છે તેમ સોનાના પીંજરામાં રાખી ભાત ભાતનાં મેવા મીઠાઈ અપાયાં છતાં આખરે તે તો ઉદાસ અને પછી મૃત્યુ. કારણ કે તેને જોઈતું-ગમતું ખૂલ્લું આકાશ ન અપાયું. બાળક માટે સ્વાતંત્ર્ય એ શ્વાસોચ્છ્‌વાસ છે, અનિવાર્ય છે સાથે વૃત્તિગત વર્તન વિનાશક છે. પોતાની વૃત્તિઓ - આવેશો પર, સ્વાર્થી-સંકુચિત્ વ્યવહાર પર ક્યાંક અંકુશ મુકાય તો તે સ્વાતંત્ર્યનો ભંગ નથી. તેને પોષનાર છે.

સ્વાતંત્ર્ય એટલે પ્રવૃત્તિની મોકળાશ, નિર્ણયમાં ભાગીદારી, જવાબદારી અને જવાબદારીમાં મુક્તતા. બાળઉછેર માટે, બાળક માટે સમય અને ધીરજ, બંધન નહીં પણ સમજદારીભરી નજર અને પ્રેમભર્યો વ્યવહાર. પ્રાચીન દોહામાં આવે છે તેમ જેમ કુંભકાર વાસણ ઘડતી વખતે તેને ઉપરથી ક્યાંક થોડું ટીપે છે, પણ અંદર તો લાગણીભર્યો હાથ ફરતો જ રહે છે. બાળક ભલે વાસણ નથી. તે તો ચેતનવંતુ ચેતાતંત્ર ધરાવે 'છે. પણ તેને ય ક્યાંક ટેકાની જરૂર પડે જ છે. ક્યાંક સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર પડે જ છે. પણ તે હૂંફાળા સ્પર્શ સાથે.

રમેશ સંઘવી

સ્વજનજીવન કેન્દ્ર, કતીરા-ઈ, મુન્દ્રા રિલોકેશન,

ભુજ, જિ. કચ્છ ૩૭૦ ૦૦૧. મો. ૯૮૨૫૧ ૯૧૦૨૯

જીવનના બધા બોધપાઠો અત્યંત મહત્ત્વના છે અને આચરણ દ્વારા એના પાઠ શીખવવા જોઈએ. પરંતુ ક્યારેક માતપિતા આવા બોધપાઠ શિખવવામાં કે ઉપદેશ આપવામાં થોડી ઉતાવળ કરી નાખે છે અને પોતાના ૮ વર્ષના બાળકને સંપૂર્ણ માનવ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી નાખે છે. એમને એ ભાન નથી હોતું કે જીવનના આવા બોધપાઠ શીખવી શકાતા નથી, પરંતુ એ બધા તો અનુભવથી શીખવાના હોય છે. એટલે માબાપનું સીધુંસાદું કાર્ય એ છે કે બાળક પાસે લેક્ચરબાજી કરવાને બદલે બાળકો પોતે જ આવા બોધપાઠનો અનુભવ કરે એ માટે સુયોગ્ય પરિસ્થિતિ તેમણે ઊભી કરી દેવી જોઈએ.

હતાશ બાળકને કેમ સંભાળવું ?

રઈશ મણીયાર

હતાશ બાળકને સંભાળનાર માતાપિતા, સ્વજનો, વડીલો અને શિક્ષકો આ લેખ વાંચી રહ્યા છે એમ માનીને વાત માંડું છું.

પહેલો સવાલ જો કોઈ એમ મને પૂછે, 'હતાશ બાળકને શું કહેવું જોઈએ જેથી એની હતાશા ખંખેરાઈ જાય ?'

કશુંક કહેવાની જેમને ચળ હોય, એ સહુને માટે મારો જવાબ હશે, 'કશું ન કહેવું !' હતાશ બાળકને કેમ સંભાળવું' એની શ્રેષ્ઠ રીતે આ સવાલમાં જ એક જગ્યાએ કાનો બદલવાથી મળશે : 'હતાશ બાળકને કેમ સાંભળવું !' એ કળા જેને આવડતી હોય એનું જ આ કામ છે. શું કહેવું (કે ન કહેવું) એનો ખ્યાલ ધીરજપૂર્વક સાંભળવાથી આવે છે. હતાશ બાળકને વચ્ચે વચ્ચે અટકાવ્યા વગર, એની સાથે દલીલો કર્યા વગર અને સુવાક્યોનો મારો ચલાવ્યા વગર માત્ર સાંભળતા જેને આવડતું હોય એને જ બોલવાનો અધિકાર છે. મગજથી જીભ પર પ્રવાહ વહેતો હોય એવા વડીલનું નહીં, કાન સાથે હૃદય જોડાયેલું હોય એવા વડીલનું આ કામ છે.

મોટી વિટંબણા એ છે કે હતાશ બાળકો જલ્દી દિલ ખોલીને બોલતાં પણ નથી. એટલે ઘણીવાર કશું બોલ્યા વગર એમની સાથે બેસવું પડે. એના હાથમાં આપણો હાથ મૂકવો એ શ્રેષ્ઠ ઉપચાર છે. એની હતાશા ન સ્વીકારી શકાય એવી હોય તોય, એને સમજવી તો પડે.

આટલી પ્રારંભિક વાત પછી હતાશા નિવારણ પર સીધેસીધું ન પહોંચાય.

બાળકોમાં હતાશા કેમ આવે છે એનાં કારણો સમજવાં પડે. ગેરમાન્યતાઓ દૂર ન થાય એટલે વાસ્તવિકતા અળગી રહી જાય.

ઉદાસીનાં કોઈ મોટાં કારણો હોતાં નથી. નુકસાની કે નિષ્ફળતાથી ઉદાસી આવતી હોય તો વિજય માલ્યા કે લલિત મોદી 'મેન્ટલ અસાયલમ'માં હોત. એટલે ઉદાસી મોટો બિઝનેસ કરનારને જ આવે કે ભારે અભ્યાસ કરનારને જ આવે કે પ્રેમમાં નિષ્ફળ જનારને જ આવે, એવો કોઈ નિયમ નથી.

હતાશા ઘણીવાર જૈવિક હોય છે. જો કે, માત્ર ન્યૂરોકેમિકલ લોચો પણ નથી. ગમે તેને વિના કારણ ઉદાસી ન આવે. કેમિકલ લોચાની સાથે સાથે કોઈને કોઈ નિમિત્ત હોય ઉદાસીનું. સંસાર કે વ્યવહારનાં કારણો (જેમ કે અભ્યાસ) માત્ર નિમિત્ત હોય છે. છતાં એ નિમિત્તનુંય સોલ્યુશન તો લાવવું જ પડે. આપણે સહુએ જોયું છે કે એકસરખા દુઃખ કે એકસરખા દબાણમાં અમુક બાળકને કંઈ ન થાય અને અમુક ભાંગી પડે એમ બને. જે હતાશ બાળક છે એના સંજોગો સહુથી ખરાબ ન પણ હોય. ક્યારેક એવું બને કે એક બાળક વર્ગમાં પહેલાના બદલે બીજા નંબરે આવવાને કારણે હતાશામાં હોય અને બીજું બાળક પ્રમોશનથી પાસ થયાને કારણે ખુશખુશાલ હોય એમ પણ બની શકે. ઉદાસીના કેન્દ્ર રૂપે વારસો, ઉછેર, વિચારવાની રીત આ ઘણું બધું હોય, અને ક્યારેક બનેલી ઘટના તો માત્ર ઉપરી પડ જેવી જ હોય.

<u>હતાશાનાં કારણો કેવાં હોય ?</u>

બાળકોની હતાશાનાં વાસ્તવિક કારણો આ પ્રમાણે હોઈ શકે :

માબાપ તરફથી અભ્યાસનું દબાણ

બાળકે ધારી લીધી હોય એવી ખુશીથી એણે વંચિત રહેવું પડે

સ્વજનનું અવસાન

મિત્રતા તૂટવી

શાળામાં કે શેરીમાં મજાક કે મશ્કરી કે સતામણીનો ભોગ બનવું.

માતાપિતા તરફથી બે બાળકો વચ્ચે વહેરો આંતરો, હૂંફનો અભાવ

બાળકની બીજા સાથે સરખામણી કરવી

માતાપિતા વચ્ચે ઝઘડો.

ઘરમાં અસલામતી, આર્થિક તંગી અથવા મોટી બિમારી

આવી વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉપરાંત કેટલીક આભાસી કહી શકાય એવી વિચારણા

પણ મનની ખરાબ સ્થિતિનું કારણ હોઈ શકે. જેમ કે

ભવિષ્યની વધુ પડતી ચિંતા

ભૂતકાળની વધુ પડતી કડવાશ

કાલ્પનિક ભય

અધૂરી મહેચ્છાઓ

સરખામણી કે ઈર્ષ્યા

કેવું બાળક હતાશ થાય ? હતાશાની પ્રક્રિયા શું હોય ?

જીવનમાં સહુનો અનુભવ છે કે સુખ પણ છે અને દુઃખ પણ છે. જીવનમાં આપણે સહુ ક્યારેકને ક્યારેક સ્વજનનું મોત, વિરહ, બિમારી, અસલામતી, રોજગારી કે માનઅપમાનની ચિંતા જેવાં દુઃખ અનુભવીએ છીએ. એવું કોણ હશે જેને આવાં દુઃખ નહીં હોય ? દરેક વ્યક્તિ આવી બાબતોનું ઓછુંવત્તું દુઃખ ગળે વળગાડી ફરે છે. એની સાથે સાથે જીવનની પોતાની મોજ છે, પોતાના રોમાંચ છે. દરેક માણસ પોતાની રીતે જીવન મોજથી જીવવાનાં થોડાં સાધનો કે થોડાં કારણો શોધી શકે છે. જગતના મોટાભાગના માણસો વારાફરતી પીડા અને રોમાંચનો અનુભવ કરે છે. કોઈ સો ટકા સુખી હોતું નથી. કોઈ સો ટકા દુઃખી હોતું નથી. આપણે પણ સુખદુઃખની અવરજવરથી બાકાત ન રહી શકીએ.

મુદ્દાની વાત એ છે કે સુખનાં કે મોજનાં કારણો ૫૧ ટકાથી વધુ હોય અને દુઃખનાં અને બોજનાં કારણો ૪૯ ટકાથી ઓછાં હોય, એવી જીવનની સમજ કેળવીએ તો જીવવાનું મન થાય અને એથી ઊલટું સુખના કે મોજનાં કારણો ૪૯ ટકાથી ઓછાં હોય અને દુઃખનાં અને બોજનાં કારણો ૫૧ ટકાથી વધી જાય તો હતાશા આવે, જીવન નિરર્થક લાગે, ક્યારેક મરવાનું મન થાય.

કેટલાંક બાળકોનું ટેમ્પરામેન્ટ (મિજાજ) જન્મથી જ તીવ્ર હોય છે. આ 'મૂડી' સ્વભાવ ઘણીવાર વારસાગત પણ હોય. આવું ટેમ્પરામેંટ લોહીમાં, વારસામાં આપનાર માબાપ જ પાછાં એમને રોજબરોજ ઉછેરનાર તરીકે મળે છે.

આવા પરિવારમાં બાળકો મૂળથી જ કોઈપણ ઘટના કે બનાવનો સામનો આગવી રીતે કરે છે. કોઈ પણ ઘટનાને ધીરજ કે શાંતિથી ઓબ્ઝર્વ કરવાને બદલે, શાંતિથી અર્થઘટન કરવાને બદલે, એમનું નિરીક્ષણ અને અર્થઘટન ઉતાવળિયું, અસંતુલિત અને અતિરેકભર્યું હોઈ શકે. તેઓ પોતાનો આવો જરાક અયોગ્ય કહી શકાય એવો પ્રતિભાવ બહારની દુનિયામાં વ્યક્ત કરે તો સંઘર્ષ થાય અને મનમાં

રાખી મૂકે તો પીડા ! એ કોઈપણ અણગમતા વિચાર કે કલ્પનાથી પણ વધુ પડતાં ઉદાસ કે ચિંતીત થઈ જાય છે. 'કોઈએ વાત ન કરી', 'કોઈએ 'કેમ છો' ન પૂછ્યું', 'કોઈ કટાક્ષમાં બોલ્યું', આવી રીતે વિચારીને પણ નકામા દુ:ખી થાય છે.

સરવાળે આવાં બાળકોના મનમાં જીવન વિશે, માણસો વિશે થોડું જરૂર કરતાં વધુ પડતું નકારાત્મક ચિત્ર બંધાય છે. જીવનને આવી નેગેટીવ ફ્રેમથી જોતાં ધીમે ધીમે બાળકના મનમાં વધુને વધુ હતાશા, કંટાળો અને અર્થહીનતા એકઠાં થતાં જાય છે. આવા બાળકો રોજબરોજના જીવનમાં રસ લેવાને બદલે 'જીવનનો અર્થ શું ?' એવા સવાલોમાં ખોવાયેલા રહે છે, અને આ સવાલને પોઝીટેવલી હેંડલ ન કરી શકે તો અથવા આવા ગાળામાં કોઈ નાનીમોટી નિષ્ફળતા મળે તો કેટલાક કિસ્સામાં બાળકો જીવનનનો અંત આણવાના વિચાર સુધી પહોંચી જાય છે.

બાળકોમાં હતાશાનાં લક્ષણો શું હોય ?

હતાશ બાળકને આનંદદાયક પ્રવૃત્તિય ઓછી આનંદદાયક લાગે અથવા નીરસ લાગે

બાળક એકલું રહે, મિત્રોને મળવાની કે વાત કરવાની ઈચ્છા ઘટે.

આળસ કરે, કાર્યમાં નિયમિતતા ઓછી થાય.

બાળકનાં કપડાં, વાળ વગેરેની વ્યવસ્થિતતા ઓછી થાય. ચહેરા પર ઉદાસી પરખાય

બાળક શાળાએ જવાને બદલે બાગબગીચામાં બેસી રહે

યાદ નથી રહેતું એમ માની એકની એક વસ્તુ વારંવાર વાંચે, ભૂલી જવાશે એવા ડરથી પીડાય

નાનું બાળક શાળામાં જતી વખતે ખૂબ રડે, શાળામાં રડે, આગલી રાતથી કાલે સ્કૂલ નથી જવાનું એવું રટણ કરવા માંડે (સ્કૂલ ફોબિઆ અથવા સેપરેશન એન્કઝાઇટી), શાળામાં જતા પહેલાં માથું દુખે, પેટ દુખે, ચક્કર આવે, વોમિટ થાય.

બાળક શાળામાં જવાની બિલકુલ ના પાડી દે - સ્કૂલ રિફ્યુઝલ

પરીક્ષાના આગલા દિવસે કે સવારે બાળક રડે, માથું દુખે, પેટ દુખે, ચક્કર આવે, વોમિટ થાય, દાખલ કરવું પડે.

પરીક્ષા દરમ્યાન બાળક ગભરાઈ જાય, પેપર છોડી દે

નિષ્ફળતાના ડરથી બાળક ડ્રોપ મૂકી દે.

રિઝલ્ટ નબળું આવતાં બાળક ઘરે જતાં ડરે, કશે બહાર બેસી રહે

હતાશ બાળક સાથે કેવી રીતે વર્તવું ?

૧. હતાશ બાળક સાથે એકલા હાથે કામ લેવું એ અહંકારની નિશાની છે. બાળકનાં માતાપિતા, ભાઈ બહેન, મિત્રો, શિક્ષક સહુને સાથે રાખીને બાળકને હૂંફ આપવી જોઈએ.

૨. હતાશ બાળક સાથે આત્મીય વર્તન કરી 'તારે કંઈ કહેવું હોય તો હું શાંતિથી તારી વાત સાંભળીશ' એવો સધિયારો આપવો.

૩. બાળકની વાત પૂરેપૂરી સાંભળવી. ક્યારેક બાળક શરૂઆતમાં ધડમાથા વગરની વાત કરે. ક્યારેક બાળકને પોતાનેય ખબર ન હોય, પરંતુ શરૂઆતમાં શાંતિથી અને ધ્યાનથી સાંભળીએ, હોંકારો દઈએ અને માત્ર અર્થઘટન પૂરતાં જ સવાલો પૂછીએ તો બાળક બોલવાનું શરૂ કરે તો ત્રીસેક મિનિટમાં બાળકની હતાશાનો થોડો ઘણો ખ્યાલ આવે.

૪. હતાશાનો તરત ઉપાય સૂઝાડવાને બદલે, બાળકનું અત્યારનું વલણ વાહિયાત લાગે તો પણ, 'તુ અત્યારે જે રિએક્શન આપે છે, એ પણ એક રીતે છે. ઘણાં આવું કરે, ઘણાંને આ સ્થિતિમાં આવું થાય. પરંતુ આ જ રિએક્શન શ્રેષ્ઠ છે કે બીજી કોઈ રીતે વિચારી શકાય ?' આવો અછડતો સવાલ મૂકી બાળકને તત્ક્ષણ વિચારવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

૫. મોટેભાગે હતાશ બાળકના મનમાં દ્વિધા કે કોંફ્લિક્ટ, હોય છે, એક તરફ બાળકે બાહ્ય રીતે સમાજ, વાલી કે શિક્ષકનું માન રાખવું હોય છે, એમની અપેક્ષા પૂરી કરવી હોય છે અથવા સારા બનવું હોય છે અને બીજી તરફ પોતાની કોઈ આંતરિક ઇચ્છા અથવા વૃત્તિ એવી હોય છે જે આ ક્રિયામાં અવરોધ ઊભા કરે છે. બાળક વારાફરતી માબાપનું અને પોતાના મનનું માનીને વિચારોના ઝૂલે ઝૂલતો હોય છે. આ સ્થિતિમાં બાળકને જ પૂછવું જોઈએ કે બન્નેને થોડાથોડા રાજી રાખી શકાય એવો કોઈ માર્ગ સૂઝે છે ? ઉપદેશ આપવાને બદલે ધીરજથી કામ લેવાથી બાળકનું જજમેંટ સુધરે છે. અને એ સુધારો કાયમી હોઈ શકે.

૬. બાળકે કેટલીકવાર જૂઠની પરંપરા ચલાવેલી હોય છે. હતાશ બાળકના કિસ્સામાં તત્પૂરતી લાગતાવળગતા સહુ પાસે માફી અપાવી, એને તાણમુક્ત કરવો જોઈએ.

૭. બાળકના માતાપિતાને બાળકના હિતમાં ઘરકંકાસ ઓછો કરવાની સલાહ આપવી જોઈએ. અને ઘરમાં કોઈને માનસિક બિમારી હોય તો એની સારવાર

કરવી જોઈએ.

૮. બાળકને આપઘાતના વિચારો આવતા હોય ત્યારે ક્યારેક માત્ર વાતચીત કરી એને એમાંથી બહાર ન પણ કાઢી શકાય. નિષ્ણાતની મદદ જરૂરી પણ બને. સામે છેડે માત્ર ઔષધીય ઈલાજ કરી વાતચીત જ ન કરવી એય ખોટું છે.

૯. બાળક આત્મહત્યાની વાત કરે, ઇચ્છા દર્શાવે કે ધમકી આપે તો એ ત્રાગું લાગે તોય, એને કદી હળવાશથી લેવી નહીં. બહુ ગભરાઈ ન જવું પણ એને લાઈટલી ન લેવાય. એ બાળકની નજીક રહેવું, એને સાથ આપવો. એની વાત સાંભળવી, એની સાથે લાંબી દલીલ કરવી નહીં. ગમતી પ્રવૃત્તિ કે ક્રિયામાં એનું ધ્યાન ડાયવર્ટ કરવું. શક્ય એટલો જલ્દી મનોચિકિત્સકનો સંપર્ક કરવો.

આત્મહત્યાની ઇચ્છાના મૂળ ખૂબ ઊંડા હોવાથી કદી ઉપરછલ્લી વાતચીત, સલાહસૂચન કે કહેવાતાં બ્રેઇનવોશિંગથી લાંબો ફાયદો થાય નહીં.

સમાજ તરીકે આપણે હતાશાનું પ્રિવેન્શન કરી શકીએ ?

માબાપ, શિક્ષક, શાળા અને સમાજ તરીકે આપણે ધ્યાન એ રાખવાનું છે કે આપણું એક વિધાન એક બાળકને પ્રગતિના પગથિયે ચડાવી શકે, એ જ વિધાન બીજા કોઈ બાળકમાં આત્મહત્યાનું બીજ પણ રોપી શકે. તેથી બાળકો સાથે રસપૂર્વક, પ્રેમપૂર્વક એંગેઇજ રહી, એમની સફળતા-નિષ્ફળતાનો સમ્યકભાવે સ્વીકાર કરી એમને સથવારો આપીશું તો દરેક બાળક પોતાની થોડીઘણી ઉન્નતિ પોતાની વિકસતી જતી સમજણ પ્રમાણે વ્હેલીમોડી સાધી જ લેશે. કોઈ કહેશે કે આપણી સલાહના અભાવમાં બાળકનું પતન થાય તે ચૂપચાપ જોયા કરવાનું ? હું કહીશ કે બાળકનું પતન મોટેભાગે સલાહના અભાવથી નહીં પરંતુ સલાહના અતિરેકથી અને હૂંફના અભાવથી થાય છે.

ડૉ. રઈશ મનીઆર

કવિ, સાહિત્યકાર અને બાળમાનસશાસ્ત્રી સરનામું : ડ-બી, રત્નસાગર એપાર્ટમેન્ટ, ચાંદની ચોક પાસે, પીપલોદ, સુરત મો. ૯૮૨૫૧ ૩૭૦૭૭

□

બાળકની જીદ, આક્રમકતા, અકર્મણ્યતા અને વાલીઓ

હસમુખ પટેલ

મારું બાળક જીદ કરે છે. તેની સાથે કેવી રીતે કામ પાડવું તેવો સવાલ માબાપ ઘણીવાર કરતાં હોય છે.

જીદ એટલે શું ?

જીદ એટલે મારી વાત બરાબર છે તેવી માન્યતા અને તે મુજબ કરવાનો દુરાગ્રહ. પોતાની વાત મનાવવા બાળક રડે, બરાડા પાડે, પગ પછાડે, ધમપછાડા કરે ત્યારે માબાપ અકળાય છે.

બાળકની જીદમાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે. પોતાના બાળકને વધુ પડતા લાડકોડ કરનારાં માબાપ બાળકને ક્યારેય ના કહેતા નથી. આવું બાળક ના સાંભળી શકતું નથી. આવા બાળકને ધાર્યું કરાવવાની આદત પડી જાય છે. આવાં માબાપ બાળકની જીદ સામે નિસહાયતા અનુભવે છે.

આવાં માબાપની જેમ આખી દુનિયા બાળકની આંગળીએ નાચવાની નથી. માબાપ બાળકની ઇચ્છા પૂરી કરે પરંતુ સરહદો અચૂક બાંધે. મર્યાદા વિના સાચી આઝાદી શક્ય નથી.

આ પરિસ્થિતિ આપણા સમાજમાં વ્યાપકપણે જોવા મળતી નથી. મોટા ભાગનાં બાળકોની જીદને આઝાદી સાથે સંબંધ હોય છે. બાળકને આઝાદી ન હોય, તેમને અભિવ્યક્ત થવાનો અવકાશ ન હોય ત્યારે તેનો જીવ રુંધાય છે. અજાણતા જ તે બળવો પોકારે છે.

આવું બાળક અત્યંત પ્રતિક્રિયાત્મક બની જાય છે. માબાપ કંઈ પણ કહે,

બાળક તરફથી ના જ આવે છે. સામાન્ય વાતમાં બાળક રડવા અને આળોટવા લાગે છે. મા બાપ પાસે તેનો કોઈ ઈલાજ હોતો નથી. છેવટે બાળક પર હાથ ઉપાડે છે. હિંસા આચરે છે. ક્યારેક મા બાપનું વર્તન એ હદે જાય છે કે બાળકના મન પર પડેલા ઉઝરડા આખી જિંદગી રૂઝાતા નથી.

મોટા ભાગે આવું વર્તન ગુસ્સા કે અકળામણને કારણે જાત ઉપર કાબૂ ગુમાવી દેવાને કારણે થાય છે. ક્યારેક બાળકને પાઠ ભણાવવાના હેતુથી માબાપ જાણીબૂઝીને આવું વર્તન કરે છે. પરંતુ તેની વિઘાતક અસર થયા વિના રહેતી નથી.

ત્રણ-ચાર વર્ષની ઉંમરે હું રોજ સવારે ચા પીવામાં નખરાં કરું. એક દિવસ મારા પિતાએ અગાસીના કઠેડા પર મને સુવડાવી મારા પેટ ઉપર ઈંટ મૂકીને પૂછ્યુ : 'હવે ક્યારેય આવું કરીશ ?'

વૈશ્વિક તાલીમ સંસ્થા લેન્ડમાર્ક એજ્યુકેશનના તાલીમ કાર્યક્રમમાં મને સમજાયું કે આ ઘટનાને કારણે હું અતિ સંવેદનશીલ બન્યો છું. દુનિયા આખી અન્યાયી છે તેવી માન્યતા ધરાવતો થયો છું. કોઈને પણ અન્યાય થાય તો મારા દિલમાં આગ લાગી જાય છે. વાસ્તવમાં આ પ્રતિક્રિયાત્મકતા મારામાં પેલી ઘટનાને કારણે પાંગરી હતી.

કેટલાંક માબાપ દરેક બાબતમાં બાળકને રોકતાં ટોકતાં હોય છે. બાળક જીદ ન કરે ત્યાં સુધી તેની વાજબી માગણી પૂરી કરતાં નથી. આવાં બાળકો જિદ્દી બને તે સ્વાભાવિક છે.

સાચો રસ્તો એ છે કે બાળકની વાજબી માગણી કોઈ પણ અડચણ વિના સ્વીકારી લેવી અને બાળક ગમે તેટલી જીદ કરે તો પણ ગેરવાજબી માગણી પૂરી ન કરવી.

શાળામાં બાળકને બીજું બાળક પજવતું હોય અથવા તો શિક્ષકનાં વર્તનને કારણે બાળક પીડાતું હોય તો તેની અસર બાળકના વર્તન ઉપર પડી શકે. આવું બાળક જીદ કરે.

અમારી દીકરી બે વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી ક્યારેય જીદ કરતી ન હતી. તે ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશી ત્યારે અમે એક વર્ષ માટે વિદેશ હતાં. તેની સાથે રમનારું કોઈ ન હતું. અમે પણ એકલતા અનુભવતાં હતાં. તેનું જીદનું કારણ તે વખતની પરિસ્થિતિ હતી. અમે વિદેશથી પાછા આવ્યા પછી તેની જીદ ઓછી થઈ ગઈ.

ઘણાં માબાપની ફરીયાદ હોય છે કે બાળક જીદ કરીને તેમને બ્લેકમેઇલ

કરે છે. બાળકને જ્યારે જીદ કર્યા વિના કશું ન મળે ત્યારે તે જીદ કરતાં શીખે છે. એ જ રીતે જ્યારે તેની દરેક જીદ પૂરી કરવામાં આવે ત્યારે તે જીદ કરતાં શીખે છે.

વર્તન પરિવર્તનની ચાર મહત્ત્વની રીતો છે.

પહેલી પોઝીટીવ રેઇનફોર્સમેન્ટ. સ્વીકૃત વર્તનની નોંધ લેવામાં આવે, તેને માટે શાબાશી આપવામાં આવે ત્યારે એવું વર્તન ફરી વાર કરવાની શક્યતા વધે છે.

અસ્વીકૃત વર્તનનો પ્રોત્સાહિત કરવાને કારણે તેવું વર્તન વધે છે. વર્ગમાં શિક્ષક પ્રશ્ન પૂછતા હોય તે વખતે જે વિદ્યાર્થી પુસ્તક વાંચવાનો ડોળ કરે તેને શિક્ષક પ્રશ્ન ન પૂછે તો આવું વર્તન વધશે. આ થયું નેગેટીવ રેઇનફોર્સમેન્ટ.

વર્તન પરિવર્તનનો ત્રીજો માર્ગ શિક્ષા છે. શારીરિક શિક્ષા સારાં નહિ, નરસાં પરિણામ લાવે છે. વારંવાર શારીરિક શિક્ષાનો ભોગ બનતું બાળક બળવાખોર કે સ્વચ્છંદી થઈ શકે છે. વારંવાર શારીરિક શિક્ષાનો ભોગ બનનાર બાળક જાતીય સતામણી કે શોષણનો ભોગ બનશે તો પણ માબાપને ફરીયાદ કરશે નહીં.

વર્તન પરિવર્તનની ચોથી રીત છે નિર્મૂલન. બાળક ગમે તેટલા ધમપછાડા કરે તો પણ તેની ગેરવાજબી જીદ પૂરી ન કરવાથી તે વર્તનનું નિર્મૂલન થવાની શક્યતા રહે છે.

અમારી દીકરી ત્રણ વર્ષની હતી ત્યારે નાની નાની વાતમાં રડીને પોતાનું ધાર્યું કરાવતી. એકવાર અમે તેને પોણો કલાક સુધી રડવા દીધી. તે પછી તે વર્તન બંધ થઈ ગયું.

તમે ગુસ્સાથી વર્તન પરિવર્તનના પ્રયત્ન કરશો તો પરિણામ નહિ આવે. કદાચ વર્તન બદલાઈ જાય, પણ તેનાં નકારાત્મક પરિણામોમાંથી બાળક ક્યારેય બહાર નહીં નીકળી શકે. અમારી દીકરીને અમે પોણો કલાક રડવા દીધી ત્યારે અમારો જીવ કપાઈ જતો હતો. અમે ભારે હૈયે તેમ કર્યું. અમારા દિલમાં પ્રેમ નીતરતો હતો.

બાળકની જીદ સાથે કામ પાડવા માટે સમજાવટથી ઉત્તમ બીજો માર્ગ નથી. બાળક પોતાની વાત સમજાવી શકતું નથી માટે જીદનો આશરો લે છે. તમારામાં સમજાવવાની ક્ષમતા નહિ હોય તો તમે પણ સામે જીદ કરશો.

બાળકની સમજ ઉંમર સાથે વધતી હોય છે. અમુક ઉંમરે બાળકને અમુક બાબત ન સમજાવી શકાય. પરંતુ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તે એટલું જરૂર

સમજશે કે પોતાની વાતના સ્વીકાર માટે સમજાવટ એક માર્ગ છે. તમારામાં સમજાવવાની ક્ષમતા વિકસશે. જે આગળ જતાં બાળક તરૂણાવસ્થામાં પ્રવેશશે ત્યારે ખૂબ જ કામ લાગશે. બાળક સાથે સંવાદનો સેતુ રચાશે તો બાળઉછેરને લગતી કોઈ બાબત અઘરી નહિ લાગે. બલકે બાળઉછેર આનંદયાત્રા બની રહેશે.

આવું બાળક ઓછું પ્રતિક્રિયાત્મક હશે. ભવિષ્યમાં દુનિયાને પોતાની વાત કહી શકશે અને મનાવી શકશે.

આપણા સારસ્વત સ્વ. મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'એ અહિંસક, શાંતિપૂર્ણ અને સર્જનાત્મક બાળઉછેરને વિશ્વશાંતિની ગુરૂકિલ્લી કહ્યો છે. બાળક પ્રેમ, આનંદ અને શાંતિનો અનુભવ કરશે તો જ તે શીખશે અને સવાયા કરી સમાજને પાછાં આપશે.

બાળકમાં સમજ ધીરે ધીરે વિકસે છે. અણસમજુ બાળકને આક્રમકતાના માધ્યમથી કાબૂમાં લેવાના પ્રયત્નો કરનાર માબાપ બાળકને આક્રમકતા શીખવે છે.

જો બાળક આક્રમકતા વિના અણગમતી પરિસ્થિતિ, મતભેદો, ગુસ્સો કે પ્રશ્નો ઉકેલવાનું શીખી રહ્યું હોય તો તે શાંતિપૂર્ણ અને અહિંસક વર્તન શીખી રહ્યું છે. વડીલો આવી પરિસ્થિતિમાં કેવી રીતે વર્તે છે તે જોઈ અજાણતાં જ બાળક તેમના જેવું વર્તન શીખે છે. જો તમારું બાળક આક્રમક ન થાય તેવું તમે ઇચ્છતા હો તો તમારે આક્રમકતા છોડવી પડશે. તમારા બાળકના વર્તનમાં કોઈ પણ કચાશ જણાય તો તમારી જાત પર નજર કરો.

શિક્ષક, સાથીઓ કે અન્ય વ્યક્તિના ગેરવર્તન અથવા તો હિંસાનો ભોગ બનનાર બાળક આક્રમકતા શીખે છે. મીડિયાનાં આક્રમકતાભર્યા દૃશ્યો પણ બાળકની આક્રમકતા માટે જવાબદાર હોઈ શકે.

બાળકને વ્યક્ત થવા દેશો, તેને શાંતિથી સાંભળશો તો બાળકની આક્રમકતા ઓછી થઈ જશે.

જ્યારે આપણે ગુસ્સે કે આક્રમક થયેલા બાળક સાથે શાંતિથી વર્તીએ ત્યારે ત્યારે બાળક પોતાના ગુસ્સાને મેનેજ કરતાં શીખે છે.

કઠિન પરિસ્થિતિમાં બાળક શાંતિથી માર્ગ કાઢે ત્યારે તેને શાબાશી આપવાનું ચૂકશો નહિ. તે આવું વર્તન ફરી ફરી કરવા પ્રોત્સાહિત થશે.

બાળક ગુસ્સે થાય ત્યારે જો તમે તમારા ગુસ્સાને નિયંત્રણમાં રાખી શકતા ન હો તો તમારી જાતને કેળવો, વિપશ્યના ધ્યાન શિબિર કરો. કારણ કે તમારા ગુસ્સાથી પરિસ્થિતિ વણસશે એટલું જ નહિ, તમારું બાળક કાયમી ધોરણે ગુસ્સાવાળું અને આક્રમક થશે.

પરિવારજનો ગુસ્સે થયા વિના, શાંતિ અને સંવાદપૂર્ણ રીતે એકબીજા સાથે વર્તતા હશે અને મતભેદો ઉકેલતા હશે તો બાળક પણ તે શીખશે.

જ્યારે આપણે બાળકની લાગણીનું સન્માન કરીએ છીએ ત્યારે તે અન્યોની લાગણીનું સન્માન કરતાં શીખે છે. જ્યારે ઘરમાં એકબીજાની લાગણીનું સન્માન થતું હોય ત્યારે બાળક તે આપોઆપ શીખે છે. આવું બાળક શાંત હોય છે. આવાં બાળકો મોટાં થઈને તણાવનો ભોગ બનવાની શક્યતા ઓછી રહે છે. તેઓ વિકટ પરિસ્થિતિમાં માર્ગ કાઢી શકે છે.

કોઈ પણ બાળકનું વર્તન સર્વાંગ સંપૂર્ણ હોતું નથી. કેટલાંક બાળકો બીજાં બાળકો કરતાં અઘરાં હોય છે. બાળકનો સ્વીકાર જ વર્તન પરિવર્તનનો રાજમાર્ગ છે.

જ્યારે આપણે બાળકનું ખરાબ વર્તન અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હોઈએ ત્યારે એટલું યાદ રાખીએ કે તે માત્ર તે વખતની પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવા કે અણગમતી અસ્વીકૃત સ્થિતિ અટકાવવા માટે જ તેમ કરતા નથી. તે બાળવર્તનને ઘડવાનો અવસર છે. તે પળે બાળકનું ભાવિ ઘડાઈ રહ્યું છે.

બાળકની અકર્મણ્યતા માટે માબાપની વધુ પડતી અપેક્ષાઓ જવાબદાર હોઈ શકે. બાળક કામથી ઉંબી જાય તેવું બને. દસ-બાર વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકમાં સહેલાઈથી સારી ટેવો પડે છે. પણ તે માટે સમજાવટ બહુ જ જરૂરી છે. બાળક સારી બાબતો શીખશે એટલું જ નહિ, બાળક સાથે સંવાદનો સેતુ સ્થપાશે જે આગળ જતાં તરૂણાવસ્થાના પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થશે.

આ ઉંમરે બાળકને સમય આપશો તો તમે કહેશો તે કરવા તૈયાર થશે. બાળકને બચપણથી જ ઘરના કામમાં સામેલ કરશો તો તેને કામ કરવાની ટેવ પડશે. તેનો આત્મવિશ્વાસ વધશે. માબાપના કામની કદર કરી શકશે. માબાપ પ્રત્યેનો આદર કેળવાશે.

તરૂણાવસ્થા ભટકાવતી ઉંમર છે. આ ઉંમરે બાળક અંતઃસ્ત્રાવી ઉતાર ચઢાવમાંથી પસાર થાય છે. બાળક ખૂબ જ કન્ફ્યુઝ્ડ હોય છે. તેની વસ્તુઓ અસ્તવ્યસ્ત રાખે છે. વસ્તુઓ અસ્તવ્યસ્ત રાખવી તે તેના કન્ફ્યુઝ્ડ મનનું પરિણામ છે.

આ ઉંમરે મિત્રો સાથે રહેવાનું વધુ પસંદ કરે છે. માબાપનું સાંભળતું નથી. તરુણાવસ્થામાં આ સ્વાભાવિક છે. તે તમને નહિ સાંભળે પણ તમારે તેને સાંભળવાનું છે. તમારે તમારી શ્રવણશક્તિને બહુ જ ઊંચા સ્તરે લઈ જવી પડશે. તો જ તમે

તેની અકર્મણ્યતા સાથે કામ પાડી શકશો.

રસ રુચિથી વિપરીત વિષયો ભણવાના થાય ત્યારે પણ બાળક અકર્મણ્યતા તરફ વળે છે. સંવાદના માધ્યમથી બાળકના રસ-રુચિ જાણી તેને ઉચ્ચ ધ્યેય માટે પ્રેરિત કરી શકાય છે.

પ્રેમના અભાવની લાગણી, મિત્રોના સાથ ન હોવો, માબાપનું ભણવા માટે વધુ પડતું દબાણ ઇત્યાદિ કારણોને લીધે પણ બાળકને જીવનમાંથી રસ ઊડી જાય છે. ક્યારેક પરિસ્થિતિ એવી વિષમ હોય છે કે કુમળા બાળકોની આત્મહત્યાના બનાવો પણ બને છે.

દરેક વ્યક્તિને સારું કરવું હોય છે, બાળક પણ તેમાંથી બાકાત નથી. અકર્મણ્ય બાળક પણ તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે મથી રહ્યું હોય પણ પરિણામ ન આવતું હોય તેવું બને. તેના પ્રયત્નોની નોંધ લેશો તો તે પ્રયત્નો કરવા પ્રેરિત થશે અને એક દિવસ પરિણામ પણ લાવી શકશે.

બાળકના વર્તન પરિવર્તનની જવાબદારી બાળકની નહિ, વાલી અને શિક્ષકની છે. આપણા પ્રેમભર્યા અથાક સાતત્યપૂર્ણ પ્રયત્નોથી જ બાળક બદલાય છે. પ્રેમ અને આનંદથી ભર્યું ભર્યું બાળપણ જ શાંતિપૂર્ણ સમાજનો પાયો છે.

ચાલો અહિંસક અને શાંતિપૂર્ણ બાળઉછેર માટે સક્ષમ બની શાંતિપૂર્ણ સમાજના સ્તંભનિર્માતા બનીએ.

હસમુખ પટેલ

કે-૨૦૨, સેક્ટર-૧૯, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૯ મો. ૯૯૭૮૪ ૯૬૨૬૫

બાળકો તમારા દ્વારા આવેલાં છે, પણ તમારી માલિકીનાં નથી.

- ખલિલ જિબ્રાન

* * *

પોતે ઇચ્છે તેવું વર્તન બાળકમાં લાવવા ધાક-ધમકી અને સજા ઉપર આધાર રાખતાં માબાપ ઘણીવાર ન્યાયાશીધ અને પોલીસનું કામ વધારી મૂકે છે.

- 'ચાઈલ્ડ મેનેજમેન્ટ'માંથી

સંતાનના મિત્ર કેમ બની શકાય ?

આશા વૈદ્ય

'દીકરીઓની 'મા' એટલે ઘરરૂપી જીવનની પાઠશાળા.'

હું બે દીકરીઓની મા. ડગલે ને પગલે પડકાર ઝીલવાના અને પ્રશ્નોની વચ્ચે ઘેરાયેલા રહેવાનું. જોકે આમાં એક પ્રકારનો છૂપો આનંદ પણ થાય. આપણું બાળપણ અને મા-બાપને મૂંઝવણમાં મૂક્યા હોય એવા પ્રસંગો યાદ આવે અને તે સમયે મા-બાપે કેવી રીતે આપણી મૂંઝવણ ટાળેલી તે યાદ આવી જાય. મન પ્રશ્નો તેમજ પડકાર ઝીલવાની તૈયારીમાં લાગી જાય.

લાંબી પૂર્વભૂમિકા બાંધ્યા વિના બે-ત્રણ પ્રસંગો રજૂ કરીશ. જે શીર્ષકને ચરિતાર્થ કરશે.

મારી નાની દીકરી સી. એન. વિદ્યાલયમાં જુનિયરમાં ભણે. તેના વર્ગમાં આકાશ ભણે તે મારી દીકરીને બહુ ગમે. સિનિયરના વર્ગમાં આવતા સુધીમાં તો તેણે આકાર સાથે લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો. ઘરમાં, રમતમાં કે મિત્ર વર્તુળમાં આ મુદ્દાની વાત નીકળે ત્યારે તે આકાંશ સાથે લગ્ન કરશે એવી જાહેરાત કરે. વર્ગમાં આકાશ સાથે ઝગડો થાય, મારામારી થાય કે કીટ્ટા થાય લગ્નના નિર્ણયમાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર નહીં.

એક વખત મેં તેને પૂછ્યું, 'મને તો દર્શન ગમે છે, તને આકાશ કેમ ગમે છે ? તે કહે, દર્શન તો ચોરંટો છે. 'આકાશ સુંદર છે, તેને મોટો બંગલો છે અને તેના મમ્મી-પપ્પા ડૉક્ટર છે.' લગ્ન માટે જોઈતાં તમામ પ્રાથમિક ઉપકરણો આકાશ પાસે હતાં.

ચાર વર્ષના બાળક પાસે લગ્ન, સારું-ખરાબ, યોગ્ય-અયોગ્યની ચર્ચાનો કોઈ અર્થ ન હતો. સમયની રાહ જોયા વિના કોઈ વિકલ્પ ન હતો. આ સમયે મારે તેના મિત્ર થવાની જરૂર હતી. તેનું ધ્યાન બીજી બાજુ દોરવાની જરૂર હતી. ધીમે ધીમે મેં તેને આકાશ સિવાય વર્ગના અન્ય છોકરાઓની વાત પણ કરવાની શરૂ કરી. ફેરફારની ઝાઝી શક્યતા ન લાગી પણ હિંમત હાર્યા વિના સંવાદ કરવા લાગી. મોટી-મોટી વાતો કે સલાહને બદલે વિશ્વાસ જીતવા લાગી. અંતે પાંચમા ધોરણમાં આવી ત્યારે 'આકાશ' ડિક્શનેરીમાંથી નીકળી ગયો.

આ ઉપરથી હું આટલું સમજી કે...

તમારા બાળક સાથે ધીરજથી વર્તો.

તમારા બાળકનો વિશ્વાસ સંપાદન કરો.

તમારો નિર્ણય જ આખરી હોય એવો દુરાગ્રહ ન રાખો.

બાળકની સાથે 'મેણાં-ટોણાં'ની ભાષામાં વાત ન કરો.

તમે બાળકને 'ના' કહો છો તેનું કારણ તમારી પાસે સચોટ હોવું જોઈએ.

બીજો પ્રસંગ :

મમ્મા, મારે સીગારેટ પીવી છે...

સીગારેટ ? પપ્પા તાડુક્યા. તારા બાપે ક્યારેય પાન-મસાલા પણ નથી ખાધા અને તારે સીગારેટ પીવી છે ? છાનીમાની ભણવા મંડ.

મોટી દીકરીએ મારી સામે જોયું. મેં કહ્યું, 'પછી શાંતિથી એક વખત પીવડાવીશ.'

'ક્યારે ?'

'તું દશ વર્ષની થાય ત્યારે.'

બસ, બીજા દિવસે શાળામાં મિત્રોને કહી દીધું કે હું દસ વર્ષની થઈશ ત્યારે સીગરેટ પીવાની છું. મમ્માએ હા પાડી છે.'

સમય જતાં વાર લાગે છે ? દસમા વર્ષમાં પ્રવેશ સાથે જ સીગરેટનો વાયદો યાદ દેવડાવ્યો.

મેં કહ્યું, 'સારું, પીવડાવીશ.'

થોડા દિવસ પછી અમે બંને એક્ટિવા પર બહાર જતાં હતાં. ટ્રાફિક સિગ્નલ પાસે મેં તેને પૂછ્યું, 'તારે સીગરેટ પીવી છે ને ? આજે તને સીગરેટ પીવડાવી જ દઉં.' વાંદરાના બચ્ચાની જેમ મને વળગી પડી.

પાનના ગલ્લેથી એક સીગરેટ ખરીદી તેને આપી. તેને પૂછ્યું, 'સીગરેટના ધૂમાડા મોંમાંથી બહાર કાઢતાં આવડે છે ને !'

'ના.'

'જો ધૂમાડા બહાર કાઢતાં ન આવડે તો ઘણી વખત ધૂમાડા શ્વાસ નળીમાં જતા રહે તો મરી જવાય. જોકે દરેક વખતે એવું ન પણ બને છતાં શીખવું પડે.' મેં કહ્યું.

હવે મૂંઝાવાનો વારો દીકરીનો હતો. રડમસ અવાજે કહે, 'તો હું શું કરું ?'

મેં કહ્યું, 'હર્ષદકાકા સીગરેટ પીવે છે. તો તું એની પાસેથી ધૂમાડા કાઢતા શીખી લે. પછી પીજે.' દીકરીએ ખુશીથી આ વાત સ્વીકારી લીધી અને દુકાનદારને સીગરેટ પાછી આપી દીધી.

હું આટલું સમજી :

'હા' અને 'ના' ને વેર છે. તમારો અભિપ્રાય તેનાથી જુદો હોઈ શકે પણ તાત્કાલિક તે અભિવ્યક્ત ન કરે.

બાળકને હંમેશા મુદત આપો અને જવાબ આપવા માટે મુદત માગો. પણ આમાં એક ભયસ્થાન છે. મુદત પર મુદત પાડ્યા જ કરીએ અને આપણે નિર્ણય ન આપીએ તેવું ન બનવું જોઈએ. આવું બને ત્યારે બાળકને આપણા ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી જશે. તે મિત્રો શોધશે જે તેની 'હા'માં 'હા' મેળવે. તમે તેના મિત્ર નહીં બની શકો.

મિત્રવર્તુળ સાથે અમે સૌ દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસે ગયેલા. બેંગલોર પહોંચ્યા પછી મારી નાની દીકરી મને કહે, 'મમ્મા, મારે નોનવેજ ખાવું છે.' મેં કહ્યું, 'સારું, ખાજે.' સારી રેસ્ટોરન્ટ જોઈ તું અને દીદી જઈ આવજો. મને સૂગ ચડે એટલે હું નહીં આવું.'

અમે એક દિવસ કોડાઈ કેનાલમાં ફરતા હતા. ફરતાં ફરતાં અમે મચ્છીબજાર પાસેથી પસાર થયા. ત્યાં પથ્થર પર મોટી માછલીઓ પડેલી અને ગ્રાહકની માંગ પ્રમાણે તેને ટુકડામાં વિભાજીત કરીને આપતા હતા. અમે સૌ ત્યાં થોડીવાર માટે ઊભા રહ્યાં. કાળો વાન, હાથમાં મોટો છરો અને માછલીને કાપવા માટે ઉગામેલો હાથ! મેં જોયું નાની દીકરીના મ્હોં પર કમકમાટીનો ભાવ આંવી ગયેલો. કોઈ કશું જ ના બોલ્યા અને આગળ વધ્યા. અમારું છેલ્લું સ્થળ મદ્રાસ હતું. અમે ત્યાં પહોંચ્યાં. અમારી હોટલની સામે જ વેજ-નોનવેજ રેસ્ટોરન્ટ 'સાગર' હતી. મેં મારી દીકરીને કહ્યું, 'જો સામે જ રેસ્ટોરન્ટ છે તેમાં વેજ-નોનવેજ મળે છે. તું

દીદીને લઈ જઈ ત્યાં ખાઈ આવ. પછી અમદાવાદ જવાનું છે અને તારે નોનવેજ ખાવાનો મેળ નહીં પડે.

દીકરી મ્હોં બગાડીને કહે, 'છી !! નોનવેજ કોણ ખાય ? બિચારી માછલીઓને કેવી તડપાવી તડપાવીને મારતા હતા?'

આમ કશું જ કહ્યા વિના નોનવેજ ખાવાની ઇચ્છાનો The End આવી ગયો.

હું આટલું સમજી

ફક્ત કુટુંબના સંસ્કાર જ નહીં આજુબાજુનું વાતાવરણ પણ બાળકના મન પર અસર કરે છે.

બાળકને મન કોઈ વસ્તુ સારી-ખરાબ નથી હોતી. આપણે આપણો અભિપ્રાય આપી તેને સારા-ખરાબનો ભેદ ન સમજાવવો. તેને અનુભવ કરવો દ્યો.

જો કે મારા મિત્રો કહેશે, 'ઝેરનાં પારખાં ન કરાય.' હું સહમત છું. પણ આપણને તો ખબર પડશે ને કે કેટલી હદ સુધી પારખાં કરવા દેવાય ?

બાળક ઘણી વખત કુતૂહલવશ માગણી કરતું હોય છે. તેનું કુતૂહલ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી.

આમ આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો દરેક મા-બાપની સમક્ષ ઊભા થતા જ રહેતા હોય છે. દરેક માબાપે શ્રદ્ધા અને ધીરજથી કામ લેવું જોઈએ. પ્રશ્નોથી ભાગવું નહીં. પ્રશ્નોના નિરાકરણનો પ્રયત્ન હંમેશા કરતાં રહેવું.

આશાબહેન વૈદ્ય
એ-૩, વાઈકીંગ એપાર્ટમેન્ટ,
સી. એન. વિદ્યાલય પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬.
મો. ૯૪૨૬૬ ૦૮૭૩, ૮૭૭૯૭૦૬૭૮૮

❑

વાલી અખંડ કે અડધિયાં ?

પી. જી. પટેલ

'મમ્મી !' દોડતું બાળક નિશાળેથી ઘેર આવે છે.

મમ્મીને મળવા, વળગી પડવા આતુર બાળક, નિશાળથી ભાગીને, છૂટીને આવેલું બાળક. અને...

'લાવ તારું દફતર, ચાલ આજે શું ભણ્યો ? શું લેસન આપ્યું છે ? ચાલ કરી લઈએ.'

'અને આ નાસ્તાનો ડબ્બો તો એંઠો છે !'

બાળક હતાશ. બાળકને ઘેર પણ ટીચર મળ્યા. મમ્મી ખોવાઈ ગઈ.

ક્યાંક આવું ચિત્ર જોવા મળે છે :

'આવી ગયો દીકરો ! વાહ મજા પડી ગઈ. લાવ તારું દફતર હું મૂકી દઉં, લે આ દૂધ પી લે પછી આપણે સાથે રમીએ. મારો વહાલો દીકરો !' મમ્મી બાળકને બથમાં લઈને વહાલથી ભરી દે છે. બાળકને આખે આખી મમ્મી મળે છે.

'એય જરા સખણો બેસ. આ શું માંડ્યું છે ? આવવા દે તારા પપ્પાને ?'

ઢબૂકડા બાળકને પપ્પા હવે જમાદાર જેવા લાગે.

અને ક્યાંક...

'બેટા, જો તારા પપ્પા આ તારી નોટબુક લઈ આવ્યા. સાંજે આવશે, એટલે દડો લેતા આવવાના છે હોં કે...'

અને ટબૂકડો પપ્પાની વહાલભરી રાહ જુએ છે. ત્યાં 'વાલી' અખંડ સ્વરૂપે

જ મળે છે. બોલે કંઈ, કરે કાંઈ. એવા અડધિયાં વાલી નહીં.

સમય ક્યાં છે ?

'પપ્પા આજે અમારી નિશાળમાં...'

'જરા થોભ, હું આ ટેલિફોન આવ્યો છે તે વાત કરી લઉં.'

પપ્પા ટેલીફોનમાં વ્યસ્ત થઈ જાય. લાંબા, એકધારો ટેલિફોન અને બાજુમાં દીકરો મોં ફાડીને વાત કરવા આતુર.

'પપ્પા, મારે નિશાળે જવાનો વખત થયો છે.' નિશાળેથી પ્રવાસે જવાની સૂચનામાં પપ્પા ધ્યાન આપતા નથી. કહી દે છે. 'પ્રવાસે જવાનું નથી.' બાળક હતાશ.

પપ્પા પોતાના કામમાં વ્યસ્ત. બાળક ઘણા દિવસથી પપ્પા સાથે વાતો કરવા આતુર છે. તે નાનો હતો ત્યારે ગમ્મત કરતા, ગપ્પાં મારતા પપ્પા આજે જરા પણ સમય આપતા નથી, જોઈતા પૈસા આપે છે પણ બાળકને તો પપ્પાની ભૂખ છે.

'પપ્પા, મને ૨૫૦ રૂપિયા આપો.' પપ્પા ફટાક દઈને પૈસા આપી દે છે.

'હેં પપ્પા ? તમે દિવસના આઠ કલાકની નોકરી કરી કેટલા રૂપિયા કમાઓ છો ?'

'મહિનાના લગભગ ૬૦ હજાર થાય. એટલે રોજના બે હજાર તો ખરા જ ખરા !'

'તો પપ્પા, લો આ ૨૫૦ રૂપિયા, મને તમારો એક કલાક આપો. મારે તમારી સાથે વાત કરવી છે.'

ભલે આ કાલ્પનિક સંવાદ છે, પણ ક્યાં ખોવાયો છે સાચો, આખો વાલી ? તેને પોતાના ઉધમાતિયા કામકાજમાં બાળક માટે ક્યાં છે સમય ?! કમાવાની દોડ છે. ઘરના માટે દોડું છું તેવું માને છે.

અખંડ વાલીએ પોતાના બાળક માટે ગમે તેટલા વ્યસ્ત (કે અસ્તવ્યસ્ત !) કામકાજ વચ્ચે સમય ફાળવવો જ જોઈએ. થોડીક દરકાર સાથે આયોજન કરે તો ભરપેટ સમય નીકળી જ જાય.

વાલીની વ્યાવસાયિક, સામાજિક, આધ્યાત્મિક અનિવાર્ય એવી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પોતાની સાથે રહેતા બાળક, પરિવારજનો માટે સમય ફાળવી શકાય છે. આ માટે જરૂર છે - ઇચ્છાશક્તિ અને સહજ રીતે થતા આયોજનની. શાળા-શિક્ષણને બદલે

- શારીરિક, સાંવેગિક, સામાજિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓને જ ધ્યાનમાં રાખવી. સમૂહજીવન અને સાથે થતી પ્રવૃત્તિઓ બાળકોને સાથે રાખીને કરવાથી બોજ વગર સમયની ફાળવણી થઈ જાય છે. આ માટે વાલીની સતર્કતા જરૂરી છે.

સમૂહ ભોજન :

બને તો બધાં સાથે જ જમે તો ખૂબ મજા પડે. બાળકને તેના ખોરાક માટે - જથ્થા અને પ્રકારની રીતે, વ્યવહારિક રીતે સમજણ પડે છે અને આદત પડે છે.

બને તેટલો વખત સાથે જમવાનું રાખવું. ઓછામાં ઓછું સપ્તાહમાં એકવાર તો બધાંએ સાથે જમવું જ. હસતાં, રમતાં જમવું. તેમાં બાળકની દરકાર વધારે લેવાવી જોઈએ. તેને ભાવતો, સાત્વિક, સમતોલ આહાર પ્રમાણસર લેવાય તેમ થાય. દાબદબાણ વગર પ્રેમપૂર્વક એકબીજાની દરકાર કરતા, અનુકરણથી બાળક વધારે શીખે છે.

સમૂહ પ્રાર્થના, ગીતો, ગમ્મત, રમત-ગમત.

સાંજે બધાં ભેગાં મળી પ્રાર્થના અને ગીતો ગાય. ગમ્મત કરે. વાલી પોતાની વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓની જે તે દિવસની ઘટનાઓ ઘરમાં વર્ણવે. બાળકને પણ મજા પડે તેવી બાબતો જ કહેવી.

ગીતો ગાવાં, અંતકડી રમવી, કેરમ - ચેસ જેવી રમતો સાથે મળી રમવી.

સામાજિક પ્રસંગો :

પરિવારને સ્પર્શતા સામાજિક પ્રસંગો અનેકવાર આવતા હોય છે. બાળકને તેના અભ્યાસ, આરોગ્યને હાનિ ન પહોંચે તેમ હોય તો સાથે રાખવું. તેનાં કપડાં, બૂટ વગેરે અંગે પ્રસંગને અનુકૂળ નિર્ણય લેવામાં સહભાગી બનાવવું. સગાંવહાલાં હોય તો તેઓ કઈ રીતે સંબંધથી - મામા, માસા, ફોઈ - જેવી બાબતોથી સાથે રાખી સમજાવવું. તેમનો પરિચય કરાવવો, તેમનાં બાળકો સાથે હળવાભળવા માટે યોગ્ય સમય આપવો જોઈએ. અનુકૂળતા મુજબ સગાંવહાલાંના ઘેર રહેવા દેવા જોઈએ અને બહેન-દીકરીઓનાં બાળકો સાથે રહે તેમ ગોઠવવું જોઈએ.

ગામ, શેરી, પડોશમાં વિવિધ પ્રકારના સામાજિક પ્રસંગોએ વાલીએ સક્રિય રીતે જોડાવું જોઈએ. આવા પ્રસંગોએ બાળકોને સાથે રાખવાં. તેમને સ્વયંસેવકની માફક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા કરવાં જોઈએ.

પ્રવાસ પર્યટન :

સમગ્ર પરિવાર સાથે સમય અને શક્તિ મુજબ દૂર કે નજીકનાં સ્થળોએ બાળકોને સાથે રાખી વાલી પૂરેપૂરા તેમની સાથે મોજમજા કરી શકે. ગમે તેવા ઉદ્યમી વાલીને પણ આવા આયોજન કરવાનો સમય નીકળી શકે. વાલીએ દૂર રહેલા પોતાના મિત્રો કે સગાંવહાલાને ત્યાં જવાનું રાખીને પણ આ પ્રવૃત્તિ યોજી શકે છે.

કુટુંબ મેળા :

એક વર્ષમાં કે બે વર્ષમાં એકવાર એક જ દાદા-દાદીના દીકરા-દીકરીઓ પોતાના સમગ્ર પરિવાર સાથે કોઈ પર્યટન સ્થળે કે કોઈના વતનના સ્થળે જન્માષ્ટમી, હોળી, દિવાળી કે કોઈના જન્મદિવસ કે વિશિષ્ટ પ્રસંગની ઉજવણી કરે. બધા પારિવારિક વાલીઓ પોતાના અને ફોઈ, બહેન, દીકરીનાં બાળકો સાથે ત્રણેક દિવસ મળે.

દૈનિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન :

વ્યાયામ કે રમત માટે સવાર કે સાંજે સાથે જોડાવું

પુસ્તકાલય, જાહેર પ્રવચનમાં સાથે લઈ જઈ શકાય તો લઈ જવાં.

બાળકોને પોષક શોખ, હોબી, ચિત્ર, વિજ્ઞાન, તરણ, રમત, સંગીતમાં મમ્મી-પપ્પામાં કોઈ સાથે જોડાઈ શકે. સમય આપે શકે.

બાળકો સાથે સારી ફિલ્મો જોવી, ચર્ચા કરવી, પણ પોતાના રસ માટે બાળકને ખાલી ફિલ્મ જોવા લઈ જાય તો તે સમય આપ્યો ન કહેવાય.

ઘરમાં ટી.વી. સામે બધાં બેસે તો તે સમૂહજીવન ન કહેવાય.

વાલીને પોતાનો ઉદ્યોગ, ધંધો હોય, ખેતી, કારખાનું, દુકાન હોય તો બાળકને ક્યારેક પોતાની સાથે રાખી શકાય. બાળક નિરીક્ષણ કરે, પ્રશ્નો પૂછે અને શક્તિ મુજબ થોડું નાનું મોટું કામ પપ્પા કે મમ્મી સાથે હસતાં રમતાં કરે. બાળકને આમાં મજા પડતી હોય છે.

વાલીએ પોતાના બાળકને હૂંફ, આત્મીયતા મળે તે માટે બાળક સાથે સમય ગાળવાનું આયોજન કરવું જરૂરી છે. અનાયાસે પણ આવી રીતે બાળક સાથે સમય ગાળવો જરૂરી છે.

આયોજન :

આજકાલના યુવાન વાલીઓ વર્ષ દરમિયાનની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરતાં હોય છે. આમાં મહત્ત્વની ઘટનાઓને ગોઠવવાની હોય તો તે રીતે અને અન્ય

રીતે આવી પડતી ધાર્મિક, સામાજિક ઘટનાઓને ધ્યાનમાં રાખી, પરિવાર સાથે મળી આયોજન કરવું જરૂરી છે.

મમ્મી-પપ્પા સાથે રહે તેવું કે બેમાંથી એકસાથે રહે તેવું સ્વરૂપ વિચારીને આયોજન કરી શકાય.

આ બધાંમાં સંયુક્ત કુટુંબ હોય તો બાળકનાં દાદા-દાદી કે કાકા-કાકી સાથે હોય તો તે બાબતોને પણ ધ્યાનમાં લઈ વર્ષની પ્રવૃત્તિનું આયોજન કરવું જોઈએ.

બાળકને વાલી મળે, આખેઆખા મળે. બાળકને હૂંફનું સ્થાન, ગંગોત્રી, વાલીએ જ બનવું જોઈએ. બાળકોને આવી હૂંફ બહારથી શોધવી પડે ત્યારે ગમે ત્યાં ભટકાઈ પડે છે, બાળક માટે આયોજનપૂર્વક સમય ન ફાળવે તો એ વાલી શાના ?

પી. જી. પટેલ
૨૦૧, મિલાપ એપાર્ટમેન્ટ, મહાદેવનગર, નાયક હોલ પાસે,
અમદાવાદ- ૩૮૦૦૧૪ મો. ૯૮૭૯૫ ૫૦૮૦૫

બાળકના આત્મવિશ્વાસને નષ્ટ કરવો, એના મન પર હતાશાનો ઓછાયો પાડવો એ ભયાનક પાપ છે.

- સ્વેટ માર્ડન

* * *

બાળક જે માગે તે નહીં, એને જ ઘટે તે આપો.

- ગાંધીજી

* * *

બાળકને તમે મારો એ પહેલાં ખાતરી કરી લેજો કે તેના ગુનાનું કારણ તમે પોતે તો નથી ને ?

- ઑસ્ટિન ઓ'મેલે

('બાલવંદના'માંથી)

વાણી-વ્યવહારની એકરુપતાની બાળક પર અસર

આચાર્ય ઉદયવલ્લભસૂરિ

એક વયોવૃદ્ધ પિતાને હું વર્ષોથી ઓળખું છું. જીવનમાં ઈમાનને ધરમ માનીને જીવનારા એ પ્રામાણિક પિતા કદાચ આર્થિક રીતે એટલા સદ્ધર નહોતા બની શક્યા પણ તેનો તેમને રંજ નહોતો. જીવનનાં મૂલ્યોનું મૂલ્ય એ સમજતા હતા. એથીય વધુ તેઓ એ વાત પણ સમજતા હતા કે મારા દીકરા મારું પ્રતિબિંબ ઝીલશે.

થોડા વખત પહેલાં એમના સંતાનને રસ્તામાંથી એક પેકેટ મળ્યું. તે હીરાનું પેકેટ હતું [દીકરો મુંબઈ હીરાબજારમાં કામ કરે છે. તેને પેકેટ મળ્યું ઝવેરી બજાર પાસે અને જે ભાઈનું પેકેટ ખોવાયું હતું તે એક નાનો દલાલ હતો જે કો'કનો માલ બતાવવા લઈને આવેલો અને તેનાથી આ પેકેટપડી ગયેલું] બજારની સિસ્ટમ પ્રમાણે તેણે મળેલ વસ્તુની નોંધ કરાવી. નાના માણસ માટે એક રીતે ત્રણચાર વર્ષની કમાણી એક પેકેટમાં સમાણી જેવી ઘટના હતી પરંતુ તે લોભને તાબે ન થયો. બીજે દિવસે જ હકદાર માણસ પુરાવા આપીને પોતાનો માલ મેળવીને ખુશખુશાલ થઈ ગયો.

બજારના મોવડીઓએ આ ભાઈને બોલાવીને તેની પ્રામાણિકતા બદલ બિરદાવ્યો અને પૂછ્યું કે, 'આવી લલચામણી ક્ષણે તું કઈ રીતે અચલ રહી શક્યો ?' ભાઈએ જવાબ આપ્યો : 'મારા પિતાને વર્ષો સુધી મહેનત કરતા મેં જોયા છે. અણહક્કનું ક્યારેય ઘરમાં ન આવી જાય તેની કાળજી લેતા જોયા છે. દૂધવાળાના પૈસા પણ બાકી રહી ન જાય તેટલી તકેદારી રાખતા જોયા છે. તેમણે મને એક ચોટદાર શીખ આપી છે. 'બેટા ! અનીતિનું ધન એટલે ચાનો કપ ! એકવાર લઈશ

એટલે તેનું વ્યસન પડશે પછી રોજ જોઈશે. નહીં મળે ત્યારે માથું ચડશે. આ 'ચા'થી દૂર રહેજે.' ત્યારથી મેં 'ચાની' બાધા રાખી છે.'

પિતાની આ ફિલસૂફીને આચરણનો આધાર મળ્યો હતો માટે તે સંતાનના જીવનમાં પ્રતિબિંબિત થઈ શકી. આમ પણ એકલી ઓડિયો ઈફેક્ટ કરતાં ઓડિયો વિડિયો ઈફેક્ટ વધુ સારી હોય છે. તે પ્રતીત છે. ક્યારેક ક્લીપીંગ્સમાં દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય વસ્તુ સમાન્તર નથી ચાલતી આથી સંવાદ સંભળાવા છતાં વિસંવાદ પકડાય છે. વાણી અને વ્યવહારની એકરૂપતા પટ્ટીની માફક સાચા જીવનમાં પણ જરૂરી છે. સંતાનોનાં સંસ્કરણ બાબતે આ એક પાયાનો નિયમ સમજી લેવો જોઈએ.

સંતાનોનો લગભગ અડધોઅડધ શબ્દકોષ અને ઘણો ખરો જીવનકોષ ઘરમાં તૈયાર થતો હોય છે. ઘરમાં ચાલતી બોલાચાલીથી લઈને ક્યારેક બોલાતી ગાળ પણ સંતાન નામની સી.ડી.માં ઝીલાય છે. આ સી.ડી.માં રેકોર્ડિંગ ત્વરિત થાય છે. અને ડબિંગ ઘણું જ મુશ્કેલ હોય છે.

ઘરમાં 'માણસો' જ રહેતા હોવા છતા 'કૂતરા' કે 'ગધેડા' જેવાં સંબોધનો સંભળાય ત્યારે સંતાનને સૌમ્ય વાણી અંગે અપાયેલી શીખ બિનકાર્યક્ષમ બને છે. નોકરને ખખડાવતી વખતે શેઠ ભૂલી જાય છે કે 'આવતીકાલના શેઠ' આ બધું ઝીલી રહ્યા છે, ઘરના વડીલ માટે તેમની ગેરહાજરીમાં વપરાયેલો 'ડોસો' કે 'બુઢી' શબ્દ વાપરનારે સમજી લેવું જોઈએ કે બાળક એક ગુફા છે. ઈકો સિસ્ટમ કાર્યરત થતાં આ જ શબ્દો પોતાના ઘડપણમાં પડઘાશે.

પાડોશી સાથે ઝઘડતી વખતે કે ફોન પર કો'કની સાથે બબાલ થતા બોલાતા શબ્દો અને સમગ્ર સંઘર્ષશૈલીનું કોચિંગ કો'કને અપાઈ રહ્યું છે તેવો ખ્યાલ ઘણીવાર કોચને પણ હોતો નથી. પતિ-પત્ની વચ્ચે તુંકારા-જાકારા ચાલે ત્યારે તેમના વારસને તેઓ શું આપવા માંગે છે એ બાબત કદાચ ખ્યાલ બહાર જતી રહેતી હશે. કોઈપણ શબ્દકોશની બહારના (અપ) શબ્દો વાપરનારા બીજાના કાન ઉપર તો જુલમ કરે છે સાથે સંતાનની જીભ ઉપર પણ જખમ કરે છે. બાળક બોલી ન શકે તે કમનસીબી કહેવાય પણ બાળકને સૌમ્ય અને સભ્ય વાણીકૌશલ્ય શીખવવામાં મા-બાપ નિષ્ફળ જાય તો તે એક કરૂણાંતિકા છે.

શબ્દશૈલીની જેમ જીવનશૈલીના ઘણાં પ્રકરણો બાળક ઘરમાંથી જ શીખે છે. અચાનક કો'કનો ફોન આવતાં જ પપ્પા પોતાનો ફોન મોન્ટુને આપતા કહે છે 'કહી દે, પપ્પા બહાર ગયા છે. મોબાઈલ ઘરે ભૂલી ગયા છે.' મોન્ટુએ તેમ કરી દેખાડ્યું. તેની શાબાશી એક સ્માઈલ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. પપ્પાને એમ હશે કે મેં મોન્ટુને જવાબ આપતાં શીખવ્યું. વાસ્તવમાં મોન્ટુ જૂઠું બોલતા શીખે છે. મોટો

થઈને આ જ મોન્ટુ કોલેજમાં બનાવટી હાજરી પુરાવતા પકડાય ત્યારે ફરિયાદ સાંભળીને તેના પપ્પા વિફરે છે અને મોન્ટુને ખખડાવે છે. 'ક્યાંથી શીખી આવ્યો આ બધું ?' મોન્ટુ ઘરનું સરનામું શી રીતે આપી શકે ? મોન્ટુને મનમાં વણઉકેલ્યો કોયડો સળવળે છે :

પપ્પા ઘરે છે છતાં જો નથી, તો હું કોલેજમાં નથી, છતાં છું !

આમાં પપ્પા સાચા અને હું ખોટો કઈ રીતે ?

સચ્ચાઈની આપેલી રોજની ગોળી કામ નથી કરતી. અસત્યનું ઈંજેક્શન ભારે અસર ઉપજાવે છે.

પોતાનાં બાળકોને દરેક મા-બાપ કેટલાક જીવનસિદ્ધાંતો શીખવતા હોય છે જેમ કે -

ઘરમાં વડીલ ક્યારેક સલાહ કે ઠપકો પણ આપે ત્યારે સામે દલીલ ન કરાય.

ઘરના વડીલને કીધા વગર બહાર ન જવાય.

રાતના મોડે સુધી ટી.વી. જોવાથી સ્વાસ્થ્ય બગડે.

મોબાઈલનો વધુ પડતો ઉપયોગ ન કરાય.

જૂઠ્ઠું બોલવાથી વિશ્વસનીયતા ઘટે છે.

પૂછ્યા વગર કોઈની વસ્તુ લેવાય નહીં.

વ્યસનોથી દૂર રહેવું જોઈએ.

આવાં તો અનેક સોનેરી જીવનસૂત્રો છે જે મોટાભાગનાં માબાપ દ્વારા બાળકોને આપવામાં આવે છે. બાળક તેને જીવનમાં ઉતારે તેવી માન્યતા અને અપેક્ષા સાથે. આમાંથી જેટલાં જીવનસૂત્રો માબાપના જીવનમાં દેખાતા નહીં હોય ત્યાં બાળક વહેમાય છે.

'પપ્પા ! દારુ પીવાથી શું થાય ?'

'જો બેટા ! સામે જે ચાર ભેંસ ઊભી છે તેની જગ્યાએ આઠ ભેંસ દેખાય ! સમજ્યો ?

'પપ્પા ! સામે તો બે જ ભેંસ ઊભી છે !'

બાપ દીકરા વચ્ચેનો આ સંવાદ ઘણું કહી જાય છે. બાળક ઉપદેશ કરતાં વધુ આલંબનનું પાત્ર છે એ ભૂલવું ન જોઈએ ! બાળકને જીવનસૂત્ર કરતાં જીવંતસૂત્રની જરૂર હોય છે. દરેક બાળક વિજ્ઞાન પ્રવાહનો વિદ્યાર્થી છે - તે થિયરીથી ઓછું અને પ્રેક્ટિકલથી વધુ ગ્રહણ કરે છે.

બાળક પાસે બે મહાન શક્તિઓ રહેલી છે.

(૧) ગ્રહણશક્તિ

(૨) અનુકરણશક્તિ

બાળક હોય કે યોગી બંનેની ગ્રહણશક્તિ સતેજ હોય છે પણ બંનેની ગ્રાહકતામાં એક મૌલિક ફરક રહેલો છે. યોગીની ગ્રહણશૈલી દર્પણ જેવી છે. દર્પણમાં પ્રતિબિંબ દરેક વસ્તુનું પડી શકે છે પણ દર્પણ તેને માત્ર પ્રતિબિંબિત કરે છે, તેનો સંગ્રહ કરતું નથી કે તેની કોઈ અસર લેતું નથી. વસ્તુ ખસેડતા જ તેની કોઈ અસર દર્પણમાં રહેતી નથી.

કેમેરા લેન્સની ગ્રાહકના આના કરતાં તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. પોતાની સામે આવતા દશ્યને તે ઝીલે છે અને પછી તેનો સંગ્રહ પણ કરે છે. સામેથી વસ્તુ ગાયબ થઈ ગયા પછી પણ તેની અમીટ છાપ તેની અંદર કેદ થઈ ગયેલી હોય છે. તે કાયમી અસર છોડી જાય છે.

યોગી કેવળ જ્ઞાતા અને દૃષ્ટા રહી શકે છે. બાળક તેના જ્ઞાન અને દર્શનને સ્મરણ અને અનુકરણ સુધી લંબાવે છે. દરેક શક્તિ વરદાન બની શકે છે તેમ અભિશાપ પણ બની શકે છે. આમાં બાળકની બંને શક્તિઓ પણ અપવાદ ન હોઈ શકે. બાળમાનસની આ બે વિરલ અને વિશિષ્ટ શક્તિનો રચનાત્મક રીતે શુભક્ષેત્રે ઉપયોગ કરતાં આવડે તો ચમત્કારિક પરિણામો લાવી શકાય છે.

ભીની માટીને જે આકાર આપો તે પકડી લે છે. 'કુમળા છોડને જેમ વાળો તેમ વળે' આ કહેવત કો'કની કરણી બને તે માટે પ્રેરક છે.

બાળકને ખોટું શીખવવું નહીં આ સિદ્ધાંત ઉપદેશશૈલીની સાથે જીવનશૈલીમાં પણ પરોવી લેવા જેવો છે. સેંકડો પાનાનાં વાંચનથી કે હજારો શબ્દોના ઉપદેશથી બાળકને ચોક્કસ અસર થશે પણ વાણી અને વર્તનમાં જ્યારે તેને વિરોધ દેખાય છે ત્યારે બાળક આડઅસરનો ભોગ બને છે. તંદુરસ્ત કૌટુંબિકતા અને પોષક સંસ્કારિતાનો શુદ્ધ પ્રાણવાયુ મળી રહે તો આજનો ભૂલકો આવતીકાલની ભવ્યતામાં પરિણમશે.

સંતાન એટલે મા-બાપની બીજી આવૃત્તિ પુસ્તક પ્રકાશનમાં એક સામાન્ય નિયમ હોય છે કે પ્રકાશિત પુસ્તકમાં જો કોઈ ભૂલ રહી ગઈ હોય અથવા કોઈ સરસ વાત ઉમેરવા જેવી લાગે તે બધા સમુચિત ફેરફાર બીજી આવૃત્તિમાં થઈ જાય. બાળસંસ્કરણ અંગે અગાઉ મારા દ્વારા લખાયેલ પુસ્તક 'ઘરશાળા'ની અંગ્રેજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ ત્યારે તેનું નામ 'Second Edition' રાખ્યું ! વાણી અને વર્તનની એકરૂપતા દર્શાવીને આપણી બીજી આવૃત્તિને સંવર્ધિત અને સમૃદ્ધ બનાવીએ ! □

તમને ગુલાબજાંબુ, પડોશીને મેથીના ગોટા

બી. એન. દસ્તૂર

મારા દીકરાનું ધોરણ છનું રિઝલ્ટ આવ્યું.

૬૫ ટકા માર્ક્સ આવ્યા.

મેં પૂછ્યું, 'આપણે નક્કી કરેલું કે તારે ૬૦ ટકા લાવવાના છે. પાંચ ટકા વધારે ક્યાંથી લાવ્યો ?'

આ વાંચી તમને જે વિચાર આવ્યો એની મને ખબર છે.

ઓછા માર્ક્સ લાવે તેની ટીકા કરાય, વધારે લાવે તેનો હિસાબ મંગાતો હશે ?

સાહિત્યની ભાષામાં, હું ભણવામાં 'ઢ' અને સુરતી ભાષામાં 'ડોબો' હતો.

મને ડર હતો કે મારાં જિન્સ ધરાવતો મારો દીકરો પણ 'ઢ' અને 'ડોબો' હશે તો આજના અનિશ્ચિતતાથી છલકાતાં જમાનામાં એનું શું થશે ?

હું ભણવામાં ભલે 'ડોબો' હતો પણ સ્પોર્ટ્સમાં ઉસ્તાદ. માંડ માંડ ગ્રેજ્યુએટ થઈ હું સ્પોર્ટ્સમાં ખૂબ જ સફળતાપૂર્વક પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ થયો. મારા ગુરુ જર્મનીના ડૉ. ઓટો પેલ્ટઝર સાથે લખેલું અમારું પુસ્તક ૧૯૬૦ની રોમ ઓલિમ્પિક સુધી પહોંચી ગયું.

ડૉ. પેલ્ટઝર પાસે લાંબા અંતરની દોડના છ વર્લ્ડ રેકોર્ડ હતા. એમના જમાનામાં ફિનલેન્ડમાં હતો પા'વો નુર્મિ જેને કોઈ હરાવી શકતું નો'તું. પેલ્ટઝરે ઠાન લીધી નુર્મિને હરાવવાની અને વર્લ્ડ ચેમ્પિયનશિપમાં નુર્મિને પરાસ્ત કરનાર પ્રથમ એથલિટ બન્યા.

પણ...

પણ ઓલેમ્પિકમાં એ મેડલ જીતી ન શક્યો. નુર્મિને હરાવવામાં એટલી શક્તિ વાપરી મારી કે ઓલિમ્પિકમાં બર્ન આઉટ થઈ ગયા.

રમતના મેદાનનો નિયમ છે કે એથલિટે એનું ટોચનું ફોર્મ સમય કરતાં વહેલું ન મેળવવું જોઈએ. ઓલિમ્પિકમાં સુવર્ણચંદ્ર મેળવવો હોય તો, જે દિવસે એની રમતનો ઇવેન્ટ હોય તે જ દિવસે એ ટોચ ઉપર હોવો જોઈએ. સમય કરતાં વહેલો ફોર્મ મેળવનાર ખેલાડી સૌથી અગત્યના દિવસે પાછો પડી શકે છે.

આપણા સમાજમાં તમારી દીકરી કેટલા માર્ક્સ લાવે તે પાડોશી નક્કી કરે છે.

'મારાવાળી ૯૦ લાવી. તારીના કેટલા ?'

અમદાવાદની એક આગેવાન નિશાળ સાથે હું કન્સલ્ટન્ટના નાતે ત્રણેક વર્ષ જોડાયેલો રહ્યો. માવતરો, બાળક કે.જી.માં હોય ત્યારથી જ એ ૮૦-૯૦ ટકા લાવે એવું ઈચ્છે છે. સમય સાથે આ પ્રેસર વધે છે અને એ બાળક જ્યારે NEET અને JEEની પરીક્ષા આપવાની તૈયારી કરે ત્યારે એ બર્ન આઉટ થઈ ગયું હોય. ટ્યુશનો પાછળ આર્થિક અને મહેનત પાછળ શારીરિક નુકસાનની બાવજુદ, સમય પહેલાં ટોચ ઉપર પહોંચનારનો ઘોડો દશેરાના દિવસે જ દોડતો નથી.

તમારાં બાળક માટે સિદ્ધહસ્ત કોચનીજેમ એક 'એકશન પ્લાન' બનાવો. દા.ત.

ધોરણ-૬	૫૦ ટકા
ધોરણ-૭	૫૫ ટકા
ધોરણ-૮	૬૦ ટકા
ધોરણ-૯	૬૫ ટકા
ધોરણ-૧૦	૭૦ ટકા
ધોરણ-૧૧	૭૫ ટકા
ધોરણ-૧૨	૮૦ ટકા

અને એ સહેલાઈથી નીટ અને જિ જેવી પરીક્ષાઓમાં ૯૯ની પર્સન્ટાઈલ લાવવા તૈયાર અને તત્પર થઈ જશે.

દર વર્ષે ફક્ત પાંચ ટકાનો જ સુધારો માગશો તો તમારું બાળક હસતાં અને રમતાં, સ્ટ્રેસ લેવા અને આપ્યા વિના, સૌથી અગત્યના દિવસે સિક્સરો

ફટકારશે.

'ઢ' અને 'ડોબા'નો દીકરો પરીક્ષાથી કદી ડર્યો નહીં. તરવું, ટાઈપિંગ, તબલાં, રાઈફલ શૂટિંગ, પેઇન્ટીંગ, ગ્લાઇડિંગની મઝા લેતો લેતો એ દર વર્ષે ફક્ત પાંચ ટકાનો વધારો આરામથી લાવતો રહ્યો. ટ્યૂશનનો ખર્ચ કરાવ્યા વિના બારમામાં બોર્ડમાં ચોથો આવ્યો. આવો જ પ્લાન એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં અને ખડકપુર આઈ.આઈ.ટી.માં બરકરાર રાખી, પ્રથમ ક્રમે, ગોલ્ડ મેડલો મેળવી એમ.ટેક. થયો. કોન્ટ્રેક્ટ ઉપર અમેરિકા ઈન્ટેલમાં ગયો. આવો જ પ્લાન બનાવી બાર જ વર્ષમાં ઈન્ટેલમાં વાઈસ -પ્રેસિડન્ટ બની ગયો.

આવો, ઈન્ક્રિમેન્ટલ ઈન્ક્રીઝ (incremental increase)નો પ્લાન બનાવી તમારી દીકરી મેડિકલ કે એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવે ત્યારે, 'મારા વાળીના ૯૦' વાળી પાડોશણને, ઘણી બધી મેથી નાખેલા ગોટા મોકલાવજો. તમે ગુલાબજાંબુ ખાજો. થોરામાં ઘનું.

બી. એન. દસ્તૂર
B/3/3 ઈલાઈટી સોસાયટી,
ડફનાળા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪

બાળકની આંખોમાં આંસુ લાવનારાં જાણતાં નથી કે ખરેખર તો ઈશ્વરને રડાવી રહ્યાં છે.

* * *

જન્મથી લઈને પાંચ વર્ષ સુધીમાં બાળક પોતાની બુદ્ધિ, ભાવનાઓ, ઇચ્છાશક્તિ અને પોતાના ચારિત્ર માટે ચારે તરફની દુનિયામાંથી જેટલું ગ્રહણ કરે છે એટલું પાંચ વર્ષથી જિંદગીના અંત સુધીમાં પણ નથી કરતું.

- લિયો ટૉલ્સ્ટૉય

('બાલવંદના'માંથી)

તરુણવય, અભ્યાસ અને તન-મનનું આરોગ્ય

કિરણ ન. શીંગ્લોત

તરુણાવસ્થા તેમજ પ્રારંભિક યુવાવસ્થા દરમિયાન વ્યક્તિનાં બે કર્તવ્યો છે - એક, ઉત્તમમાં ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું, અને બે, ભવિષ્યની સારી તંદુરસ્તીનો પાયો નાખવો. સામાન્ય રીતે જીવનનો સૌથી તંદુરસ્ત ગાળો ગણવામાં આવે છે. પણ આ ઉંમરે વ્યક્તિમાં શારીરિક, દેહધાર્મિક, માનસિક અને સામાજિક વર્તનને લગતા ફેરફારો થાય છે. બાળપણ અને પુખ્તાવસ્થાની વચ્ચેનો આ સંક્રાંતિ કાળ છે. તરુણાવસ્થા દરમિયાન એના વજન અને ઊંચાઈમાં ઝડપી વૃદ્ધિ થાય છે. એનાં હાડકાંનું સ્વાસ્થ્ય ઘડાય છે. શરીરનું બંધારણ ઘડાય છે. એના પ્રજનન અવયવો કાર્યરત બને છે અને એનામાં જાતીય ચિહ્નોનો વિકાસ થતો જોવા મળે છે. માનસિક અને ભાવનાત્મક ફેરફારો આવે છે. એને વિજાતીય આકર્ષણ થવા લાગે છે. એનો સ્વભાવ તરંગી બને છે. એનું વર્તન ઉદ્ધત, બિનજવાબદાર, બિનઆજ્ઞાંકિત અને જક્કી બને છે. એ વણવિચારેલાં સાહસો કરવા પ્રેરાય છે. એટલે તરુણાવસ્થા અને પ્રારંભિક યુવાવસ્થાનો આ ગાળો ઘણો નાજુક ગણાય છે. તે દરમિયાન વ્યક્તિના આરોગ્ય પર કેટલાક પડકારો ઊભા થાય છે. વાતાવરણીય પરિબળો, વ્યક્તિગત પસંદગીઓ તેમજ જીવનશૈલીમાં થતા ફેરફારોને લીધે તેને સંક્રામક અને બિનસંક્રામક એ બન્ને પ્રકારના રોગોનું જોખમ રહે છે. આની સીધી અસર એના ભણતર પર, અને લાંબાગાળે એના સ્વાસ્થ્ય તેમ જ આવરદા પર પડે છે. પ્રૌઢ વયે થતા અકાળ મૃત્યુના બે-તૃતીયાંશ કારણો તેમ જ આ દરમિયાન થતી બીમારીઓનાં મૂળ સીધેસીધાં તરુણાવસ્થા કે પ્રારંભિક યુવાવસ્થા દરમિયાન પડેલી ખોટી આદતો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. યુવાનનું જીવન બેઠાડું બને, એ ગુટકા અને સિગારેટનું સેવન

કરવા લાગે, એને શરાબ કે નશીલી દવાઓની લત પડે, એ બિનસ્વાસ્થ્યપ્રદ આહાર લે, બિનજવાબદાર બનીને વાહન ચલાવે, કે અપાકટ વયે અસુરક્ષિત જાતીય સમાગમ કરવા લાગે તો એનું સ્વાસ્થ્ય જોખમાય. એ ગંભીર અને જીવલેણ રોગોનો ભોગ બની બેસે અને અકાળે જીવ ગુમાવે.

શાળાકીય બાળકોમાં કુપોષણ

શાળાએ જતાં બાળકોના સ્વાસ્થ્યની બાબતમાં આપણો દેશ આજે કફોડી હાલતમાં આવી પડ્યો છે. એક બાજુ ગરીબીને કારણે આ ઉંમરનાં લગભગ અડધોઅડધ બાળકો કુપોષિત અને નબળાં વજનનાં છે. આશરે ૩૬-૩૮ ટકા છોકરા-છોકરીઓની ઊંચાઈ નબળી જોવા મળે છે. જુદાં જુદાં વિટામિનો અને ખનીજ તત્ત્વોની ઊણપ ધરાવતાં બાળકોની સંખ્યા સુમારે ૨૫ ટકા જેટલી જણાઈ આવી છે. શાળાકીય બાળકોમાં સૌથી વ્યાપક કુપોષણની બીમારી લોહતત્ત્વની ઊણપથી થતી પાંડુરોગ (ઍનિમિયા)ની જોવા મળે છે. જુદી જુદી મોજણીઓમાં તેનું પ્રમાણ ૩૦થી માંડીને ૮૨ ટકા જેટલું જણાયું છે. લોહતત્ત્વની ઊણપથી શારીરિક થાક, નબળાઈ, શ્વાસ ચઢવાની તકલીફ વગેરે તો થાય જ, ઉપરાંત વિદ્યાર્થીની એકાગ્રતા અને યાદદાસ્ત નબળી બને. પરિણામે એ ભણવામાં પાછળ પડવા લાગે છે.

એવું નથી કે પાંડુરોગ માત્ર ગ્રામીણ, આદિવાસી અને શહેરી ઝૂંપડપટ્ટીમાં વસતાં બાળકોને જ થાય છે. સમાજના ઉપલા વર્ગમાંથી આવતાં અને કૉર્પોરેટ સ્કૂલોમાં ભણતાં શહેરી બાળકો નાદુરસ્ત ખાણીપીણીનો ભોગ બની ચૂક્યાં છે. એમને ફાસ્ટ ફૂડનું વળગણ જોવા મળે છે. આવો આહાર જન્કફૂડ તરીકે ઓળખાય છે, જેમાં કેલરી, ચરબી અને હાનિકારક પ્રાણીજ તત્ત્વો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલાં હોય છે, જ્યારે વિટામિનો અને ખનીજ દ્રવ્યોનો અભાવ રહે છે. પરિણામે આવાં બાળકોમાં પણ પાંડુરોગ સાથે મેદસ્વિતાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. શહેરી તરુણોમાં મેદસ્વિતા કૂદકેને ભૂસકે વધી રહી છે; આશરે ૧૨થી ૨૦ ટકા બાળકો એનો શિકાર છે. આવાં બાળકોમાં અપાકટ વયે હાઇબ્લડપ્રેશર, ડાયાબિટીઝ અને કૉરોનરી હૃદયરોગ જેવા રોગો વધવા લાગ્યા છે. આશરે ૨.૪ થી ૫.૯ ટકા બાળકોના બ્લડપ્રેશરનો આંક અસાધારણ રીતે વધારે મળી આવે છે, જે અન્ય દેશોમાં જોવા મળતાં ૪.૫ ટકાના આંક કરતાં નોંધપાત્ર રીતે વધારે છે. આધુનિક ફાસ્ટ ફૂડ કલ્ચરમાં અકાળ મરણની ખાતરી વણાયેલી છે. ઉપરાંત સ્થૂળતાને કારણે બાળક શારીરિક રીતે મંદ બને છે, શાળાકીય રમતગમતોમાં ભાગ લેતું બંધ થાય છે, આત્મવિશ્વાસના અભાવ, હતાશા અને લઘુતાગ્રંથિથી પીડાવા લાગે છે, નિરુત્સાહ

બને છે, તેમજ પોતાના સહાધ્યાયીઓમાં હાંસીને પાત્ર બનતું જાય છે.

જાતીય અને પ્રજનન સ્વાસ્થ્યને લગતી બીમારીઓ

તરુણાવસ્થા અને પ્રારંભિક યુવાવસ્થામાં બાળકોમાં અપાકટ વયે જાતીય સંબંધો બાંધવાનું જોખમી વલણ પણ વધી રહ્યું છે. શહેરી સ્કૂલ-કોલેજમાં જતાં તરુણોમાંથી આશરે ૨૦-૩૩ ટકા જેટલા શારીરિક સંબંધ બાંધી ચૂકેલાં હોય છે. મોટાં શહેરોમાં ભણતાં બાળકોમાંથી ૮ ટકા જેટલાંએ દસમું ધોરણ પૂરું કરતાં પહેલાં જ શારીરિક સંબંધ બાંધ્યો હોવાની કબૂલાત કરી છે. યુવાનોમાં માત્ર મજાને ખાતર જ અને એક કરતાં વધારે વિજાતીય વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ બાંધવાનું વલણ જોખમી રીતે વધી રહ્યું છે. આને લીધે એમને એચ.આઈ.વી. / એઇડ્ઝ, ગોનોરિયા, હર્પીસ, ક્લેમાઇડિયા, સિફિલિસ, ટ્રાઇકોમોનિયાસિસ તેમજ ગુપ્તાંગોમાં મસા જેવા જાતીય રોગોનું જોખમ ઊભું થાય છે. કિશોરાવસ્થામાં ગર્ભધારણ, કુંવારું માતૃત્વ તેમજ ગેરકાનૂની માર્ગે ગર્ભપાત કરાવવાની સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો આવે છે. ગુજરાતની શાળાઓમાં કરવામાં આવેલી મોજણીઓમાં યુવાનોમાં લગ્ન પહેલાંના જાતીય સંબંધ તેમ જ એક કરતાં વધારે વિજાતીય વ્યક્તિઓ સાથે શારીરિક સમાગમ કરનારાઓની સંખ્યા છોકરાઓમાં ૪૦ ટકા અને છોકરીઓમાં ૭.૪ ટકા જેટલી જણાઈ છે. ગ્રામીણ અને આદિવાસી વિસ્તારનાં માબાપોને પોતાની યુવાન કન્યાનું શિયળ ભાંગવાની બીક એટલી હદે સતાવે છે કે પોતાના ગામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થયા પછી તે છોકરીને બીજા ગામની સ્કૂલમાં મોકલવાને બદલે ઉઠાડી લેવાનું પસંદ કરે છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્યને લગતી સમસ્યાઓ

અત્યારે શાળા-કોલેજના ભણતરમાં ભારે સ્પર્ધાત્મક વાતાવરણ પ્રવર્તે છે. દસમા અને બારમા ધોરણની પરીક્ષાઓને જીવન-મરણ અને પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન બનાવી દેવામાં આવ્યો છે. દરેક કુટુંબનું લક્ષ્ય પરીક્ષામાં તેના બાળકના કેટલા ટકા આવ્યા તેના પર રહે છે. દરેક બાળક ઊંચા ગુણે પાસ થવાના તેમજ ઉચ્ચ શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક કારકિર્દી ઘડવાના સતત દબાણ હેઠળ જીવે છે. પરિણામે બાળકોમાં અતિશય ચિંતાતુરતા, હતાશા, ગભરાટિયાપણું, અસ્થિર મિજાજ અને વર્તનમાં આક્રમકતા જેવી માનસિક તકલીફો ઊભી થવા લાગી છે. આશરે ૨૦ ટકા યુવાનો તેનો શિકાર છે. ઉપરાંત કુટુંબજીવન વિસંવાદી બન્યું છે. માબાપ વચ્ચે અણબનાવ વધી રહ્યો છે. છુટાછેડાનું પ્રમાણ સમાજમાં ઘણું ઝડપથી વધી રહ્યું છે. આવાં માબાપનાં બાળકોમાં હતાશાનું પ્રમાણ ઊંચું જોવા મળે છે. જીવનના તણાવો અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવાની એમની ક્ષમતા ઓછી રહે

છે. એ નિરાશા અને વિફળતાનો સામનો કરી શકતાં નથી અને આવા સંજોગો ઊભા થતાં જ એ આત્મહત્યાનો વિકલ્પ પસંદ કરી લે છે. ઉપરાંત માબાપની બાળક પાસેથી અતિશય અપેક્ષાઓ, સંતાન સાથે વધી રહેલું અંતર, એની સાથે ભાંગી પડેલો સંવાદ, તરુણ વયનું સંતાન પ્રેમપ્રકરણમાં પડે તો એની સાથે ધીરજ અને સમજદારીપૂર્વક કામ પાર પાડવાની કુનેહનો માબાપની અંદર અભાવ, તેમ જ માબાપના અતિશય-કડક અને ઊંચી અપેક્ષાઓ યુક્ત વલણને કારણે યુવાન વયના સંતાનમાં ઘર કરી ગયેલી નકામાપણાની લાગણી વગેરેને કારણે યુવાનો આત્મહત્યાનો માર્ગ લઈ અકાળે જીવન ટૂંકાવી નાખે છે. એવું જોવા મળ્યું છે કે આશરે ૨૩.૭ ટકા તરુણો કૌટુંબિક કંકાસ અને વડીલોના ઠપકાને લીધે, ૧.૬ ટકા જેટલા પરીક્ષામાં મળેલી નિષ્ફળતાને કારણે, પ્રેમમાં નાસીપાસ થવાને કારણે ૨.૯ ટકા, નશીલી દવાઓનું સેવન કરતા હોવાને લીધે ૨.૩ ·ટકા, બેકારીથી કંટાળીને ૧.૯ ટકા, તેમ જ હતાશા જેવી માનસિક વ્યાધિનો ભોગ બનીને આશરે ૬.૭ ટકા બેકારી (૧.૯ ટકા)ને લીધે આત્મહત્યા કરી કાઢે છે.

યુવાનોમાં નશાખોરી

આપણા દેશમાં તરુણોમાં નશાકારક વર્તણૂક વધી રહીં છે એ ભારે ચિંતાનો વિષય છે. સર્વેથી જણાઈ આવ્યું છે કે મોટાં શહેરોમાં લગભગ ૨૫ ટકા યુવાનો શરાબનું અને ૧૦-૨૦ ટકા યુવાનો નશીલી દવાઓનું સેવન કરે છે. આશરે ૩૦-૪૦ ટકા યુવાનો સિગારેટ, ગુટકા વગેરે સ્વરૂપમાં તમાકુના બંધાણી છે. કોકેઇન, હેરોઈન અને કેનાબીસ જેવા નશીલા પદાર્થો ગુજરાતી બાળકોમાં પેસી ચૂક્યા છે. મોટાભાગની વ્યક્તિઓમાં નશાની શરૂઆત જ કિશોરાવસ્થા દરમિયાન થતી હોય છે. બાળક નશો કરતું થાય એમાં એનાં માબાપ અને કુટુંબના નકારાત્મક વાતાવરણની પણ ભૂમિકા હોય છે. નવ-દસ વર્ષનું કુમળું બાળક પોતાના પિતાને સિગારેટ કે શરાબનો નશો કરતા જુએ છે, કૌટુંબિક ક્લેશમાં જીવે છે ત્યારે મનોમન નશો કરવાની ગાંઠ વાળે છે. પછી સોળ-અઢાર વર્ષે પોતાના મિત્ર-સહાધ્યાયીની સંગાથે પહેલો નશો કરે છે અને એની મજા માણતું થાય છે. આમાંથી જ ધીમે ધીમે એની આ આદત કાયમી બની જાય છે. પછી શાળાએ જઈને ભણવા કરતાં પોતાના મિત્રો સાથે મળીને સિગારેટની ફૂંક મારવામાં એને વધારે લિજ્જત અને ઉત્તેજન મળે છે. નશો એનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ કરે છે એનો અકાળે ભોગ લે છે. આ ઉપરાંત યુવાનોમાં ઠંડાં પીણાંમાં રહેલા કેફીન, ચોકલેટ, ગળ્યા પદાર્થો, ફાસ્ટ ફૂડ, મોબાઇલ ફોન, ઈન્ટરનેટ, હિંસક વિડિયો ગેમ્સ, બેફામ ખર્ચ કરવો, તેમ જ અતિશય ઝડપે વાહન ચલાવવું વગેરે જોખમી વર્તણૂકનો પણ નશો થઈ ગયો

છે. આ માર્ગેથી એ માબાપના વાર્યા પાછા વળતાં નથી.

અકસ્માત ઇજાઓ

આપણો દેશ રસ્તે થતાં અકસ્માતોની સંખ્યામાં આખા વિશ્વમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. આપણે ત્યાં ગયા વર્ષે રસ્તા પરના અકસ્માતનો ભોગ બનીને ૧,૮૫,૦૦૦ એટલે કે દરરોજ પાંચસોથી વધારે સંખ્યામાં લોકો મૃત્યુ પામ્યા હતા. દર ચાર મિનિટે એક જણ અકસ્માત મૃત્યુને વરે છે. આ કમભાગી લોકોમાંથી લગભગ ૩૦ ટકા જેટલાં ૧૫ થી ૨૪ વર્ષના શાળા- કોલેજમાં ભણતાં યુવાનો અને બાળકો છે. શરાબ પીને અને અત્યંત બેદરકારીથી વાહન ચલાવવું - આ બે કારણો અકસ્માત માટે સૌથી વધારે જવાબદાર છે. અકસ્માતમાં ભોગ બનનારાઓમાં બાળકો, મહિલાઓ અને વૃદ્ધોની સંખ્યા વધારે છે. ભારતના યુવાનોમાં અતિ ઝડપે, ટ્રાફિકની વિરુદ્ધ બાજુએ, આડેધડ, બેથી વધારે જણને ટૂ વ્હીલર પર બેસાડીને જોખમી રીતે વાહન ચલાવવાની આદત જોવા મળે છે. પરિણામે એ પોતાનો જીવ ગુમાવે છે, બીજાનો જીવ લે છે. ભારતમાં રસ્તા પરનો અકસ્માત ૧૫થી ૨૪ વર્ષની વયના તરુણો અને યુવાનોમાં મૃત્યુનાં કારણોમાં બીજા ક્રમે છે. આત્મહત્યા તેમાં પહેલી છે. દર વર્ષે આપણા દેશમાં ૬૦,૦૦૦ યુવાનો અકસ્માતને લીધે અને ૩૭,૦૦૦ યુવાનો આત્મહત્યા કરીને મૃત્યુ પામે છે. આ બન્ને આપણી મનોસામાજિક સમસ્યાઓ છે.

શાળા-કોલેજોમાં ભણતા તરુણો અને યુવાનો આપણા દેશ અને સમાજનું ભવિષ્ય છે. આ પેઢી શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક રોગોનો ભોગ બની રહી છે. શિક્ષણ પ્રાપ્તિની ઉંમરે એ પોતાના સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકી ચૂકી છે. એમની સ્વાસ્થ્યલક્ષી વર્તણૂક પર એમનો વ્યક્તિગત, એમના સહાધ્યાયીઓનો, કુટુંબનો, સમુદાયનો અને સમાજનો દુષ્પ્રભાવ પડી રહ્યો છે. ઘણાં પરિબળો એકત્ર થઈને એમને રોગો અને અકાળ મરણના મુખમાં ધકેલી રહ્યાં છે. એકલદોકલ નહીં, પણ સહિયારા ઉપાયોથી જ આ પેઢીને ઉગારી શકાય તેમ છે.

ડૉ. કિરણ ન. શીંગ્લોત
એ/૬, અભિષેક બંગલોઝ, વિશ્વામિત્રી રોડ,
માંજલપુર, વડોદરા- ૩૯૦૦૧૧
મો. ૯૪૨૬૩ ૯૨૮૮૮ Email : kshinglot@yahoo.co.in

❑

પરીક્ષા, બાળકો અને વાલીઓ

છાયાબહેન પારેખ

'પરીક્ષા, બાળકો અને વાલીઓ' - આ વિષય પર લેખ લખવાનું નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે મનમાં તુરંત કૃષ્ણ દવેની કવિતાનું સ્મરણ થયું.

'રોજ પરીક્ષા, રોજ પરીક્ષા, રોજ પરીક્ષા દઈએ
કાં તો સ્કૂલમાં, કાં ટ્યુશનમાં, કાં ટેન્શનમાં રહીએ.
નથી એકલા પાસ થવાનું, ટકા જોઈએ મોટા
નાની નાની મુઠ્ઠી પાસે પકડાવે પરપોટા
H2O ને ગોખી ગોખી ક્યાંથી ઝરણું થઈએ
રોજ પરીક્ષા, રોજ પરીક્ષા, રોજ પરીક્ષા દઈએ
થાકું, ઊંઘું, જાગું ત્યાં તો સામે આવે બોર્ડ
હોઉં રેસનો ઘોડો જાણે એમ લગાવું દોડ
પ્રવાસ ચાલુ થાય નહીં એ પહેલાં હાંફી જઈએ
રોજ પરીક્ષા, રોજ પરીક્ષા, રોજ પરીક્ષા દઈએ.
રામ, કૃષ્ણ કે અર્જુન પણ ક્યાં દેતા રોજ પરીક્ષા
એના પપ્પા કદી માગતા એડમિશનની ભિક્ષા ?
કોની છે આ સિસ્ટમ જેમાં અમે ફસાયા છીએ ?
રોજ પરીક્ષા, રોજ પરીક્ષા, રોજ પરીક્ષા દઈએ.

પરીક્ષા અંગેની બાળકની વ્યથાને અને વાલીની માનસિકતાને કૃષ્ણ દવેએ

આ કવિતામાં બહુ સચોટ અને માર્મિક રીતે વ્યક્ત કરી છે. આજનું શિક્ષણ પરીક્ષાલક્ષી બની ગયું છે એવું વારંવાર બોલાય છે અને સંભળાય છે. પરીક્ષા શબ્દ કાને પડતાં જ માર્કસ, પરિણામ, ટેન્શન, સ્ટ્રેસ, ચિંતા, સ્પર્ધા, સફળતા, નિષ્ફળતા, હતાશા, નિરાશા વગેરે અનેક શબ્દો આપોઆપ તેની સાથે જોડાઈ જાય છે, મનમાં આવી જાય છે. તેમાં પણ ધોરણ-૧૦ અને ૧૨ની બોર્ડની પરીક્ષા એટલે માત્ર વિદ્યાર્થીની જ નહીં, પરંતુ આખા ઘરની પરીક્ષા, સમગ્ર પરિવારની પરીક્ષા... શિક્ષકની પણ પરીક્ષા અને શાળાની પણ પરીક્ષા... આ બોર્ડની પરીક્ષા આવતાં પહેલાં આખું વર્ષ જાતજાતની પરીક્ષા અને આ બધા પરીક્ષાના પાછાં રૂડાં રૂપાળાં નામ-યુનિટ ટેસ્ટ, ક્લાસ ટેસ્ટ, લેક્ચર ટેસ્ટ, વીકલી ટેસ્ટ, મન્થલી ટેસ્ટ, ટર્મ એન્ડ એક્ઝામ. પ્રિલીમ પરીક્ષા, ત્રિમાસિક, છ માસિક, નવમાસિક અને વાર્ષિક પરીક્ષા... પ્રિલીમ પરીક્ષા પાછી એક જ ન હોય, તેનાં પાંચ-સાત રાઉન્ડ હોય. પરીક્ષા, પરીક્ષા, પરીક્ષા... બસ આ પરીક્ષાની પંચાતમાં શિક્ષણ તો ક્યાંય ખોવાઈ ગયું છે. અરે ! પ્રાથમિક, માધ્યમિક કે ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં તો પરીક્ષા હોય એ સમજ્યાં પણ આજકાલ તો નર્સરી અને કે.જી.માં પણ પાર વિનાની પરીક્ષા... જે ઉંમર બાળક માટે હસતાં-રમતાં ધીંગામસ્તી કરવાની છે, ખેલકૂદની છે, કુદરતના ખોળે રમવાની છે એ ઉંમરમાં પરીક્ષાનો બોજ નાખીને આવા નાનાં નાનાં, કુમળાં બાળકોનું બાળપણ ઝૂંટવી લીધું છે. તેના નૈસર્ગિક વિકાસને રૂંધી દીધો છે. તેના નાનકડાં ખભાઓ પર દફતરનો અને વિકસતા મગજમાં ભણતરનો ભાર લાદીને આ ફૂલોને ખીલતાં પહેલાં જ મુરઝાવી દીધાં છે.

આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં પરીક્ષા નામના અજગરે ભરડો લીધો છે ત્યારે પરીક્ષા શું છે, પરીક્ષા હોવી જોઈએ કે નહીં, કેવી હોવી જોઈએ, કોની હોવી જોઈએ, શા માટે હોવી જોઈએ, તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય, પરીક્ષા અંગે વાલીની માનસિકતા અને ભૂમિકા શું છે, વિદ્યાર્થીના મનમાં પરીક્ષા પ્રત્યે હકારાત્મક અભિગમ કેમ વિકસાવી શકાય ? - આ બધાં જ પ્રશ્નો ચિંતન, ઉકેલ અને ઉકેલનો તાત્કાલિક અમલ માગી લે તેવા પાયાના, પેચીદા અને બહુ જ મહત્ત્વના છે. વધારે ચિંતા તો એ બાબતની છે કે પરીક્ષાની ચિંતાને કારણે, પરિણામના ભયથી કે અપેક્ષિત પરિણામ ન આવે તો નાસીપાસ, નિરાશ અને હતાશ થઈ જતાં વિદ્યાર્થીઓની આત્મહત્યાની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં ફેલાતી હતાશા અને નિરાશા તથા આપઘાતનું વધતું પ્રમાણ આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થા અને પરીક્ષા પદ્ધતિ સામેના મોટા રેડ સિગ્નલ છે.

મને જો કોઈ પૂછે કે શિક્ષણમાં કોઈ એક બાબતમાં સુધારો કરવાની તમને

સત્તા મળે તો તમે શું સુધારવા માંગો ? મારો એક જ જવાબ છે કે આવી વાહિયાત પરીક્ષાઓને હું એક ઝાટકે બંધ કરાવી દઉં. ઘણાં લોકો એવું કહેશે કે જો પરીક્ષા જ નહીં હોય તો વિદ્યાર્થીઓ ભણશે નહીં અને શિક્ષકો ભણાવશે નહીં. બસ, આ માનસિકતાને જ આપણે ધરમૂળથી ઉખેડવાની છે. આપણે સમજવું પડશે અને શિક્ષકો, વાલીઓને સમજાવવું પડશે કે શિક્ષણમાં પરીક્ષા મુખ્ય નથી. એ તો શિક્ષણનો એક બહુ જ નાનો હિસ્સો છે. વિચિત્રતા તો એ છે કે આજે પરીક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસક્રમ ઘડાય છે, આખા વર્ષનું શાળાકીય સમયપત્રક બને છે, પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થાય છે અને બધું જ આયોજન પરીક્ષાને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. આજે કોઈ બાળકને પૂછવામાં આવે કે બેટા, તું શા માટે ભણે છે તો કહેશે કે પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે. કોઈ શિક્ષકને એવો સવાલ પૂછવામાં આવે કે તમે શા માટે ભણાવો છો તો મોટેભાગે જવાબ એવો મળશે કે શાળાનું પરિણામ સારું આવે તે માટે. વાલીને પૂછીએ કે તમારા બાળકોને શા માટે ભણાવો છો તો પણ એ જ જવાબ સામાન્યતઃ મળે કે સારા ટકા લાવી આગળ વધે તે માટે. બધાંનો ઉદ્દેશ પરીક્ષાની આસપાસનો જ છે. ખરેખર તો શીખવું એ દરેક બાળકનો સ્વભાવ છે અને તેથી બાળક શીખે તે માટે શિક્ષકે અને વાલીએ તેને શીખવાના અનુભવો, સાધનો, સુવિધાઓ અને વાતાવરણ આપવાનાં છે. વાલીઓને કહેવું પડશે કે બાળક શીખે તે મહત્ત્વનું છે. તે કેટલાં માર્ક્સ મેળવે છે તે અગત્યનું નથી. બાળક કેટલું યાદ રાખી શકે છે તે જરાય અગત્યનું નથી પરંતુ તે કેટલું સમજે છે અને એ સમજણ તેને જીવન-વ્યવહારના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓના ઉકેલમાં કેટલી ઉપયોગી થાય છે તે મહત્ત્વનું છે.

ચાલો, થોડો પરીક્ષાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. સરળ ભાષામાં કહીએ તો પરીક્ષા એટલે જે શીખ્યા છીએ તેના મૂલ્યાંકનની એક પદ્ધતિ. શિક્ષણ, પરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાના કેટલાંક પરિબળો છે. પણ આજની પરીક્ષાઓમાં શેનું મૂલ્યાંકન થાય છે ? યાદશક્તિનું ? ગોખણપટ્ટીનું ? લખવાની ઝડપનું ? પોપટીયા જ્ઞાનનું ? માહિતીનું ? પરીક્ષા માટે કરેલી તૈયારીનું ? આપણે આજની પરીક્ષાઓમાં તો આ બધાંનું જ મૂલ્યાંકન કરી રહ્યાં છીએ ને ? આપણે શું સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ આવી પરીક્ષાઓ દ્વારા ? સુંદર મજાનું ચિત્ર દોરી શકનાર વિદ્યાર્થીને પરીક્ષામાં રંગ સંયોજનની વ્યાખ્યા લખતાં ન આવડે કે કોઈ ચિત્રકારના જન્મની સાલ ન યાદ રહે એટલે એ નાપાસ ગણાય ? પાસ-નાપાસના આપણાં માપદંડો જ મૂળથી ખોટાં છે. અને તેથી તેના આધાર પર રચાયેલી આ પરીક્ષા પદ્ધતિમાં આપણે માછલીને ઝાડ પર ચડવાનું ને ચકલીને પાણીમાં તરવાનું કહીએ

છીએ. પાઠ્યપુસ્તકોની માહિતીને મગજમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરી દેવાની અને પરીક્ષા સમયે ઉત્તરવહીમાં ઠાલવી દેવાની એટલે માર્ક્સ આવી જાય અને પરીક્ષામાં પાસ થઈ જવાય. શિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક ઉદ્દેશોનું શું ? આજની પરીક્ષા પદ્ધતિમાં તેની તો કોઈ ગુંજાઈશ જ નથી. શિક્ષણના ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક પાસાંને તો આપણે સ્પર્શતા જ નથી અને જ્ઞાનાત્મક પાસામાં પણ માહિતી પર જ અટકી ગયાં છીએ. માહિતી / જાણકારી (knowledge)ને સમજણ (understanding)માં રૂપાંતરિત કરી તેને વ્યવહારમાં અમલમાં મુકવી (application), તેનું વિશ્લેષણ (Analysis) અને (Evaluation) કરી કશુંક સંયોજન (synthesis) અને સર્જન (creation) કરવું એ સમગ્ર પ્રક્રિયાને આપણી આજની શિક્ષણ અને પરીક્ષા પદ્ધતિમાં બિલકુલ અવકાશ જ નથી. મારી દૃષ્ટિએ પરીક્ષા દ્વારા વિદ્યાર્થીની યાદશક્તિનું નહીં પણ સમજણ શક્તિનું મૂલ્યાંકન થાય તો ખરેખર શિક્ષણમાં શીખવાની પ્રક્રિયા થાય. વિદ્યાર્થીએ જે તે વિષયવસ્તુમાં કેટલી પારંગતતા કેળવી છે તેનું મૂલ્યાંકન ચોક્કસ થવું જોઈએ પણ મૂલ્યાંકનના માપદંડો તેની સંગ્રહશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ નહીં પરંતુ સમજણક્ષમતા અને સર્જનશીલતા હોવા જોઈએ.

પરીક્ષા પદ્ધતિમાં આમૂલ પરિવર્તન માટે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પણ આમૂલ પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા છે. chalk and Talkની પરંપરાગત પદ્ધતિમાંથી બહાર નીકળી પ્રવૃત્તિ, પ્રવાસ, પ્રોજેક્ટ, પ્રયોગ અને પ્રત્યાયન દ્વારા શીખવાના અનુભવો મળે તો વિદ્યાર્થીમાં વિચારશક્તિ, નિરીક્ષણ, વિશ્લેષણ, અભિવ્યક્તિ વગેરેની આવડતો તથા ક્રિયાત્મક અને સર્જનાત્મક કૌશલ્યો કેળવાય. શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં શીખતાં શીખતાં જ વિદ્યાર્થી સ્વ-મૂલ્યાંકન કરી શકે. પરીક્ષણ એ શિક્ષણનો જ એક ભાગ છે. તેના માટે અલગ વિભાગ, અલગ સમય કે અલગ વ્યવસ્થાની જરૂર જ નથી. સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન એ જ સાચી પરીક્ષા. બીજું, આપણે ત્યાં લેખિત પરીક્ષાઓને જ વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. મૌખિક, પ્રાયોગિક કે રચનાત્મક મૂલ્યાંકન નહિવત્ થાય છે. વાસ્તવમાં, વ્યવહારમાં અને વ્યવસાયમાં માત્ર લેખન કૌશલ્યથી દરેક કાર્યો કરી શકાતું નથી. આમ, આપણી પરીક્ષાઓનો જીવાતા જીવન સાથે કોઈ અનુબંધ જોવા મળતો નથી. ક્યારેક તો એવું લાગે છે કે વ્યવહાર જગતમાં જેની કોઈ ઉપયોગિતા નથી એવી પરીક્ષાઓના વ્યવસ્થાતંત્ર પાછળ ખર્ચાતા (વેડફાતા) સમય, શક્તિ અને નાણાં તદ્દન વ્યર્થ અને બિનઉત્પાદકીય બની રહે છે.

પરીક્ષા-પદ્ધતિની મર્યાદાઓની વધુ ચર્ચાને બદલે પરીક્ષાઓ કેવી હોવી જોઈએ

અને તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ તેના વિશે વિશેષ ચિંતન કરીએ. મને સૂઝેલાં કેટલાંક ઉપાયો અને વિચારો અહીં રજૂ કરું છું.

* સૌ પ્રથમ તો પરીક્ષાઓ ભય અને ભાર વિનાની હોવી જોઈએ. અને શિક્ષણમાં પરીક્ષાને વધારે પડતું મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ.

* ઓપન બુક એકઝામ હોવી જોઈએ. દરેક વિષયમાં એવા પ્રશ્નપત્રો તૈયાર કરી શકાય કે જેમાં ૩૦ ટકા માહિતીપ્રધાન (informative), 30 ટકા સમજણ આધારિત (understanding based) અને ૪૦ ટકા વ્યવહારલક્ષી (application based) પ્રશ્નો હોય. આમ કરવાથી વર્ગખંડ શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થી ધ્યાન આપશે, સમજવાનો અને શીખવાનો પ્રયત્ન કરશે, પાઠ્યપુસ્તકો વાંચીને સ્વાધ્યાય કરશે અને આપણી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પણ નાવીન્ય આવશે. આવી પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીને યાદ રાખવાનું, ગોખવાનું કે ભૂલી જવાનું ટેન્શન કે સ્ટ્રેસ નહીં રહે. બીજું, ઓપન બુક એકઝામને લીધે વિદ્યાર્થીને પરીક્ષામાં ચોરી કરવાની કે તેના માટે કડક સુપરવિઝનની વ્યવસ્થાની જરૂર નહીં રહે. પરસ્પર વિશ્વાસનું વાતાવરણ સર્જાશે અને વિદ્યાર્થી સ્વયંશિસ્ત માટે પ્રેરાશે.

* મને ઘણીવાર પ્રશ્ન થાય છે કે વ્યવહારમાં આપણે મોટાભાગનાં કાર્યો ટીમવર્કથી કરીએ છીએ તો શિક્ષણ અને પરીક્ષણમાં ટીમવર્ક કેમ નહીં ? ગ્રુપ પ્રોજેક્ટ દ્વારા પણ વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન યોગ્ય રીતે કરી શકાય. તેના દ્વારા peer learning થશે અને જૂથની ભાવના વિકાસશે.

* માત્ર લેખિત પરીક્ષાને બદલે મૌખિક રજૂઆત અને રચનાત્મક કે ક્રિયાત્મક મૂલ્યાંકનને પણ મહત્ત્વ આપીએ. આ મૂલ્યાંકનથી વિદ્યાર્થીઓમાં વક્તૃત્વ અભિવ્યક્તિ અને સર્જનાત્મકતાનો વિકાસ થશે જે તેનામાં આત્મવિશ્વાસનો સંચાર કરશે.

* Formative Assessment (રચનાત્મક મૂલ્યાંકન)ની વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓનું સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન કરી શકાય. કાવ્ય-પઠન, વાર્તાઓની નાટ્યસ્વરૂપે ભજવણી, કોયડા-ઉકેલ, પ્રોજેક્ટ, જૂથ-ચર્ચા, મોડેલમેકીંગ, ઉદ્યોગ, વિવિધ રમતો, પ્રવૃત્તિઓ, પ્રયોગો વગેરે દ્વારા થતું મૂલ્યાંકન લેખિત અને માર્ક્સ સીસ્ટમની પરીક્ષા કરતા ઘણી વધારે યોગ્ય અને સારી પદ્ધતિ છે.

* પાઠ્ય પુસ્તકોમાં ભણાવાતા વિષયવસ્તુની વ્યવહારિક ઉપયોગિતા આધારિત સમસ્યા ઉકેલ માટેના પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા એ પણ પરીક્ષાનું એક સ્વરૂપ હોઈ શકે.

* સવાલોના જવાબો લખવાને બદલે આપેલ માહિતીનો અભ્યાસ કરી ઉત્તમ

સવાલો પૂછવાની ! બનાવવાની પરીક્ષા ન લઈ શકાય ?

મેનેજમેન્ટ વિદ્યાશાખામાં પ્રચલિત કેસ સ્ટડી મેથડ પણ શાળાઓમાં અપનાવવા જેવી છે.

પરીક્ષા વિશેના આ સૂઝાવો ધારે તો કોઈ પ્રયોગશીલ શિક્ષક કે શાળા અપનાવી શકે અને તેને આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં કેવી રીતે અમલી બનાવી શકાય તેની સઘન વિચારણા થઈ શકે. અલબત્ત, રાતોરાત પરીક્ષા પદ્ધતિ કે શિક્ષણ પદ્ધતિ બદલવાનું મુશ્કેલ છે. આ સંજોગોમાં પરીક્ષા પ્રત્યે વાલીઓ અને બાળકો હકારાત્મક અભિગમ કેળવે તે જરૂરી છે. આપણે વાલીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું પડશે કે પરીક્ષા એ શિક્ષણ સાથે જોડાયેલી એક ઔપચારિકતા છે. તેનો ડર રાખ્યા વિના અને તેના માટે ચિંતા, ટેન્શન, સ્ટ્રેસ કે નિરાશા અનુભવ્યા વિના સજ્જતા સાથે અને સ્વસ્થતાપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કરવાનો છે. બીજું એ સમજવાનું કે કોઈ એક પરીક્ષા સમગ્ર જિંદગીની નિર્ણાયક ક્યારેય ન હોઈ શકે. પરીક્ષાનું પરિણામ કે પરીક્ષામાં મેળવેલા માર્ક્સ આપણને જિંદગીની પરીક્ષામાં પણ પાસ કરી દે તેની કોઈ ખાતરી નથી. આથી ધાર્યા માર્ક્સ ના મળે તો જીવનમાં કશું જ અટકી જતું નથી. આધુનિક સમયમાં તો નોકરી અને ડીગ્રીનો સંબંધ પણ રહ્યો નથી ત્યારે પરીક્ષાને જ કારકિર્દીનું નિર્ણાયક પરિબળ સમજવાની જરૂર નથી. પરીક્ષાની નિષ્ફળતા એ જિંદગીની નિષ્ફળતા હરગીઝ નથી. વાલીઓને એ કહેવું છે કે તમારા બાળકને માત્ર પરીક્ષાના માર્ક્સથી ન મૂલવો. તેની પાસે એવી અવાસ્તવિક અપેક્ષાઓ ન રાખો કે જેના ભારથી તેની પ્રતિભા અને તેના જીવનનાં સપનાંઓ નંદવાઈ જાય... બાળક પરીક્ષાનો સ્ટ્રેસ કે ટેન્શન રાખે કે ધાર્યું પરિણામ ન મળતાં હતાશ કે નિરાશ થઈ જાય એવા સમયે વાલીએ તેને સંભાળી લેવાનું છે, સાચવી લેવાનું છે અને તેના માટે અડીખમ ટેકો બનીને ઊભા રહેવાનું છે. ફિલ્મ કલાકાર અનુપમ ખેરે એક ટોકમાં કહેલું કે દસમા ધોરણની પરીક્ષામાં હું નાપાસ થયો તે દિવસે મારા પિતા અમને બધાને ફિલ્મ જોવા અને હોટલમાં જમવા લઈ ગયેલાં અને કહેલું 'We are celebrating your failure.' બહુ મોટી વાત અને ઘણો પ્રેરક સંદેશ છે આ. વાલીએ સંતાનને કહેવું જોઈએ કે બેટા ! નાપાસ થવાય, પણ નાસીપાસ ના થવાય. પોતાના અધૂરાં સપનાંઓનો બોજ પોતાના સંતાન પર લાદીને તેને સ્ટ્રેસ અને ટેન્શન થાય તેવા વિચાર, વાણી અને વર્તન વાલીએ ન કરવા જોઈએ. એક સ્વપ્ન સાકાર ન થાય તો જિંદગી અટકી જતી નથી એવી સમજ બંનેએ કેળવવી પડશે.

અગાઉ પરીક્ષાની સાથે આવા ડર કે ડીપ્રેશન જોડાયેલાં નહોતા. પરીક્ષાને

કારણે આપઘાત કરવાના કિસ્સાઓ પણ સાંભળવામાં નથી આવ્યા. પણ આજે આવા Exam Fobia અને Exam Syndromથી પીડાતા બાળ મનોરોગીઓની સંખ્યા દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે. પરીક્ષાનું મહત્ત્વ સમજીએ તે સ્વીકાર્ય પરંતુ તેનું પ્રભુત્વ વધી જાય ત્યારે પરિસ્થિતિ વણસી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા પ્રત્યે હકારાત્મક અભિગમ કેળવે અને સ્ટ્રેસ ફ્રી વાતાવરણમાં પરીક્ષા માટે સજ્જ થઈ ખૂબ હળવાશથી પરીક્ષા આપી શકે તે માટે સમગ્ર ગુજરાતમાં 'પેરેન્ટીંગ ફોર પીસ' અભિયાન અંતર્ગત વાલીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની તાલીમના કાર્યક્રમો થાય છે. કેટલાંક લેખકોએ તાજેતરમાં ખાસ વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓને સહાયભૂત થવા અને સાચી સમજ અને અભિગમ કેળવવા પરીક્ષા પરના જ ખાસ પુસ્તકો લખ્યાં છે. સંજીવ શાહનું એકઝામકી ઐસી કીતૈસી', ડૉ. નિમિત્ત ઓઝાનું 'વ્હાલી મારી પરીક્ષા', અને ભાવિકા શેઠનું 'રિઝલ્ટ તમારા હાથમાં' ખૂબ પ્રેરક અને માર્ગદર્શક છે.

અંતમાં, કહેવું છે એ જ કે પરીક્ષામાં પ્રવેશે છે ત્યારે શું પરિણામ મેળવે છે એ જ અગત્યનું છે. પણ આજે તો પરીક્ષા જ જાણે વિદ્યાર્થી માટે સર્વસ્વ હોય તેમ તેના શિક્ષણ અને કેળવણીના આ મૂલ્યવાન સમયને આપણે પરીક્ષાઓમાં બરબાદ કરી રહ્યાં છીએ. 'જાગ્યાં ત્યારથી સવાર' સમજીને સરકાર, શાળાઓ, શિક્ષકો અને વાલીઓ પરીક્ષા સંદર્ભે પોતપોતાની ભૂમિકા યોગ્ય રીતે સમજણપૂર્વક નિભાવે તે સમયનો સ્વાદ છે અને આજની તાતી આવશ્યકતા છે. બાળક ભય વિના અને ભાર વિના ભણી શકે, બાળકને શીખવાનું આનંદભર્યું વાતાવરણ મળે, વાલીઓ અવાસ્તવિક અપેક્ષાનો બોજ બાળક પર ન લાદે અને પરીક્ષાને બદલે શિક્ષણનું - શીખવાનું મહત્ત્વ વધે તો જ બાળકોનું બાળપણ બચશે, વિદ્યાર્થીનું ખરા અર્થમાં ભણતર, ગણતર અને ઘડતર થશે અને સ્વસ્થ સમાજના નિર્માણ માટેની ક્રાંતિના પગરણ થશે.

ડૉ. છાયા પારેખ
૪૦૯, બાહુબલી કોમ્પલેક્સ પીલ ગાર્ડન પાછળ, કાળાનાળા, ભાવનગર- ૩૬૪૦૦૧
મો. ૯૪૨૭૭૫૦૭૭૭ Email : chhayapareckh1@gmail.com

❑

બાળઉછેરમાં ભય-માર-ગુસ્સાની અસરો !

હરેશ ધોળકિયા

યુવાન દંપતિ શા માટે માતાપિતા બનવાની ઇચ્છા રાખે છે ? કોશિશ કરે છે ? ન થાય તો દુખી પણ થાય છે ?

આનો જવાબ કદાચ એ હોઈ શકે કે તેમને પોતાનો વંશ ચાલુ રાખવાની તો ઇચ્છા છે જ, પણ સમાંતરે તેઓ પોતાના જીવનમાં નિર્દોષતા કાયમ રહે અને તેમનું ઘર હમેશ કિલ્લોલ કરતું રહે તેની ઇચ્છા હોય છે. તેઓ તો મોટાં થતાં જાય છે. પુખ્ત થતાં જાય છે. વ્યવસાય તથા જવાબદારીઓના કારણે ગંભીર પણ થતાં જાય છે. તે કારણે કદાચ તાણ પણ અનુભવે છે. આ બધામાંથી હળવાં થવા બાળક ઇચ્છે છે. ઘરમાં બાળક હોય તો રમતિયાળ, હાસ્યમય, નિર્દોષ વાતાવરણ જળવાઈ રહે. જીવનની પળેપળ આનંદમય જાય. ભલે કદાચ તેઓ આ બધી બાબતે સભાન ન પણ હોય, છતાં પાયામાં તો એ જ હોય છે. સામાજિક રીતે બાળક હોવાનું જે પણ મહત્ત્વ હોય, પણ વ્યક્તિગત રીતે તો આ જ કારણ હોય છે.

પણ બાળક જન્મે છે અને તેને ઉછેરવાનું શરૂ થાય છે, પછી અચાનક આ બધું ભુલાઈ જાય છે અને બાળઉછેર એક નવી જવાબદારી બનીને આવે છે. બાળઉછેર કરતી વેળા માતાપિતા આ બધું માણવાનું છે તે ભૂલી જાય છે અને પોતાનું બાળક ઉત્તમ થવું જોઈએ એમ માનવાનું શરૂ કરે છે અને તે સંદર્ભમાં તેને ઉછેરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

હવે આ 'ઉત્તમ' એટલે શું ?

માતાપિતાના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો તેઓ કંઈ એમ નથી ઇચ્છતાં કે તેમનું

બાળક ઉત્તમ સંત બને કે ઉત્તમ વ્યક્તિ બને! તેમની ઉત્તમતાની વ્યાખ્યા અલગ જ હોય છે. તેમના મતે ઉત્તમતા એટલે સફળતા. દેખાય તેવી સફળતા.

મોટાભાગના યુવાનો પોતે જ્યારે મોટા થતા હોય છે ત્યારે અનેક સ્વપ્નાં જોતા હોય છે - છોકરા-છોકરીઓ બન્ને. તેમને પોતાને ગમતાં ક્ષેત્રમાં આગળ વધવું હોય છે. પણ અનેક કારણોસર અનેક યુવાનો એ સ્વપ્નાં પૂરાં નથી કરી શકતા. એ જ રીતે મોટા ભાગના યુવાનો મોટા થતા હોય છે ત્યારે તેમનાં માતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ ગરીબ કે મધ્યમ હોય છે તેથી પણ ઇચ્છિત રીતે આગળ વધી શકતા નથી. પૈસાને અભાવે તેમનાં સ્વપ્નાં રોળાઈ જાય છે. આવા યુવાનો માટે પૈસો ખૂબ મહત્ત્વનો બની જાય છે. તેઓ જુએ છે કે જેની પાસે પૈસા છે, તેઓ ધાર્યું કરી શકે છે. તેઓ જીવનને પુષ્કળ ભોગવી શકે છે. સત્તા મેળવી શકે છે. સગવડથી રહી શકે છે. ભોગવિલાસ ભોગવી શકે છે. પોતાનાં સ્વપ્નાં પૂરાં કરી શકે છે. એટલે તેઓનું મહત્ત્વનું સ્વપ્નું મહત્તમ પૈસા મેળવવાનું હોય છે.

મોટાભાગની યુવતીઓ આજે પણ બંધનમાં જીવે છે : તેમને ઇચ્છિત સ્વતંત્રતા નથી મળતી. તેથી તેઓ સતત અસલામતીમાં જીવે છે. એટલે તેઓ વહેલામાં વહેલી તકે સલામતી મળે તેમ ઇચ્છે છે. અને આ સલામતી લગ્નમાં છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે અભ્યાસ કરતી હોય છે તે દરમ્યાન જ લગ્નના વિચાર કરવા શરૂ કરી દે છે. અને તક મળે તો કરી નાખે છે. કારકિર્દી વગેરે તેમના માટે ગૌણ બની જાય છે.

આમ, મોટાભાગના યુવાનો મોટા થતા હોય છે ત્યારે કે લગ્ન કરતા હોય છે ત્યારે અભાવમાં જીવતા હોય છે.

એટલે તેમની 'ઉત્તમતા'ની વ્યાખ્યા આ સંદર્ભમાં હોય છે : પૈસા, સલામતી, સ્વતંત્રતા, ભોગવિલાસ વગેરે. તેઓ એમ વિચારે છે કે તેઓ તો પોતે તરુણ હતા ત્યારે કે યુવાન થતા હતા ત્યારે આ બધું ભોગવી શક્યા નથી. પણ તેમનું બાળક એવું તૈયાર થાય કે તે આ બધું ભોગવી શકે. અને આ બધું શેમાં શક્ય છે તે માટે તેઓ માપદંડ નક્કી કરે છે. આ સંદર્ભમાં તેમનું બાળક મોટું થાય અને અભ્યાસમાં આગળ વધે ત્યારે કયો અભ્યાસક્રમ લે તે તેઓ નક્કી કરે છે. ડૉક્ટર, ઈજનેર, બેન્કર, ટેક્નોક્રેટ, મેનેજમેન્ટ વગેરે ક્ષેત્રો એવાં છે જેમાં પુષ્કળ પૈસો છે. એટલે તેમનું બાળક મોટું થઈ આવા અભ્યાસક્રમોમાંથી કોઈ લઈ પૈસાદાર થાય તેમ તેઓ ઇચ્છે છે. અને તે પ્રમાણે જ બાળકના મનમાં વિચારો રોપે છે. તેઓ કહે છે કે ગણિત જ મહત્ત્વનું છે કે બીજો કોઈ વિષય મહત્ત્વનો છે.

હવે બાળકને પોતાનું મન છે. તેને પોતાના વિચારો છે. તેને પોતાના શોખ છે. તે કદાચ જુદી રીતે વિચારે છે. પિતા કહે છે કે ગણિતમાં રસ લે અને બાળકને ચિત્રમાં રસ છે અથવા તો સાહિત્યમાં રસ છે. તેને તેમાં આગળ વધવું છે. અહીં સંઘર્ષ શરૂ થાય છે. પિતા આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે તેણે ગણિત-વિજ્ઞાનમાં જ રસ લેવો. વિજ્ઞાનમાં જ જવું. બાળક કહે છે કે તેને ચિત્ર કે સંગીત કે રમતમાં રસ છે. તે તેમાં જવા માગે છે.

પિતા કે માતા કે કોઈ વડીલ થોડું સમજાવવાનું કામ કરે છે. પણ બાળક જો નથી માનતું તો પહેલે તબક્કે ગુસ્સે થાય છે. તેને સતત ધમકાવે છે. ક્યારેક બાળક દબાઈ જાય છે અને તત્કાલ માની લે છે. તો વાત પૂરી થઈ જાય છે. પણ ક્યારેક બાળક નથી માનતું અને પોતાનો આગ્રહ ચાલુ રાખે છે. તો પિતા કે વડીલ તેને વિવિધ ભયો બતાવે છે. તેના પર બંધન નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેની ઇચ્છાઓને દબાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે છતાં બાળક ન માને તો તેને મારે પણ છે. માર દ્વારા તેની ઇચ્છાઓનું દમન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. એક વિષચક્ર ઊભું થાય છે. જો વડીલો કડક હોય, પહેલેથી જ, તો બાળક કદાચ દબાઈ જાય છે, પણ પાછળથી આવું થાય તો બાળક વિદ્રોહી બને છે અને વિરોધ કરે છે.

પણ આ ગુસ્સો, ભય કે મારની વિકૃત અસરો જોવા મળે છે. એક નકારાત્મક પર્યાવરણ ઊભું થાય છે જે વડીલ-બાળક બન્નેને હેરાન કરે છે.

જો માતા પોતાની પુત્રી પર દબાણ કરે અને પોતાના વિચારો પ્રમાણે જ ઉછેરવા પ્રયાસ કરે અને જો દીકરી વિદ્રોહ કરે તો પણ અણગમતી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

બાળક નાનું હોય કે વધારેમાં વધારે તરુણ હોય ત્યાં સુધી તો માતાપિતા કે વડીલનો કડપ ચાલે છે. તે તેને ભય કે માર વગેરેથી દબાવી શકે છે. પણ જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ તે સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેની આ સ્વતંત્રતા પર જો કાપ કે દબાણ આવે તો તે ધીમે ધીમે સામું થવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે એવી રીતે વર્તે છે જે માતાપિતાના વિચારોથી તદ્દન વિરુદ્ધ હોય! આપણને આવા અનેક દાખલા જોવા મળે છે.

એક પિતા તેના પુત્રને વિજ્ઞાનમાં જવાનો ભયંકર આગ્રહ કરતા હતા. દીકરાને ગણિત જ નહોતું ફાવતું. તેણે અનેકવાર કહ્યું કે તેને ગણિત નથી ફાવતું. પણ પિતાએ દબાણ ચાલુ રાખ્યું. તેમણે ટ્યુશન વગેરેની પણ વ્યવસ્થા કરી દીધી. પણ

દીકરાને જ્યાં ફાવતું જ ન હતું ત્યાં આ બધું વ્યર્થ હતું. પરિણામે તે એસ.એસ.સી.માં નાપાસ થયો. પિતા ખૂબ ગુસ્સે થયા. ખૂબ દબાણ કર્યું અને ફરી મહેનત કરવા કહ્યું. પ્રયત્ન ચાલુ રાખવા કહ્યું. પુત્ર તો સ્પષ્ટ હતો કે તેને ગણિત નથી ફાવતું. પણ પિતા સાંભળવા તૈયાર જ ન હતા. આમને આમ પુત્ર છ વખત નાપાસ થયો. પિતા ખૂબ ધૂંધવાય. શાળાના શિક્ષકે તેમને બોલાવ્યા અને સમજાવ્યા કે પુત્રને ગણિત નથી ફાવતું, તે તેને છોડાવી દે. પણ પિતાનો અહમ ઘવાતો હતો. પોતાનું ધાર્યું કેમ ન થાય તેમ તે વિચારતા હતા. તેમને તો તેને ડૉક્ટર જ બનાવવો હતો. જબરો સંઘર્ષ ચાલતો હતો. પુત્ર નાપાસ થઈ તેમને હેરાન કરતો હતો. અલબત્ત પોતે પણ હેરાન થતો હતો.

છઠ્ઠીવાર તે નાપાસ થયો ત્યારે પિતા નમ્યા. તેને ગણિત છોડાવ્યું. અને લ્યો ! સાતમા પ્રયાસે તે પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યો. પિતાને નવાઈ લાગી. શિક્ષકે સમજાવ્યું કે તે હોશીયાર જ હતો, પણ ગણિતના ભયે અને દબાણથી નાપાસ થતો હતો. શિક્ષકની સમજાવટથી તેને આર્ટ્સમાં મોકલ્યો. (અલબત્ત, પિતા તો નિરાશ જ હતા.) તે સતત પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યો. ઉત્તમ માર્ક્સથી ગ્રેજ્યુએટ થઈ ગયો. ખૂબ સારી જગ્યા મળી અને નોકરીમાં ગોઠવાઈ ગયો. પરદેશ પણ ગયો. ભલે પિતાની ઈચ્છા મુજબ આગળ ન વધ્યો, પણ પ્રગતિ તો કરી જ. પિતાએ પાછળથી કબૂલ કર્યું કે તેમની ઉછેરવાની રીત ખોટી હતી.

પુત્રીઓ બાબતે પણ આવા દાખલા બને છે. અનેક પુત્રીઓ દબાઈ ખલાસ થઈ જાય છે. પણ કેટલીક બળવો કરે છે અને પોતાની રીતે જ આગળ વધે છે.

પણ આની અસર, મોટાભાગે, નકારાત્મક જ આવે છે. લાખો બાળકો દબાણમાં ખલાસ થઈ જાય છે. પોતાના ઇચ્છિત ક્ષેત્રમાં નથી જઈ શકતાં. કદાચ, માતાપિતાએ ઇચ્છેલ ક્ષેત્રમાં જાય છે, હોંશિયાર હોવાથી, પણ ત્યાં તેમને નથી ફાવતું. તેઓ નિરાશ રહે છે અથવા સમાંતરે પોતાનું મનગમતું કામ કરે છે. અનેક ડૉક્ટરો એવા છે જેઓ માતાપિતાના દબાણથી ડૉક્ટર થયા હોય છે. પણ તેમને તો કળાના ક્ષેત્રમાં જવું હતું કે સાહિત્યમાં જવું હતું. તેઓ ડૉક્ટરીના વ્યવસાયમાં સફળ પણ થાય છે, પણ તેમનું દિલ તેમાં નથી હોતું. તક અને સમય મળે કે તરત તેઓ પોતાના ક્ષેત્રમાં આવી જાય છે અને ડૉક્ટરીનો વ્યવસાય ગૌણ બની જાય છે. અને આ ક્ષેત્રમાં તેઓ વધારે સફળ થાય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યકાર સમરસેટ મોમ, ડૉ. શરદ ઠાકર, કેશુભાઈ દેસાઈ વગેરે ડૉક્ટર કરતાં સાહિત્યકાર તરીકે વધારે સફળ થયા છે. અભિનેતા જોન અબ્રાહમ એમ.બી.એ. છે, પણ અભિનેતા તરીકે વધારે સફળ છે. અભિનેત્રી અમીષા પટેલ તો અમેરિકાની યુનિવર્સિટીમાંથી

અર્થશાસ્ત્રમાં ગોલ્ડમેડલ છે, છતાં અભિનય જ કરે છે.

પણ આવાં બાળકો ઓછાં છે. મોટાભાગનાં તો દબાઈ જ જાય છે. પોતાને ન ગમતા વ્યવસાયમાં જાય છે અને અસંતુષ્ટ રહે છે. તેમને જીવનમાં અભાવ જ રહે છે. તેથી જેઓને પોતાને ગમતા વ્યવસાયોમાં સફળ થતાં જુએ છે ત્યારે તેઓ મનમાં ગુસ્સો કે ઈર્ષ્યા અનુભવે છે. જો તેમનું મન કેળવાયેલ ન હોય તો તે સફળ લોકોને હેરાન કરવાનો પણ પ્રયાસ કરે છે. અથવા પોતાના ક્ષેત્રમાં જેઓ સફળ છે તેમને પણ હેરાન કરે છે. કદાચ બહારના જગતમાં આ ગુસ્સો વ્યક્ત ન કરી શકે તો કુટુંબમાં તે વ્યક્ત કરે છે. આના કારણે અનેકોનાં કૌટુંબિક જીવન ખોરવાઈ જાય છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે વિસંવાદ થઈ જાય છે. તેનાં બાળકો પણ તેનો ભોગ બને છે. અરે, ક્યારેક તો એવું પણ બને છે કે બાળપણમાં તે માતાપિતાને કહી શક્યો ન હોય, પણ જેવો મોટો થાય છે અને સ્વતંત્ર થાય છે કે તરત તે માતાપિતાને જ અવગણવાનું શરુ કરે છે. હવે તો વૃદ્ધાશ્રમમાં મુકી દે છે. ઘરમાં રાખવાની સગવડ હોય તો પણ ત્યાં મૂકી દે છે. માતાપિતા તેની આ વર્તણુક સમજી શકતાં નથી. પણ તેનાં મૂળિયાં તેને બાળપણમાં જે ખોટી રીતે ઉછેર કર્યો હોય છે તેના ગુસ્સાની અભિવ્યક્તિ હોય છે. માતાપિતા સમજતાં નથી કે જો તેઓ ખોટો ઉછેર કરશે તો સમય જતાં, ખાસ કરીને વૃદ્ધ થશે ત્યારે, તેનું પરિણામ તેમને જ ભોગવવું પડશે. ત્યારે તેઓ પુત્ર કે સંતાન પ્રત્યે ફરિયાદ કરે છે, પણ તે મોડું હોય છે.

જો ઉછેર ખોટો થઈ જાય, તે ગુસ્સો, ભય કે મારના આધારે થતો હોય, તો બાળક ખોટી રીતે ઉછરે છે. તેના મનમાં માતા પિતા કે વડીલો બાબતે ખોટા ખ્યાલો ઉભા થાય છે. તેને તે નકારાત્મક રીતે જુએ છે. તેના પ્રત્યાઘાતમાં પોતે પણ નકારાત્મક બની જાય છે. પરિણામે તે પણ હેરાન થાય છે, પોતે જે કુટુંબ ઊભું કરે છે તે પણ હેરાન થાય છે, જ્યાં કામ કરે છે ત્યાં પણ નકારાત્મક વાતાવરણ ઊભું કરે છે અને, મોટી વાત, માતાપિતા સાથે પણ તે અયોગ્ય રીતે વર્તન કરે છે. આ બધું અભાનપણે થાય છે. બેમાંથી કોઈ સમજતું નથી, પણ તેનાં મૂળિયાં બાળપણમાં થયેલ તેનો ઉછેર હોય છે.

બાળઉછેર બહુ મોટી જવાબદારીવાળી ઘટના છે. તે અતિ નાજુક બાબત છે. તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવી. તે વિશિષ્ટ તાલીમ માગે છે. સ્પષ્ટ વિચારધારા માગે છે. અને, કમનસીબે, બહુ ઓછાં માતા પિતાઓમાં આ સમજ હોય છે. માતા પિતા થઈ જવું તો ખૂબ સરળ છે. જેટલી બુદ્ધિ ઓછી તેટલી સરળતાથી અનેક બાળકોનાં માતાપિતા બની જવાય છે. પણ બાળકને સ્વસ્થ રીતે

ઉછેરવું તો ઊંડો વિચાર માગે છે. પળેપળની જાગૃતિ માગે છે. અને આ જાગૃતિ વિશ્વનાં બહુ ઓછાં માતાપિતાઓમાં હોય છે.

આજે વિશ્વમાં જે અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા છે, તેનાં મૂળિયાં તપાસવામાં આવે તો આ બાળઉછેરમાં જ જોવામાં આવશે. મોટાભાગનાં માતાપિતા ચોક્કસ પ્રેમાળ છે. તેઓ બાળકને સારી રીતે ઉછેરવા પણ માગે છે, પણ આ 'સારી રીત' એ શું તેનો તેમને ખ્યાલ હોતો નથી. તેઓ સારી રીત એટલે દુન્યવી સફળતા કે પરંપરાની જાળવણી કે ધાર્મિકતા વગેરેને જ માને છે. પોતાને તેમનાં માતા પિતાએ ઉછેર્યાં હતાં તેને યાદ રાખીને જ તેઓ પણ પોતાનાં બાળકને ઉછેરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ એ સમજતાં નથી કે બાળક પોતાનું આગવું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ લઈને આવે છે. તેની પાસે પોતાના ખ્યાલો છે. તેની પોતાની શક્તિઓ છે. તેને આધારે તે આગળ વધવા માગે છે. અને જ્યારે એ આ બાબતો વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે ક્યારેક પિતા કે માતાને કે વડીલને તે બાબત પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ હોય તો તે તેને નકારી દે છે અને અટકવવાનો પ્રયાસ કરે છે. દિલીપકુમાર, નૌશાદ જેવા અનેક અભિનેતાઓ છે જેના પિતા ફિલ્મ કે અભિનયથી વિરુદ્ધ હતા. કાં તો બહુ જ ખાનગી રીતે તેઓ આગળ વધ્યા અથવા તેમને ઘર છોડવું પડ્યું. અરે, અવકાશયાત્રી કલ્પના ચાવલાના પિતા પણ કલ્પનાના વિચારોથી વિરુદ્ધ હતા. કલ્પના તેમનાથી વિરુદ્ધ જઈ બધું ભણી અને અમેરિકા ગઈ. છેક તે સફળ થઈ ત્યારે પિતાને સમજ આવી કે કલ્પના સાચી હતી. પણ કલ્પના જેવી હિંમતવાન છોકરીઓ કે છોકરાઓ ઓછાં હોય છે જેઓ બળવો કરી પોતાનું ધાર્યું કરે છે અથવા ઘર છોડવાની હિંમત કરે છે. મોટા ભાગનાં તો માબાપ પર આધારિત હોવાથી કે મધ્યમ બુદ્ધિના હોવાથી કે હિંમત ન હોવાથી તેમને વશ થઈ જાય છે અને પોતાની ઇચ્છાઓ આકાંક્ષાઓને દબાવી દે છે અને પછી સમગ્ર જીવન સરાસરી જીવે છે.

અલબત્ત, હવે થોડી થોડી સ્થિતિ સુધરે છે. માર્ગદર્શન વધતું જાય છે. માતાપિતાઓ પણ જાગૃત થતાં જાય છે, પણ છતાં આપણા દેશમાં ધર્મ, પરંપરા અને પૈસાનો એટલો તો પ્રબળ પ્રભાવ છે કે મોટા ભાગના લોકો તેને વશ જ રહે છે. તેના આધારે જ વિચાર કરે છે. પરિણામે સુધારો કે બદલાવની ગતિ ઘણી ધીમી છે. પણ આશા રાખીએ કે હવેના સમયમાં આ પ્રક્રિયા ઝડપી બને અને આવનાર બાળકોને તેનો લાભ મળે.

હવે ઘણીવાર એવાં સૂચન થતાં જોવા મળે છે કે જ્યાં સુધી યુવાનો બરાબર પુખ્ત ન થાય કે માતાપિતા બનવાની વ્યવસ્થિત તાલીમ ન લે, ત્યાં સુધી તેમને

બાળક જન્માવવાનો હક ન હોવો જોઈએ. આ વાત તદ્દન સાચી છે. આમ જ થવું જોઈએ, પણ આ બાબત બહુ જ સંવેદનશીલ હોવાથી તેનો કાનૂની અમલ શક્ય નથી. ઉપાય એક જ છે અને તે એ કે મા બાપ વધારેમાં વધારે જાગૃત બને, જરૂરી જ્ઞાન મેળવે અને તે રીતે પોતાનાં બાળકનો ઉછેર કરે.

મો. ૦૨૮૩૨-૨૨૭૯૪૬

❑

કેટલાંક માતપિતા જાણે છે કે પોતાના બાળકને શિક્ષણ મળવું જોઈએ. અને તેઓ તેને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ બાળકને શિક્ષણ આપવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સૌથી પહેલું કર્તવ્ય પોતે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું તે છે. એ વાત આપણામાંથી બહુ થોડા લોકો - જે લોકો આ બાબતમાં અત્યંત તત્પર અને સાચાં હોય છે તેમાંથી પણ બહુ થોડા લોકો - જાણતાં હોય છે. પોતાના વિષયમાં જાગૃત થઈએ અને પોતાની જાત ઉપર પ્રભુત્વ મેળવીએ જેથી આપણે આપણા બાળક સમક્ષ કોઈ ખોટું ઉદાહરણ રજૂ ન કરીએ. ફક્ત આચરણ દ્વારા જ શિક્ષણ ફળદાયી બને છે... સચ્ચાઈ, ઇમાનદારી, સ્પષ્ટ કથન, સાહસ, નિસ્પૃહતા, ધૈર્ય, સહનશીલતા, ખંત, શાંતિ, સ્થિરતા, આત્મસંયમ વગેરે એવા ગુણો છે જે સુંદર ભાષણો કરતાં પોતાના આચરણ દ્વારા અનંતગણી સારી રીતે શીખવી શકાય છે.

- શ્રી માતાજી

('બાલવંદના'માંથી)

બાળકોનું ટીવી મોબાઇલનું આકર્ષણ અને વાલીઓ

[વરદાન કે અભિશાપ - વિકલ્પ આપણા હાથમાં]

ઉમા અને દીપક તેરૈયા

* 'હવે ટીવી બંધ કર અને ચુપચાપ ભણવા બેસ.'

* `મમ્મીનો મોબાઈલ મૂકી દે જોઉં !!'

* `તું જ્યાં અને ત્યાં 'સેલ્ફી' લેવાનું બંધ કર અને આગળ ચાલ.'

* `શાળામાં મોબાઇલ ફોન લાવવાની મનાઈ છે. નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર વિદ્યાર્થીને રૂપિયા ૨૦૦નો દંડ કરવામાં આવશે. - હૂકમથી (શાળામા લગાવેલ સૂચના બોર્ડ)

* `આખો દિવસ ટીવીમાં કાર્ટૂન જોયા કરે છે તેના કરતા થોડીવાર શેરીમાં રમવા તો જા.'

* `બેટા, ઇન્સ્ટાગ્રામ પર ફોટાઓ જોવામાં રાત્રે બે કલાક કાઢો છો તેના કરતા તેટલું વાંચવામાં ધ્યાન આપો તો વધુ કલ્યાણ થશે.'

દરેક ઘર અને શાળામાં ઉપર મુજબનાં વાક્યો બોલાતાં, લખાતાં અને સંભળાતાં થયાં છે. જે સંવાદો આપણે બાળપણમાં ક્યારેય નહોતા સાંભળ્યા તે તમામ સંવાદો આપણે આજે બોલીએ કે સાંભળીએ છીએ. તમામ લોકો કોઈને કોઈ રીતે મોબાઇલ, ટીવી કે અન્ય ગેઝેટ્સના આશ્રિત બની ચૂક્યા છે.

ટીવી - મોબાઇલ જેવા ગેઝેટ્સ હવે આબાલ-વૃદ્ધ દરેકની જરૂરિયાત બની ચૂક્યાં છે. બાળકો દ્વારા થતો મોબાઈલનો અતિશય ઉપયોગ વાલીઓ અને શિક્ષકોને

મૂંઝવી જાય છે. ગુસ્સે થઈને, શિખામણ સ્વરૂપે કે સહજ રીતે ઉપરોક્ત શબ્દો વાલીઓ કે શિક્ષકોના મોંએથી સરી પડે છે. 'ટેક્નોલોજી'નું આ વરદાન બાળકોનું વળગણ બની તેને નુકસાન તો નહીં કરે ને ! આવી દ્વિધામાં મોટેરાઓ ચિંતાતુર બન્યા છે.

તેથી જ...

* બાળકોને ટીવી-મોબાઇલના વ્યસની નહિ, વિદ્યાર્થી કેવી રીતે બનાવવા ?

* ટીવી-મોબાઈલના ઉપયોગમાં નિયંત્રણને બદલે નિયમનનો અભિગમ બાળકોમાં કઈ રીતે કેળવવો ?

* બાળકોને ટીવી - મોબાઈલના ઉપયોગ બાબતે ટોકવા, ખીજાવું કે દંડવાના બદલે 'વિવેક બુદ્ધિ' શીખવવાની દિશામાં કઈ રીતે આગળ વધવું ?

- એ સમજવું ખૂબ અગત્યનું બની રહેશે.

ટેક્નોલોજીના અદ્‌ભુત અને અદ્વિતીય પરિમાણે જિંદગીનાં તમામ પરિણામો અને પરિમાણો બદલી નાખ્યાં છે. આપણા બાળપણનું 'ઈડીયટ બોક્સ' આજે 'સ્માર્ટ ટીવી' બની ચૂક્યું છે. અને ફુરસદના સમયે રમાતી દેશી રમતોનું સ્થાન આજે 'વર્ચ્યુઅલ ગેઇમ્સ'એ લઈ લીધું છે. આપણા તમામના પરિવારો સ્માર્ટ ટીવી, કન્વર્ટેબલ ફ્રિઝ, એસી. માઇક્રોવેવ, સુવિધાયુક્ત વાહનો અને વ્યક્તિદીઠ મોબાઇલ ફોનથી (કેટલાક કિસ્સામાં વ્યક્તિદીઠ એકથી વધુ સ્માર્ટ મોબાઈલ ફોન પણ !) સુસજ્જ બન્યા છે. શાળાઓ પણ ડીજીટલ ટીવી, સ્માર્ટ ક્લાસરૂમ, ટેબ્લેટ દ્વારા શિક્ષણથી અત્યાધુનિક બની રહી છે.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ Parenting અને Teacherhoodના અભિગમો પણ જડમૂળથી બદલાઈ રહ્યા છે.

* સોટી વાગે ચમચમથી... બાળકો માટે શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ.

* પાસ-નાપાસની મૂલ્યાંકન પદ્ધતિથી... સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન.

* બાળકોને નિયંત્રણમાં શિસ્તબદ્ધ રાખવાના બદલે... બાળમૈત્રીપૂર્ણ એવી પ્રેરણાદાયી સમાજવ્યવસ્થા વિકસાવવી.

જેવાં સબળ અને સકારાત્મક પરિવર્તનોનો પવન ફૂંકાયો છે. આ બદલાવના મધ્યાહ્ન જેવા સમયગાળામાં માતા-પિતા અને શિક્ષકોએ મન-હૃદયથી બાળકોને એક મૈત્રીપૂર્ણ ઉછેર અને કેળવણીનું વાતાવરણ આપવા પ્રયત્નશીલ બનવું પડશે. અભિમન્યુના પ્રતીક સ્વરૂપ આ નવી બાળપેઢીને 'ટેક્નોલોજી'એ આઠમો કોઠો પાર

પાડવાનું વરદાન આપ્યું છે. 'ટેક્નોલોજી'ના વિકાસને અભિશાપ તરીકે જોવાને બદલે વરદાન સ્વરૂપ સમજવાની શરૂઆત કરવી પડશે. જે રીતે કુમળા છોડને હવા, પાણી અને પ્રકાશની જરૂર હોય છે, તે રીતે કૂમળા માનસને પ્રેમ-પરખ અને પ્રોત્સાહનની જરૂર હોય છે. બાળકોના મોબાઈલ-ટીવીની વળગણયુક્ત આદતોના સિક્કાની સકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને બાજુઓને તપાસીને તેને 'શોલે' ફિલ્મના સિક્કામાં તબદીલ કરી નાખીએ તો ? જેની બંને બાજુ સકારાત્મક જ હોય. બાળકોના ઘડતરમાં આવી 'Win-Win' પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવા માટે શું થઈ શકે ? ચાલો બંને અભિગમ સમજીએ, તપાસીએ અને વિકસાવીએ. ફોર્મ્યુલા ગણિત જેવી જ છે.

પ્લસ + પ્લસ = પ્લસ

માઇનસ + માઇનસ = પ્લસ.

સકારાત્મક બાબતોને સબળી કરીએ - Best Management

પ્લસ + પ્લસ = પ્લસ

* થોડાં વર્ષ પહેલા શાળાકીય અભ્યાસ માટે જરૂરી સામગ્રીમાં કેલ્યુક્યુલેટર, લોગટેબલ, ટોર્ચ, કેલ્ક્યુલેટર, હવામાન, હોકાયંત્ર, કિંડલ, ડિક્શનરી, સ્ટોરેજ ડ્રાઇવ, ડાયરી નોટ્સ, રેકોર્ડીંગ વિગેરે જેવી સ્માર્ટ એપ્લીકેશન ઉપલબ્ધ છે. જે અભ્યાસ અને સંશોધનની પ્રક્રિયાને વધુ વેગીલી અને તેજીલી બનાવી શકે. તદ્ઉપરાંત સ્માર્ટ બેંકીંગ, વોલેટ, ટ્રાવેલ બુકીંગ, બીલ પેમેન્ટ, ઓન લાઇન શોપીંગ જેવી ઝડપી, સસ્તી અને સુવિધાયુક્ત સગવડો પણ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે.

* એક જ શાળા અને શિક્ષકો પાસેથી શિક્ષણ મેળવવાની સાથે દુનિયાની અન્ય શ્રેષ્ઠ શાળાઓ તથા શ્રેષ્ઠ શિક્ષકો પાસેથી શીખવાની સુવિધા કરી આપતું નાનકડું યંત્ર એટલે 'મોબાઈલ ફોન'. ખરૂને ! એ દિશામાં કદમ માંડીએ તો ? (લાખો શિક્ષકોના પાઠ હવે તેમના બ્લોગ સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે.)

* ઉપયોગી મનોરંજનના સાધન તરીકે મોબાઈલ ફોનમાં કમ્પ્યુટર, ટીવી અને રેડીયોની એપ્લીકેશન પણ હોય છે. વિશ્વની તમામ વિડીયો/ઓડીયો ચેનલ્સ ઘરબેઠાં હથેળીમાં આવી જાય. નબળી કડીઓ (પોર્ન, હિંસક રમતો, હેકીંગ વિગેરે) તોડીએ અને સબળી કડીઓ (સાયન્સવીડીયો, સાહિત્ય અને શિક્ષણ વિગેરે) જોડીએ. શરૂઆત પોતાનાથી કરીએ. બાળકો આપોઆપ શીખશે. 'જો દેખેગા વો સીખેગા'ના નિયમ પ્રમાણે.

* થોડાં વર્ષો પહેલાં પુસ્તકો માત્ર શાળા, ગામ કે શહેરના પુસ્તકાલયમાં

જ ઉપલબ્ધ રહેતાં. હવે દુનિયાનું કોઈપણ પુસ્તક મોબાઇલ-ટેબ્લેટ-કમ્પ્યુટરના માધ્યમથી આપણા કરકમળમાં આવી જાય તેવી કમાલની સુવિધા આપણી પાસે છે. ૧૦૦૦થી વધુ પુસ્તકો એક જ 'કિંડલ'માં સમાઈ જાય. અને તેનું વજન માત્ર ૧૫૦ ગ્રામ ! ૫૦૦૦થી વધુ મનપસંદ ગીતોની લાઇબ્રેરી આપણા ફોનમાં સમાઈ જાય ! દરેક ધોરણનાં પાઠ્યપુસ્તકોનાં પાઠ, પ્રયોગો અને પ્રવિધિઓ બધું જ આંગળીના ટેરવે 'અવાઈલેબલ' છે. અજમાવી જુઓ !

* દુનિયાની કોઈપણ બાબત જાણવી, સમજવી કે શીખવી હોય તો 'ગુગલ માસ્તર' એટલે જાણે 'અલાદ્દીનનો ચિરાગ'. માતા-પિતા અને શિક્ષકો એને દોસ્ત બનાવશે તો એ દરિયા દિલ છે... અને દુશ્મન માનશે તો... ???

* મોબાઈલ દ્વારા બાળકોમાં ફોટોગ્રાફીનો શોખ કેળવી શકાય. ફોટોગ્રાફી માટે બાળકોને કુદરતી સ્થળોની મુલાકાત કરાવી તેમને પ્રકૃતિના ખોળે મોકલીએ.

* શાળા પ્રવાસ કે રજાઓમાં પરિવાર સાથે પ્રવાસમાં જતાં પહેલાં મોબાઇલની વિવિધ એપ્સની મદદથી પ્રવાસન સ્થળો વિશેની ખૂબીઓ - ખાસિયતો, ઇતિહાસ કે વિશેષતાઓ પહેલેથી બાળકો જાણે. જેથી પ્રવાસને વધુ રસિક, આનંદદાયી અને જ્ઞાનસભર બનાવી શકાય.

* શિક્ષણ અને કેળવણીની પ્રક્રિયાને બળવત્તર બનાવવા માટેના વિવિધ પ્લેટફોર્મ 'youtube kids', Lessons worth sharing (TED.Com) જેવા Socio-technological platforms પૂરા પાડીએ તો વોટ્સએપ, ફેસબુક અને ઇન્સ્ટાગ્રામની સાંકડી શેરીમાંથી 'Wisdom'નો express highway' ખુલ્લો થશે.

* ટીવી પર આવતી સિરીયલોની માથાફોડના બદલે History TV, Epic, Disovery, National Geographic, Travel xp જેવી કેટકેટલીય વિવિધતા સભર ચેનલ્સ હવે આબાલ-વૃદ્ધ સૌમાં લોકપ્રિય બની રહી છે. આપણે પસંદગીના અભિગમો એ તરફ વાળીએ તો નવી દિશા મળી જાય. ખરૂને !

* બાળકો દ્વારા મોબાઇલમાં રમાતી 'ગેઇમ્સ'ના રસ રુચિ અને વલણને દિશાદર્શન આપીએ તો વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, કલા, ક્વીઝ, પઝલ્સ, સ્પોર્ટ્સ, મેજિક વિગેરે જેવા વિષયોની 'ગેઇમ્સ'ની વૈવિધ્યસભર દુનિયા બાળકોની રાહ જુએ છે. બાળકોને આપણી કચકચ, રોકટોક અને ગુસ્સા સ્વરૂપ 'કંટ્રોલ' નહીં, પરંતુ સંવાદ, પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણાદાયી 'સપોર્ટીવ સુપરવિઝન'ની જરૂર છે.

* વિશ્વ પ્રસિદ્ધ તમામ વાર્તાઓ ઇન્ટરનેટ પર ઉપલબ્ધ બની રહી છે. બાળકો મોબાઇલ- ટેબલેટ દ્વારા આંગળીના ટેરવે વિશ્વભરનું બાળ-કિશોર સાહિત્ય માણી

શકે અને એ પણ તેમના મનગમતા 'એનીમેશન' સ્વરૂપમાં...

નકારાત્મક બાબતોને બદલી નાખીએ-Waste management

માઇનસ + માઇનસ = પ્લસ

* ટીવી અને મોબાઇલ સૌથી મોટા 'ટાઈમ કીલર' બની ચુક્યાં છે. આ સમસ્યાના ઉકેલ સ્વરૂપે...

* સમગ્ર પરિવાર સાથે મળી ટીવી કે મોબાઇલ માટેનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શકે. દા.ત. રોજનું બે કલાક ટીવી જોવું કે આખા દિવસમાં એક કલાક મોબાઇલમાં ગેઇમ રમવી. (આ એક કલાકને પંદર-વીસ મિનિટના અંતરાલોમાં વહેંચી શકાય.) બાળકો તેની જાતે મોબાઇલમાં એલાર્મ મુકી ગેઇમ રમવાના સમયનું પાલન કરે તે વધુ અગત્યનું છે. પરિવારના દરેક સભ્યોની સંમતિથી ગેઈમ્સનો સમય નક્કી થાય તે ખાસ જરૂરી છે.

અમારો દીકરો સાત-આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે મોબાઇલ ગેઇમ્સ માટેનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરવાની જરૂર જણાઈ. અમે અમારા દીકરાને જ પુછ્યું,

'બેટા, અત્યારે તું દિવસમાં ઘણો સમય મોબાઇલમાં ગેઇમ્સ રમે છે. તો આપણે તેના માટે કંઈક નિયમ બનાવીએ તો કેમ ?'

'હા, શું નિયમ બનાવશું ?' દીકરાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

'ગેઇમ્સ તું રમે છે. માટે તું જ નક્કી કર કે રોજનો કેટલો સમય તારે ગેઈમ રમવી જોઈએ ? અમે નિર્ણય બાળક પર છોડ્યો.

'રોજની વીસ મિનિટ રમું ?' થોડું વિચારીને તેણે જવાબ આપ્યો. બાળકનું માપિયું તો નાનું જ હોયને !

અમે તેણે સૂચવેલા નિયમને થોડો સુધારીને કહ્યો. 'વીસ-વીસ મિનિટ દિવસમાં બે વખત રમજે. અને રજાના દિવસે ત્રણ વખત રમજે. પણ, તારે તારી જાતે જ મોબાઇલમાં એલાર્મ મૂકીને સમયપાલન કરવાનું. બરાબરને !'

આ વાત સાંભળી એ ખુશ-ખુશ થઈ ગયો. શરૂઆતમાં થોડા દિવસ વીસ મિનિટ પુરી થતાં થોડું યાદ કરાવવું પડતું પણ પછી 'સ્વયંશિસ્તે' જાદુ કર્યું. છ વર્ષ પછી હજુ આજેય આ નિયમ ચાલુ છે. (છ વર્ષ પછી પણ સમય વધારવાની કે ૧૦ ટકા 'ઈન્ક્રીમેન્ટ'ની માંગ આવી નથી. બાળક કંઈ થોડું આપણા જેવું પુખ્ત છે !)

* ક્યારેક ટીવીમાં ક્રિકેટ-કબ્બડીની મેચ કે ગમતી ફિલ્મ આવતી હોય અને

શાળાનું Home work પણ કરવું જરૂરી હોય ત્યારે બાળક દ્વિધામાં મૂકાય છે. આવા સમયે મધ્યમ માર્ગ ઉપયોગી નીવડે છે. ટીવીમાં મેચ કે ફિલ્મમાં વચ્ચે આવતી 'એડવર્ટાઇઝ' કે 'બ્રેક'માં Home Work અને સાથે ગમતા કાર્યક્રમની મજા પણ માણી શકે. આવા હળવા નિયમનોથી સ્વયંશિસ્તનો ધોરી માર્ગ ખુલી શકે છે. (આ વિકલ્પો વિકસાવતી વખતે માતા-પિતાએ એકાગ્રતા અને એક જ બેઠકે અભ્યાસના જૂના ખ્યાલો ત્યજી બાળકની ક્ષમતાઓમાં વિશ્વાસ મૂકવાની તૈયારી દાખવવી પડશે. જીવન કેળવણીની પ્રક્રિયામાં 'સિનેમા' બળવત્તર સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે બાબત હવે સમજી-સ્વીકારી લેવાની જરૂર છે.)

સતત ગોખણિયા શિક્ષણ અને 'રોબોટ' જેવી જિંદગી જીવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષકો, શાળાઓ અને સરકાર 'મનોરંજક કેળવણી' અને 'joyfull learning'ની 'Pedagogy' અપનાવે તો આ ટીવી મોબાઇલ એક અદ્‌ભુત 'કીમિયાગર' સાબિત થશે. તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

* રાત્રે સૂતી વખતે બધા જ પરિવારજનો મોબાઈલ ફોન સૌ-સૌના ઓશિકા પર ન રાખતા એક જ સ્થાન (જેવું કે ડાઇનીંગ ટેબલ) પર મૂકવા સંમત થાય તેવું કરી શકાય.

* ટીવી-મોબાઇલના વધુ પડતા ઉપયોગથી બાળકો સ્વકેન્દ્રી અને એકાકી બની જાય તેવું ભયસ્થાન રહેલું છે. માતા-પિતા અને શિક્ષકોના સક્રિય પ્રયત્નો અને માવજતથી બાળકોની સામાજિકતા જીવંત રાખી શકાય.

* ઘરે આવતા મહેમાનો સાથે બાળકોનો પરિચય કરાવીએ.

* બાળકોને પ્રવાસ, સામાજિક મેળાવડા, પ્રસંગોમાં સાથે લઇ જઈએ. (ક્યારેક સ્મશાનયાત્રામાં પણ)

* બાળકોના મિત્રો સાથે સન્માનપૂર્વક સંવાદ કરીએ.

* શાળામાં થતી વાલીસભા, વાર્ષિકોત્સવ કે અન્ય કાર્યક્રમોમાં સક્રિયતા સાથે ભાગ લઈએ.

* બાળકોને લગતા અલગ-અલગ કાર્યક્રમો જેવા કે બાળફિલ્મ મહોત્સવ, બાળમેળા, પ્રદર્શનો, સ્પર્ધાઓ, રમતોત્સવોમાં તેમની સાથે જઈએ.

* બાળકોને શારીરિક શ્રમ મળે તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ, રમતો અને અભ્યાસક્રમો બનાવીએ. તેનો માહોલ રચીએ. અને આવી પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકો સાથે જોડાઈએ. (દર રવિવારે બે કલાક બાળકો સાથે ફળીયામાં જઈ રમવાની

ટેવ કેળવીએ તો ?)

* ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી યુ ટ્યુબ, એમેઝોન વિડીયો કે અન્ય વેબસાઇટ પર શું જોવું અને શું ન જોવું તે દ્વિધા રહે છે. આ બાબતે બાળકો સાથે સકારાત્મક સંવાદ કરીએ. તેને વિવેકબુદ્ધિ શીખવીએ. (અમારો પુત્ર ૧૪ વર્ષનો છે. તે યુ ટ્યુબ પર વિજ્ઞાન, કલા, જાદુ, સાહિત્ય- કવિતા અને હાસ્ય નાટકોના વિડીયો નિયમીત જુએ છે. વીડીયો જોતી વખતે બાજુમાં આવતી બિનજરૂરી - અભદ્ર કે અશ્લીલ વિડીયોની જાહેરાતમાં તે 'Not interested'નું બટન ક્લીક કરી તેને દૂર કરવાની વિવેકબુદ્ધિ દર્શાવે છે.)

* બાળકો પોતાનું નામ, સરનામું, ફોન નંબર કે અન્ય વિગતો ઇન્ટરનેટ પર 'Share' કરતી વખતે સાવચેતી દાખવે તેવું શીખવીએ. (સૌ પ્રથમ આપણે પણ શીખીએ.) જેથી ઓનલાઇન પીડન, શોષણ કે છેતરપીંડી જેવી ઘટનાઓ સરળતાથી ટાળી શકાય.

* જે રીતે વાહન ચલાવવા માટે ચોક્કસ ઉંમર હોવી જરૂરી છે તે જ રીતે પર્સનલ મોબાઇલ ફોન બાબતે પણ તમામ પરિવારજનોની સંમતિથી ચોક્કસ ઉંમર નિયત કરી શકાય. નાનાં બાળકો માટે ઘરના કોઈ સભ્યનો મોબાઇલ 'કોમન ફોન' તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. જેથી બાળકોની મોબાઇલ પરની પ્રવૃત્તિઓનું Supportive supervision થઈ શકે. (યાદ રહે... સહયોગ પૂર્ણ દેખરેખ, જાસૂસી કે નિયંત્રણ નહીં.)

ટીવી, મોબાઇલ, ટેબલેટ, આઇપેડ, આઇપોડ જેવા વિવિધ ગેઝેટ્સ અને ટેક્નોલોજી સતતપણે નવા-નવા સ્વરૂપ લઈ રહ્યાં છે. તેના જીવનલક્ષી પાસાને અપનાવી માઇનસ + માઇનસ = પ્લસ કરી બતાવીએ.

જો માતાપિતા બાળકો સાથે ગુણવત્તાયુક્ત સમય પસાર કરે તો ટીવી-મોબાઇલ જેવાં યંત્રો ક્યારેય બાળકોના વિકાસને અવરોધી શકે નહીં. બાળક સાથે સંવાદ કરી શકાય તેવો સમય ફાળવીએ. સાથે સાથે બાળકોનાં પસંદગીનાં ક્ષેત્રો, કાર્યક્રમો અને વિષયો બાબતે સતત સક્રિયતાથી રસ લઈએ.

- બાળકોની પાછળ પડવાના બદલે તેમની સાથે રહી પ્રોત્સાહન આપીએ.

- બાળકો સાથે વાતચીત દરમિયાન 'Inquiry' નહીં 'Inspiration'નો ઉપયોગ કરીએ.

- સાંભળીએ વધુ, તો બોલવાની ઓછી જરૂર પડશે.

- આપણી અપેક્ષાના ઘોડાને વિરામ આપી, બાળકોની ક્ષમતાના ઘોડાને 'ઘાસચારો' નાખીએ.

અંતમાં એટલું જ કહેવું છે કે 'ટેક્નોલોજી' તો પોતાનું સતત શીખવા-વિકસવાનું કામ કરી રહી છે. કદાચ આપણે (માતા-પિતા અને શિક્ષકો) નવું શીખવા બાબતે સાતત્યપૂર્ણ નથી રહ્યાં. તો ચાલો ત્યારે ઊઠો... જાગો... અને...

ઉમા-દીપક તેરૈયા
C/૩૦૩, મારુતિ મેગ્નમ,
સીટી પ્લસ, રાંદેસણ રોડ,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૫. મો. ૯૪૨૬૨૮૨૭૭૮

બાળકોમાં પણ આબરુ હોય છે. ફજેતીથી તેઓ કરમાઈ જાય છે. મોટેરાંઓ કરતાં બાળકોમાં સ્વમાનની લાગણી તીવ્ર હોય છે.

- કાકાસાહેબ કાલેલકર

* * *

બાળકને તમારો પ્રેમ આપો, તમારા વિચારો નહિ.

- ખલિલ જિબ્રાન

* * *

બાળકને પોતાની જાતને ઓળખતાં તથા પોતાના પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરતાં શીખવવું એ બાળકને આપેલી સૌથી વધારે સુંદર ભેટ છે.

- શ્રી માતાજી

('બાલવંદના'માંથી)

બાળક : એક જ્યોતિ

રતિલાલ બોરીસાગર

બાળક એ કંઈ વાસણ નથી કે એને ભરી કાઢીએ; એ એક જ્યોતિ છે, જેને પેટાવવાની છે.

- આઇન્સ્ટાઇન

બાળક એ આપણે મન ખાલી વાસણ છે એમ હું તમને કહીશ તો તમે માનશો નહીં, પણ થોડો વિચાર કરી જુઓ : બાળકનું આપણા ઘેર આગમન થાય ત્યારથી માંડીને એ પહેલી વાર આપણો વિરોધ કરવા જેટલું પુખ્ત થાય ત્યાં સુધી આપણે શું કરીએ છીએ ? આપણાં ખ્યાલો, તરંગો, અધકચરા વિચારો, સપનાંઓ - આ બધું બાળકના મનમાં ઠાંસ્યાં કરવાનો ઉદ્યમ કરતાં હોઈએ છીએ. બાળકને કશુંક બનાવી દેવા આપણે કૃતસંકલ્પ હોઈએ છીએ. આ માટેની એક ચોક્કસ બ્લૂ પ્રિન્ટ આપણા મનમાં બનાવી રાખેલી હોય છે. કેટલાંક હોંશીલાં મા-બાપો તો બાળકના જન્મની એંધાણી મળે ત્યારથી બ્લ્યૂ પ્રિન્ટ બનાવવાનું આરંભી દે છે. જીવનમાં કશુંક કરવાનાં, કશુંક થવાનાં સપનાં દરેકને આવતાં હોય છે અને આમાંથી બધાં કંઈ કશુંક કરી શકે કે કશુંક થઈ શકે તેમ બનતું નથી. આવાં માબાપો પોતાનાં અધૂરાં સપનાંઓનો ભંગાર બાળકોનાં મનમાં ઠાલવે છે. બાળક એક સ્વતંત્ર હસ્તી છે એ વાત જ વિસારે પાડી દેવાય છે. બાળકને પોતાનું આગવું રુચિતંત્ર છે, આંતરિક જગત છે એવો ખ્યાલ જ ઘણાં માબાપોને ક્યારેય આવતો નથી.

કેટલાંક બહુ પ્રવૃત્તિશીલ માબાપોને બાળકો માટે સમય હોતો નથી. આવાં માબાપોના સમયનું રોકાણ પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા રળવા માટે થતું હોય છે. આવાં માબાપો પોતાની બ્લ્યૂ પ્રિન્ટ પ્રમાણે બાળકનું ઘડતર કરવાનો કોન્ટ્રેક્ટ શિક્ષકોને

આપી દે છે. એટલે બાળકને કાં માબાપ દ્વારા ને કાં શિક્ષકો દ્વારા ઉપદેશો ને હુકમો જ ઝીલ્યા કરવા પડે છે.

આઇન્સ્ટાઇને સરસ વાત કરી છે કે - બાળક એક જ્યોત છે. દરેક જ્યોત એકસરખું અજવાળું આપી શકતી નથી, પણ દરેક જ્યોત - ભલે પોતાની શક્તિ અનુસાર - અજવાળું આપી શકે છે તે નક્કી વાત છે ! જ્યોતને તમે પેટાવી શકો, પવનના ઝપાટાથી એ બુઝાઈ ન જાય એની તકેદારી રાખી શકો, જરૂર પડ્યે એની વાટ સંકોરી શકો, પણ તમારે જોઈએ છે એવો ને તમારે જોઈએ છીએ એટલો પ્રકાશ એણે આપવો જ જોઈએ એવો આગ્રહ ન રાખી શકો. જ્યોત જેટલો પ્રકાશ આપે એટલા પ્રકાશનું તમારે સ્વાગત કરવું જોઈએ. આવું જ બાળકનું છે. એને તમારે એની રીતે વિકસવા દેવાનું છે. એની શક્તિ કુંઠિત ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવાનું છે. પોતાની શક્તિ મુજબ એ જે કંઈ કરી શકે તેનું સ્વાગત કરવાનું છે.

રતિલાલ બોરીસાગર
F/૬૭, રતિલાલ પાર્ક, ઝેવિયર્સ હાઇસ્કૂલ રોડ,
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪. M. ૯૯૨૫૧ ૧૧૩૦૧

❑

મા-બાપ બિચારાં મટી સજ્જ બને!

કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ

દરેક બાળક સ્પેશિયલ હોય છે, દરેક બાળક યુનિક હોય છે, દરેક બાળકમાં એવું કંઇક હોય છે જે બીજા બાળકમાં હોતું નથી. જે બાળકને પોતાના જેવા બનવાની મોકળાશ મળે છે એ બાળક જ કંઇક કરી છૂટે છે. ગાડરિયા પ્રવાહમાં ઘેંટાં ચાલતાં હોય છે, સિંહ નહીં. બાળકને સારી અને સાચી રીતે ઓળખવા માટે પહેલાં તો દરેક મા-બાપે પોતાને ઓળખવા જરૂરી હોય છે. મા-બાપે પોતાની જાતને પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂર હોય છે કે, શું અમે જુદાં છીએ? શું અમને ખરું પેરેન્ટિંગ આવડે છે? થોડાક અઘરા શબ્દોમાં કહું તો પોતાને જ એવો સવાલ કરવાની જરૂર હોય છે કે, શું અમે સારાં મા-બાપ થવા લાયક છીએ ખરાં? જો મા-બાપ જ ખોટા રસ્તે હોય તો બાળકો ક્યાંથી સાચા રસ્તે પહોંચી શકવાનાં? બાળકોને ઉછેરવા માટેના, એમને ખીલવા દેવા માટેના અને એને ગમતું આકાશ પસંદ કરવા દેવાના કોઇ ક્લાસ હોતા નથી, એ તો મનથી સમજવા પડે, જાતે શીખવા પડે. કમનસીબી એ છે કે કોઇ મા-બાપની એવી તૈયારી નથી હોતી.

આપણા સમાજમાં એવાં મા-બાપની બહુમતી છે, જે પોતાને બિચારાં સમજે છે. અમારું બાળક ભણવામાં ઠોઠ છે. સારા માર્ક્સ મેળવી શકતું નથી. એનું ધ્યાન જ ભણવામાં નથી. ખબર નહીં, મોટા થઇને શું કરશે. કોઇ એનો ભાવ નહીં પૂછે. અત્યારે દુનિયા સ્પર્ધાની છે, જરાકેય ધ્યાન ચૂક્યું કે તમે ગયા કામથી! અમે એના માટે રાત-દિવસ એક કરીએ છીએ પણ એને કંઇ સમજ જ નથી! પોતાની કે અમારી કંઈ પરવા જ નથી. મા-બાપ છેલ્લે તો પોતાના નસીબને દોષ દેવા સુધી જાય છે. અમારા નસીબ જ ખરાબ કે આવો પાક્યો કે આવી પાકી! આવાં

મા-બાપને કહેવાનું મન થઈ આવે કે તમારાં નસીબ ખરાબ નથી પણ તમે જેવા હોવા જોઈએ એવા નથી.

હું એવું જરાયે કહેવા નથી ઇચ્છતો કે તમે વળી શું મોટું ઉકાળ્યું છે કે તમે તમારાં સંતાનો પાસેથી બહુ મોટી આશા રાખો છો, એમ પણ નથી કહેવા માંગતો કે તમને એવી ઇચ્છા ન હોય કે તમારું બાળક વધુ હોશિયાર બને, તમારું નામ રોશન કરે, દરેક મા-બાપને એવી ઇચ્છા હોય એ સ્વાભાવિક છે, હોવી પણ જોઇએ. દરેક મા-બાપ એના માટે પ્રયાસ પણ કરતાં જ હોય છે, સવાલ માત્ર એટલો જ પૂછવાનું મન થાય છે કે માત્ર થોડાક માર્ક્સ વધુ આવી જવાથી એ મહાન થઇ જશે? કે થોડાક ઓછા ગુણ આવવાથી એ સાવ નક્કામો થઇ જશે?

દુનિયાના મહાન માણસોની જિંદગી તપાસી લો, મોટા ભાગના ભણવામાં એવરેજ હતા. દાખલા આપવા હોય તો આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટાઇનથી માંડી અમિતાભ બચ્ચન સુધીનાના આપી શકાય. આઇન્સ્ટાઇનના ટીચરે તો એનાં મા-બાપને મોઢામોઢ કહી દીધું હતું કે તમારો દીકરો એની જિંદગીમાં કંઇ કરી શકે એમ નથી. એ બાળકે પછી શું કર્યું તેનાથી આખું જગત પરિચિત છે. આઇન્સટાઇનનાં મા-બાપે પોતાને બિચારાં સમજી લીધાં હોત તો?

એક બગીચાના માળીએ કહેલી એક વાત યાદ આવે છે. છોડને જેટલી જરૂર હોય એટલી જ એની માવજત કરવી જોઇએ. જો વધુ પડતું ખાતર અને પાણી આપ્યે રાખીએ તો એ ખીલવાને બદલે ખતમ જ થઇ જાય. દરેક મા-બાપે આ માળીની વાત ગાંઠે બાંધી લેવા જેવી છે. તમે તમારી પસંદ, તમારી નાપસંદ, તમારા ગમા, તમારા અણગમા, તમારી માન્યતા, તમારી અધૂરી રહી ગયેલી ઇચ્છા બાળક ઉપર લાદી ન દો. ખાસ તો તમારા બાળકની સરખામણી બીજા બાળક સાથે ન કરો. પડોશીનો બાળક વધુ માર્ક્સ લાવ્યો હોય તો તમારા સંતાનને ઠોઠ ન સમજો. એટલું જ નહીં, સગાના સંતાનને ઓછા માર્ક્સ આવ્યા હોય અને તમારા સંતાને સ્કોર કર્યો હોય તો પણ ફૂલીને ફાળકા ન થઇ જાવ. કારણ કે જિંદગી કેવી હશે એ માત્ર બોર્ડમાં આવેલા માર્ક્સથી નક્કી નથી થતું. એ તો એનાથી નક્કી થાય છે કે આપણે આપણા સંતાનને જિંદગી સામે ટટ્ટાર ઊભા રહેતાં કેટલું અને કેવું શિખવાડીએ છીએ.

મારે બીજી કોઇ ડાહી ડાહી વાતો કે મહાન માણસોના કિસ્સા નથી લખવા. મારે તો ફક્ત મેં જોયેલા અને અનુભવેલા બે-ચાર કિસ્સાઓની વાત કરવી છે અને બિચારાં અને ખરાં મા-બાપ વચ્ચેનો ભેદ તમારી સામે મૂકવો છે. મોટા ભાગનાં મા-બાપ પરીક્ષા બોર્ડ જાણે કોઇ બાઘડો હોય એવી રીતે બાળકની સામે

પેશ કરે છે અને હિંમતવાળા બાળકને પણ ડરાવી દે છે. પરીક્ષા જિંદગી કે મોતનો સવાલ નથી, પરીક્ષા માત્ર કરિયરનો એક પડાવ છે, એનાથી ફેર ચોક્કસ પડે છે પણ એટલો ફેર નથી પડતો કે જો એમાં ઓછા માર્ક્સ આવે તો જિંદગી ચોપટ થઇ જાય. બધો આધાર એના પર હોય છે કે તમે એક્ઝામ્સને કેવી રીતે લો છો અને સંતાન ઉપર કેવી રીતે ઠોકી બેસાડો છો.

એક મા-બાપની વાત. મા પ્રાથમિક સ્કૂલમાં ટીચર છે. પિતા એક કંપનીમાં સેલ્સ ઓફિસર છે. તેણે પોતાના જ્યોતિષીને પૂછ્યું કે, મારા દીકરા માટે કઇ લાઇન સારી રહેશે? જ્યોતિષે કહી એ લાઇનમાં દીકરાને નયા પૈસા ભારનો રસ નથી. એ છોકરો ત્રણ વર્ષથી માંડ માંડ પાસ થાય છે. મા-બાપને કહે છે કે મારે આ નથી ભણવું. મને જે કરવું છે એ કરવા દો. મા-બાપ સમજતાં જ નથી. હાલત એ છે કે, સારા માર્ક્સ નથી આવતા એટલે મા-બાપ દુઃખી છે અને છોકરાને જે ભણવું છે એ નથી ભણી શકતો એની પીડા છે. એ તો સારું છે કે એ બાળક કોઇ નબળા વિચાર નથી કરતું અને એવું માને છે કે જે થવું હશે એ થશે, નહીંતર આવી સ્થિતિમાં ઘણી વખત બાળક કંઇક ન કરવાનું કરી બેસે છે.

અત્યારે તો પાછી થોડીક જુદી અને વિચિત્ર પરિસ્થિતિ પેદા થઇ છે. એક તરફ બાળકો ઉપર મા-બાપનું એટલું બધું પ્રેશર છે કે બાળક આપઘાત સુધીનું પગલું ભરી લે છે. સામે વળી સાવ જુદી જ વાત છે. અમુક મા-બાપને એવી પણ ચિંતા થાય છે કે માર્ક જેટલા આવવા હોય એટલા આવે અમને તો એ વાતની ફિકર છે કે ક્યાંક અમારું સંતાન કંઇ આડુંઅવળું ન વિચારે. બંને એક્સ્ટ્રીમ સ્થિતિ છે. આમ જુઓ તો એ પણ ખરાબ છે, સાચી વાત તો એ છે કે બાળક પરીક્ષાને પરીક્ષાની જેમ જ લે, બીજી કોઇ રીતે નહીં. થોડુંક લાંબું વિચારીએ તો એવું ચોક્કસ લાગે કે વાંક ક્યાંક આપણા સમાજ અને આપણી એજ્યુકેશન સિસ્ટમનો છે. આપણા દેશમાં પરીક્ષા કે પરિણામના કારણે જેટલાં બાળકો આપઘાત કરે છે કે ડિપ્રેશનમાં સરી જાય છે એટલાં દુનિયાના કોઇ દેશમાં કરતાં નથી. વડાપ્રધાને પણ પરીક્ષા અંગે બુક પ્રસિદ્ધ કરવી પડે એને સારી વાત ગણવી કે કરુણતા એ નક્કી થઇ શકતું નથી.

મારા એક અંગત મિત્ર કાના બાંટવાની વાત કરવાનું મન થાય છે. કાના બાંટવા જાણીતા પત્રકાર અને લેખક છે. તેની દીકરી બંસી. ભણવામાં હોશિયાર. મેડિકલમાં એડમિશન માટેની એક્ઝામની તૈયારી કરવા માટે તે કોટા ભણવા ગઇ. એક વર્ષ સુધી સખત મહેનત કરી. પરીક્ષા આપી. ધાર્યું હતું એવું પરફોર્મ ન કરી શકી. બંસીએ કહ્યું મારે બીજી વખત એક્ઝામ આપવી છે. વધુ એક વર્ષ

કોટા રહેવાનું નક્કી કર્યું. બંસીએ ખૂબ મહેનત કરી. રિઝલ્ટ આવ્યું. ખૂબ સારું રિઝલ્ટ હતું. સારી મેડિકલ કોલેજમાં આરામથી એડમિશન મળી જાય એમ હતું. જોકે બંસીને થયું કે, મને મેડિકલ લાઇનમાં બહુ મજા નહીં આવે. તેણે ડેડી કાના બાંટવાને વાત કરી. પહેલા તો કાનાને વિચિત્ર લાગ્યું. દીકરી સાથે એક વાર નહીં પણ અનેક વાર આ મુદ્દે શાંતિથી વાત કરી. દીકરીના દિલની વાત સાંભળી. દીકરીએ કહ્યું, મારે સાઇકોલોજીનો અભ્યાસ કરવો છે. કાનાભાઇ અને તેમનાં પત્ની કિરણે દીકરીને કહ્યું કે, તને ગમે એ જ સાચું. અમે તારી સાથે છીએ. બંસી આજે સાઇકોલોજીનો અભ્યાસ કરે છે. એ બહુ જ ખુશ છે. મા-બાપે તેને ક્યારેય કહ્યું નથી કે તેં બે વર્ષ બગાડ્યાં કે અમે તારી પાછળ કેટલો ખર્ચ કર્યો. મા-બાપ અને સંતાનો વચ્ચેના સંવાદનાં આવાં ઉદાહરણો બહુ ઓછાં જોવા મળે છે. કાના બાંટવાએ કહ્યું હતું કે, બંસીના ચહેરા ઉપર ખુશી એ જ અમારા માટે સર્વસ્વ છે. મારી દીકરી ડોક્ટર ન થાય તો કંઈ નહીં, એને જે કરવું હોય એ કરે એ અમારા માટે મોટી વાત છે. ગમતું કરવા મળે એ જ બાળક એણે નક્કી કરેલી મંજિલે પહોંચતું હોય છે. કેટલાં મા-બાપ સંતાનની વાત આટલી સહજતાથી સાંભળતાં અને સ્વીકારતાં હોય છે?

તમે શું ઇચ્છો છો કે તમારાં સંતાનો તમને કેવી રીતે યાદ રાખે? મને મારી જ વાત કરવાનું મન થાય છે. ભણવામાં હું ઠીકઠાક હોશિયાર હતો. કોલેજના સ્ટડીમાં જૂનાગઢ સેન્ટરમાં મારો બીજો કે ત્રીજો નંબર આવતો. મારું એકાઉન્ટ અને મેથ્સ સારું હતું. બી.કોમ. થઇ ગયો પછી મને મેથ્સ ભણાવનાર મારા પ્રોફેસર, એ પણ ઉનડકટ જ હતા, તેમણે મારાં મધર-ફાધરને મળીને કહ્યું કે, કૃષ્ણકાંતને સીએ કરાવો, એ સડસડાટ નીકળી જશે. મારા પેરેન્ટ્સે કહ્યું કે, કાનાએ શું કરવું એ તો એ જ નક્કી કરશે. મારે જર્નાલિઝમ કરવું હતું. મને કરવા દીધું. ક્યારેક વિચાર આવી જાય છે કે મારા પેરેન્ટ્સે મારા ઉપર ફોર્સ કર્યો હોત તો? તો કદાચ હું તેમને કોસતો હોત, પણ આજે હું તેમને આદરપૂર્વક વંદન કરું છું. તમે તમારા સંતાન પાસેથી શું અપેક્ષા રાખો છો એ વિચારી જોજો.

મારી જીવનસાથી જ્યોતિની જિંદગીનો પણ એક કિસ્સો છે. તેના પિતા પ્રભુલાલ રાવલની ઇચ્છા હતી કે જ્યોતિ ડોક્ટર બને. જ્યોતિએ પણ પિતાનું સપનું પૂરું કરવા માટે ખૂબ મહેનત કરી. જોકે એ સાયન્સમાં એટલા માર્ક્સ ન લાવી શકી કે એને મેડિકલમાં એડમિશન મળે. સાયન્સમાં બે વખત ગ્રેજ્યુએશન કર્યું પણ મેળ ન પડ્યો. જ્યોતિ આજે પણ કબૂલે છે કે મને ઘણી વખત મરી જવાના વિચારો આવતા હતા. મારા પિતા મને ફેલ્યોર સમજતા હતા એ પણ મારાથી સહન થતું

ન હતું. હું મારા પિતાનું સપનું પૂરું કરી શકી નહીં પણ એમાં મારો વાંક ન હતો. મેં તો મારાથી બને એટલા પ્રયાસો કર્યા હતા. પિતાની ઇચ્છા ન હતી છતાં જ્યોતિએ જર્નાલિઝમ કર્યું અને એ એડિટર અને કોલમિસ્ટ સુધી પહોંચી. જ્યોતિની સાથે ભણનારી તેની ઘણી ફ્રેન્ડ્ઝ આજે ડોક્ટર છે, તે બધી જ કહે છે કે તેં સારું નામ કમાયું છે, સારું થયું તું ડોક્ટર ન બની. ડોક્ટર તો ગલીએ ગલીએ છે, મહિલા પત્રકાર કેટલી? જ્યોતિએ ઘણીવાર કહ્યું છે કે, પપ્પાનું મારા માટે સપનું જુદું હતું, જોકે તેણે મનોમન અસંખ્ય વખત પિતાને સંબોધીને કહ્યું છે કે હું જે કંઇ છું તેનાથી બહુ ખુશ છું. કાશ તમે પણ મારાથી ખુશ હોત!

દરેક મા-બાપ સંતાનોના આદર્શ હોય છે, અને એ છબી સંતાનોના મનમાં બનાવી રાખવાની જવાબદારી મા-બાપની હોય છે. આપણે એવાં મા-બાપ ન બની જઇએ કે આપણાં જ સંતાનોને આપણે ત્રાસ લાગીએ. તમારાં સંતાનો માટે બધું જ કરો, ફક્ત એ તમારી ઇચ્છાના બોજ હેઠળ દબાઇ ન જાય એની કાળજી રાખો. બાળક નાપાસ થાય તો દુઃખ ચોક્કસ થાય, પણ એનાથી કંઇ ખતમ નથી થઇ જતું. જિંદગી બીજી તક આપતી જ હોય છે. અનુપમ ખેરની વાત ખબર છે? એ એક વખત ફેલ થયા. પિતાને ખબર પડી એટલે એ તેને બહાર જમવા લઇ ગયા. પિતાએ કહ્યું કે, નિષ્ફળ જઇએ એમાં ડરવાનું નહી. આ તો પહેલી નિષ્ફળતા છે, બનવા જોગ છે કે હજુ પણ નિષ્ફળ જવાય. આવું તો ચાલતું રહે. સફળ થવાના બેસ્ટ પ્રયાસ કરવાના અને નિષ્ફળતામાંથી શીખવાનું. બહુ ચિંતા નહીં કરવાની. દરેક મા-બાપે સંતાનોને એક જ વાત શિખવાડવાની જરૂર હોય છે કે નાપાસ થશો તો ચાલશે પણ નાસીપાસ ન થતાં. તમારાં બાળકો ઉપર શ્રદ્ધા રાખો અને એ પહેલાં તમે તમારી જાત ઉપર શ્રદ્ધા રાખો કે તમારું સંતાન એની ડેસ્ટિની સુધી પહોંચશે જ. ઘરનું વાતાવરણ જેટલું હળવું હશે એટલી જ સહજ રીતે સંતાન ખીલશે. તમારી જાતને બિચારાંની કેટેગરીમાં ન મૂકો, તમે તમારાં સંતાનોની તાકાત છો, બસ એ તાકાત સારી અને સાચી રીતે વપરાય એટલો ખયાલ રાખજો. એક બીજી વાત, સંતાનોને ભણતરના પાઠ તો શાળા કે કોલેજમાંથી મળી જશે પણ જિંદગી જીવવાના સાચા પાઠ તો એને ઘરમાંથી જ મળવાના છે. શિક્ષણ સાથે સંસ્કાર જોડાય તો જ શિક્ષણ સાચા અર્થમાં સાત્વિક અને સાર્થક બને.

કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ

૫૦૪, સુરિલ-૩, પ્રેરણાતીર્થ દેરાસર પાસે, સેટેલાઇટ,

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫. મો. ૯૮૨૫૦ ૬૧૭૮૭

❑

ગુજરાતી માધ્યમનો અનુભવ

મિતા કેતન ઝવેરી

અમારાં બન્ને બાળકો દેશના ઉચ્ચકક્ષાના વિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ કરે છે એવું સાંભળતાં જ સાંભળનારના અનેક પ્રશ્નો શરૂ થઈ જાય. 'ક્યાં ભણે છે ?', 'શું ભણે છે ?', 'બારમા ધોરણમાં કેટલા ટકા આવેલા ? દિવસના કેટલા કલાક વાંચતા ? કયા પૂરક વર્ગમાં (ટ્યૂશન ક્લાસમાં) જતાં હતાં ?' અને કઈ શાળામાં ભણ્યાં ?' શાળાનું નામ સાંભળતાં જ ચહેરા પર આશ્ચર્યસહ મૌન પ્રશ્નાર્થ ઉપસે અને બોલી ઉઠે, 'ગુજરાતી માધ્યમમાં !?!?!

અમારાં આ નિર્ણયને બે દાયકા જેટલો સમય પસાર થયો છે. એ સમયે શિક્ષણના માધ્યમની ચર્ચા ઘરમેળે કે મિત્ર વર્તુળમાં થતી. આજે આ વિષય સમાજમાં મોટા પાયે ચિંતાનો અને વિચારણાનો વિષય બની ગયો છે. અત્યારે ચતુષ્કોણના ચાર ખૂણે ચાર પ્રકારના વાલીઓ છે. એક ખૂણે, જેઓ પોતે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણ્યાં છે અને અંગ્રેજી માધ્યમ જ ઉત્તમ છે એવું માનનારા છે. બીજા ખૂણે, પોતે ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણ્યાં છે પણ અંગ્રેજી માધ્યમથી જ 'સ્માર્ટનેસ' આવે એવું માનનારા છે. ત્રીજા ખૂણે, અશિક્ષિત કે અલ્પશિક્ષિત વાલીઓ છે કે જેઓ (ક્યારેક આર્થિક રીતે પણ ભીંસ હોવા છતાં) અંગ્રેજી માધ્યમમાં બાળકને ભણાવીને 'મોટો સાહેબ' બનાવવા ઈચ્છે છે અને ચોથે ખૂણે, શિક્ષણ માતૃભાષા એટલે કે ગુજરાતી માધ્યમમાં જ હોવું જોઈએ એવું માનનારાં છે.

અમે ચોથા ખૂણાનાં એટલે ગુજરાતી માધ્યમ જ નક્કી. ચર્ચાની કોઈ જરૂરિયાત જ નહીં. ૨૧મી સદીના આ સ્પર્ધાત્મક સમયમાં આ નિર્ણય પડકારરૂપ હતો પણ ધીરજ અને દૃઢ વિશ્વાસે સાગર તરી ગયાં અને સાથે સાથે ક્યાંક ક્યાંક

તરણું શોધતાં બીજા ખૂણાના વાલીઓને પણ અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી માધ્યમમાં પરત લાવીને કિનારો બતાવ્યો. એક સુખદ ઘટના તમને પણ જણાવું.

ગુજરાતી માધ્યમમાં જ ભણીને આગળ વધેલાં માતા-પિતાનું પ્રથમ સંતાન, બાળપણથી જ સ્માર્ટ બને અને સૂટેડ-બુટેડ ફરે એવું સ્વપ્ન સેવતાં માતાપિતાનું મોજીલું મસ્તીખોર બાળક, દોઢ વર્ષની નાજૂક ઉંમરે પ્લેગ્રુપમાં જવાના સમયે ખૂબ જ રડે. કંઈક ધાંધલ-ધમાલ પછી શાળાએ જાય પણ શાળામાં પણ કશું જ ન કરે. સૂનમૂન બેસી રહે. ધીમે ધીમે રડવાનું બંધ થયું પણ ચીડિયાપણું આવ્યું અને વધવા માંડ્યું. બાળકના આવા વર્તનથી ચિંતિત માતાપિતા હાફળાં-ફાંફળાં અનુભવીઓ પાસે માર્ગદર્શન માટે ગયાં. કોઈએ અમારી પાસે મોકલ્યાં. વિગતો જાણીને માધ્યમ બદલવા સૂચવ્યું. 'એવું તે કેમ બને ? પાછું ડગલું ભરાય ?' મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં જોયું છે કે શિક્ષણના માધ્યમ અંગે માતાઓ વધુ ચિંતિત હોય છે. અહીં પણ અનેક ચર્ચાઓ પછી માધ્યમ બદલી માતૃભાષા ગુજરાતીમાં બાળકનું શિક્ષણ શરૂ થયું. બાળક ફરી ખીલવા લાગ્યું. અન્ય કિસ્સામાં તો બીજા-ત્રીજા ધોરણમાં માધ્યમ બદલીને ગુજરાતી માધ્યમમાં બાળકને ભણાવવાનો નિર્ણય માતા-પિતાએ લીધો અને સહુ ખુશ.

અમે બાળકોને ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણાવવાનાં છીએ એવી જેમ જેમ પરિવારજનો કે મિત્રવર્તુળમાં જાણ થવા લાગી તેમ તેમ અમારી સાથે ક્યાંક ચિંતાતુર તો ક્યાંક આગાહીજનક શબ્દોમાં ચર્ચા થવા લાગી. 'ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણેલું બાળક દેશભરની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં કઈ રીતે ઉત્તીર્ણ થશે ?' મને અલગથી કહેતાં કે - 'મા તરીકે તને ચિંતા નથી કે દુનિયામાં ચાર માણસ વચ્ચે તારા બાળકો કઈ રીતે ઊભા રહેશે ?' તું જીદ કર અને હજુ પણ માધ્યમ બદલાવી નાખ.'

હું કહેતી કે - 'ઈમારત ચઢવા એક એક પગથિયું ચઢવું પડે, સીધાં જ ઉપરના પગથીયે પગ ન મૂકાય. હું પણ ગુજરાતી માધ્યમમાં જ માનું છુ.' ત્યારે ચિંતાતુર ઠપકો મળતો -

'હાથે કરીને પગે કુહાડો મારી રહ્યાં છો.'

મને આનંદ છે કે આ સહુ પરિવારજનો કે મિત્રોએ અમારા બાળકોના વિકાસને સતત જોયા કર્યો. શિક્ષણના બદલાતા પ્રવાહો વખતે 'હવે શું ? હજુ પણ આ જ માધ્યમ ?' એમ પૂછતાં રહ્યાં. અને સમય આવ્યે અમારી પીઠ થાબડી. તેઓને ચિંતા હતી કે બાળકોમાં લઘુતાગ્રંથિ આવશે. એ પણ ક્યાંય ન દેખાઈ. એમ પણ હતું કે - બાળકો મોટા થઈને પ્રશ્ન કે ફરીયાદ કરશે કે - 'અમને શા માટે ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણાવ્યાં ?' એમ પણ ન થયું. તો મનમાં પ્રશ્ન ઉઠે

છે ને કે એવું તે શું થયું ગુજરાતી માધ્યમમાં ?

ગુજરાતી અમારી માતૃભાષા. માતૃભાષામાં શિક્ષણ એટલે ભાવનાઓની કેળવણી. સંવેદશીલતા અને સર્જનાત્મકતા સુંદર રીતે ખીલે અને એ દ્વારા બૌદ્ધિકતાનાં દ્વાર ખૂલે. બાળકોને ગુજરાતી માધ્યમમાં ભણાવવાનું નક્કી હોવાથી બાળપણમાં 'ત્રણ' વર્ષ હાલરડાં, બાળગીતો, વાર્તા, રમકડાં, પ્રકૃતિ સાથેની દોસ્તી, વિવિધ રમતો અને મોજ મસ્તી સાથે પરિવારમાં મુક્તતાથી વિત્યાં. આમ કરતાં કંઈ કેટલાંય સંવેદનશીલતાના પાઠ શીખ્યા. હૃદય અને મગજની માવજત દ્વારા જ સર્વાંગી વિકાસ શક્ય અને સરળ બને. જુએ, સાંભળે, સમજે, અનુભવે અને વ્યક્તકરે. આમ અનુભવસિદ્ધ અભિવ્યક્તિ દ્વારા સહજતા અને મૌલિકતા પાંગરી.

બાળમંદિરથી હસ્તકૌશલ્યો કેળવાવા લાગ્યાં. જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરવાની આવે તે અંગેની પૂરેપૂરી સમજણ અપાય. સાવચેતીની સમજણ સાથે કાતર, સોય અને કટર પણ આપ્યાં. મુખ્યહેતુ - 'જાતે કરવું.' આમ, શરૂઆતથી જ 'શીખતાં શીખવ્યું'. 'આમ જ કરવું કે આમ જ કરાય' એમ નહીં પણ - 'આમ હોય. હવે તમને ગમે તે રીતે કરો.' આમ કરવાથી કલ્પના શક્તિનો વિકાસ થવા લાગ્યો અને મૌલિક સર્જનશક્તિનો પાયો નખાયો અને વેગ મળ્યો.

ગુજરાતી માધ્યમ અને એમાં પણ ગોખણપટ્ટી વગરનું શિક્ષણ લેવું હોય તો 'લાંબી રેસના ઘોડા' બનવું પડે. એટલે કે સ્વ ને જોતાં, સમજતાં, ટપારતાં, સુધારતાં આગળ વધાય. બાળકોની સફળતા પર એવું કહેવાતું કે - 'હા, એ તો તમે ગુજરાતી માધ્યમમાં એટલે તમને સહેલું પડે.' મને મનોમન થતું કે - 'ચાલો, માતૃભાષામાં શિક્ષણ સરળતાથી લઈ શકાય છે એટલો તો જાણ્યે - અજાણ્યે સ્વીકાર થયો ને !'

સરળતાની સાથે સાથે સમય પણ ખૂબ જ મળ્યો. કેમ ? કારણ કે - ગર્ભમાંથી જે ભાષા શ્વસી તે જ ભાષા જન્મથી સાંભળી, તે જ બોલતાં થયાં અને એ જ ભાષામાં વિચારતાં પણ થયાં એટલે સબળ બની. માતૃભાષા પરના પ્રભુત્વથી માતૃભાષાની જન્મદાત્રી સંસ્કૃત, રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી અને વિશ્વભાષા અંગ્રેજી શીખવામાં પણ સરળતા રહી. એટલું જ નહીં શાસ્ત્રોની સમજ પણ સરળ બની. અને આ બધુ જ શક્ય બન્યું પૂરક સહયોગ (ટ્યૂશન ક્લાસ) વગર ! શાળા અને ઘર, સમય જ સમય. જેથી ઈતર વાચન, ચિત્ર, સંગીત, રમતગમત, પ્રવાસ જેવી મનગમતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ બધી કરવા મળી અને બોર્ડની પરીક્ષાનાં વર્ષોમાં પણ આ કૌશલ્યોનો વિકાસ થતો રહ્યો અને શોખ પૂરા થતા રહ્યા !

અંગ્રેજી ભાષાનો વિરોધ લગીરેય નહીં તેથી બાળપણમાં ગુજરાતી વાર્તાઓ સંભળાવી. વાંચતા થયાં, એટલે જાતે વંચાવી અને અંગ્રેજી ભાષા જાણતાં થયાં એટલે ગુજરાતી વાર્તાઓની અંગ્રેજી ચોપડીઓ પણ સાથોસાથ આપી અને યુવાવયે તો અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચતાં, અંગ્રેજી ફિલ્મો જોતાં, સમજતાં થઈ ગયાં. આવું જ અભ્યાસમાં પણ કર્યું. સાતમાં ધોરણથી ગણિત અને વિજ્ઞાનના અંગ્રેજી શબ્દો શીખવા માટે ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકની સાથે અંગ્રેજી પાઠ્યપુસ્તકો વસાવ્યાં. અગિયારમાં ધોરણથી વિજ્ઞાન પ્રવાહમાં જવાનું નક્કી થતાં દેશભરની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી જરૂરી હતી. આ પરીક્ષાઓની પદ્ધતિ સમજવા અને એમાં સારી રીતે સફળ થવા માટે અલગથી પૂરક સહયોગ (કોચિંગ ક્લાસ) દ્વારા તૈયારી શરૂ કરી. અંગ્રેજી ભાષાની મજબૂતી વધારી અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના પેપરની ભાષા અંગ્રેજી ઉપરાંત ગુજરાતી હોવા છતાં પણ ગુજરાતી પ્રશ્નપત્રની જરૂરિયાત જ ન રહી ! અંગ્રેજી પ્રશ્નપત્ર જ વાંચ્યું, સમજ્યું અને અંગ્રેજીમાં જ જવાબો આપ્યા. સાથે સાથે ગુજરાત બોર્ડની પરીક્ષાની તૈયારી જાતે જ કરી અને તેની પરીક્ષા ગુજરાતીમાં જ આપી. આમ, બોર્ડ અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી અલગ અલગ રીતે કરી અને બન્ને પરીક્ષાઓમાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થયાં અને આજે અંગ્રેજી ભાષામાં જ આગળનું શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં છે. અને અંગ્રેજીમાં બોલી પણ શકે છે. અહીં અમારાં બાળકો સાથે જ પ્રાથમિક શિક્ષણ ગુજરાતી માધ્યમમાં લઈ પછીથી અંગ્રેજી માધ્યમમાં જનારાં બે બાળકો યાદ આવે છે. બન્ને બાળકોએ સરસ રીતે મેડિકલમાં એડમીશન મેળવ્યાં બાદ તેમનાં માતા-પિતા સાથે વાત થતાં જાણ્યું કે - 'ડરી ગયેલાં તેથી માધ્યમ બદલી નાખ્યું. બાકી અંગ્રેજી ભાષા સબળ કરી હોત તો પણ ચાલત.'

માતૃભાષા, ગુજરાતી ભાષામાં શિક્ષણ લેવાથી જ સારી રીતે ઉત્તિર્ણ થવાય એવો કોઈ દાવો નથી. પણ હા, માતૃભાષામાં શિક્ષણ લેવાથી ઓછી અડચણોનો સામનો કરવો પડે. 'સ્વ'નો વિકાસ સુંદર રીતે કરી શકાય. તેમ જ આપણું સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો અણમોલ વારસો જળવાય. તેથી આજના યુગમાં ગુજરાત બહાર રહેવાનું થાય અને માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાનું શક્ય ન હોય એવા સંજોગોમાં ઘરમાં, ગુજરાતી ભાષા શીખવાય જ એવો આગ્રહ રાખવો ઘટે.

મિતાબહેન કે. ઝવેરી
૬૦૨, જલદર્શન,
સિવિલ કોર્ટની બાજુમાં, નાનપુરા,
સુરત-૧ મો. ૯૨૫૭ ૦૯૬૧૨.

❑

બાળકોને અને માતાપિતાને શીખવવાની પદ્ધતિઓ

ઉષાબહેન જાની

અમેરિકામાં નાનાં બાળકો (પાંચ વર્ષથી નાનાં)ને શીખવવાની અનેકવિધ પ્રવિધિઓ છે. તેમાંની એક છે માતાપિતા શિક્ષક તરીકે Parents as teachers (PAT) આ કાર્યક્રમમાં માતાપિતા એ બાળકના પ્રથમ શિક્ષક છે તે ધારણાથી બાળક ગર્ભમાં હોય ત્યારથી પાંચ વર્ષ પૂરાં કરે ત્યાં સુધી માતાપિતાને બાળકને કેમ ઉછેરવું ? કેમ શીખવવું ? શું શીખવવું ? વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવે છે. આને Parents as teachers (PAT) કહે છે.

આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત આ અંગેના નિષ્ણાત શિક્ષકો માતાપિતાને નવાં સંશોધનો પ્રમાણે બાળકના મગજના વિકાસ માટે શું કરવું જોઈએ તેનું ઘરે જઈ માર્ગદર્શન આપે છે. તેઓનું સૂત્ર છે your baby was born to learn તમારું બાળક શીખવા માટે જન્મ્યું છે. બાળક કહે છે I was born ot learn હું શીખવા માટે જન્મ્યું છું. Love me મને પ્રેમ કરો. Talk to me. મારી સાથે વાતો કરો. Play with me. મારી સાથે રમો. Read to me મને વાંચી સંભળાવો. આમ કરવાથી મારા મગજના વિકાસમાં તમે મદદ કરો છો.

બાળકના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં બાળક તેના જીવનના બીજા કોઈ પણ સમય કરતાં ઝડપથી શીખે છે. માતાપિતાને આ વિષયના નિષ્ણાતો બાળવિકાસ અને ન્યૂરો સાયન્સ સંશોધન અંગે માહિતગાર કરે છે. બાળકને કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ આપવી, જેથી બાળકનો ભાષા વિકાસ થાય, બૌદ્ધિક વિકાસ થાય, સામાજિક વિકાસ થાય અને સ્નાયુઓનો વિકાસ થાય.

માતાપિતાનો સામેથી સંપર્ક કરી અઠવાડિયામાં એક દિવસ એક કલાક માટે નિષ્ણાત શિક્ષક તેના ઘેર જઈ આ અંગે માહિતી તથા તાલીમ વિના મૂલ્યે આપે છે. આ શિક્ષકોનો ખર્ચ સ્કૂલ ડીસ્ટ્રીક્ટ ભોગવે છે.

આ ઉપરાંત બીજો એક કાર્યક્રમ છે Preschool Reading Club મહિનામાં બે દિવસ બેથી અઢી કલાક માટે પાંચ વર્ષથી નીચેના બાળકો માટે આ કાર્યક્રમ યોજાય છે. માતાપિતા, મુખ્યત્વે માતાઓ, પોતાનાં બાળકોને લઈને આવે છે.

આવા અનેક કાર્યક્રમમાં જવાની મને તક મળી. કોલંબિયા સાઉથ કેરોલિનામાં એક શાળામાં બપોરના ૧-૦૦થી ૩-૩૦ કાર્યક્રમ હતો. મારી પુત્રી વિભાવરીની એક બહેનપણી વસંતી જયરામે બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. તેનાં બે બાળકો તારા અને સંજયને આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવડાવે છે. સમયસર મને લઈ શાળાએ પહોંચ્યાં. તેના શિક્ષિકા બહેન મિસ મેન્ડીને મારો પરિચય આપી, મને અંદર બેસવાની મંજૂરી મળી શકે તેમ ખૂબ વિવેકથી પૂછ્યું. મિસ મેન્ડીએ ખૂબ ઉમળકાભેર આવકાર આપી પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી.

વર્ગખંડમાં પુષ્કળ રમકડાંઓ, શૈક્ષણિક સાધનો, ચાર્ટ્સ વગેરે હતાં. કુલ ૧૦ નાનાં ટાબરિયાંઓ આવ્યાં હતાં. એક પિતા સિવાય બધી જ માતાઓ હતી. ૧-૦૦થી ૧-૩૦ બાળકોને જે રમકડાથી રમવું હોય તેની છૂટ આપી. ૧-૩૦થી કાર્યક્રમ શરૂ થયો તે પહેલાં ભારતથી એક મહેમાન પધાર્યાં છે તેમ કહી મારો પરિચય આપવા વસંતીબહેનને કહ્યું. તેમણે મારો પરિચય આપ્યો અને જણાવ્યું કે તેઓ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં વર્ષોથી કાર્ય કરે છે અને બાળકેળવણીમાં વિશેષ રસ ધરાવે છે. ત્યાર પછી મને મિસ મેન્ડીએ સંબોધવા કહ્યું, મેં અમારી સંસ્થાની, અમારા શૈક્ષણિક પ્રયોગોની વાત કરી.

ત્યાર પછી બધાં બાળકોને નીચે ગોળ બેસાડી Hellow Song ગવડાવ્યું. બાળકોએ ખૂબ આનંદથી ગાયું. આ ગીત દ્વારા કેવી રીતે અભિવાદન કરવું, શું જવાબ આપવો, પડોશી સાથે કેવી રીતે વર્તવું વગેરે શીખે તે ઉદ્દેશ હતો. એ પછી Five Little Froggiesનું ગીત પાંચ બાળકોને દેડકાનાં મ્હોરાં પહેરાવીને ગવડાવ્યું. જેમાં કાર, ટ્રેઈન, પ્લેન, ટેક્ષી, સ્ટીમર વગેરે કેવા અવાજ કરી ચાલે તે અંગે માહિતી હતી. ત્યાર પછી કેસેટ પર Have you ever been fishing ? ગીત અભિનય સાથે ગવડાવ્યું.

એ પછી સ્વાદની ઓળખ માટે ચાર પ્રકારના પદાર્થો મીઠું, ખારું, કડવું, તૂરું ઓળખ માટે ચાર નાની પ્યાલીમાં તે અંગેના ખાદ્ય પદાર્થો હતા. બાળકે ચાખીને

અનુભવ કરવાનો. જીભનો કયો ભાગ કયો સ્વાદ ઓળખે છે તે સમજાવ્યું.

એ પછી એક ચિત્રોવાળી વાર્તા બતાવી કહી સંભળાવી, જેનો ઉદ્દેશ પણ ૧થી ૯ શીખે તેવો હતો. ત્યાર પછી બધાંને નાસ્તો તથા જ્યુસ આપવામાં આવ્યાં.

છૂટતી વખતે it's time to say good-bye ગીત ગવડાવી બધાને વાંચેલ પુસ્તક ભેટ આપ્યું.

વચ્ચે એક રમત આપવામાં આવી. જેમાં લાંબી બરણીનાં નવ ચિત્રો હતાં. એક કવરમાં તેમાં ચોડવાનાં સ્ટીકર હતાં. દરેક બાળકને આ પેકેટ, રંગીન સ્કેચપેન ફેવિકોલ આપવામાં આવ્યા. સામે એક મોટા ચિત્રમાં તેવી બરણીઓમાં એક બરણીમાં એક ચિત્ર, બીજામાં બે એમ નવમી બરણીમાં નવ ચિત્રો ચોટાડેલા હતા. હવે બાળકે એ રીતે તેના આપેલા ચિત્રમાં સ્ટીકર ચોટાડવાનાં હતાં. એ બધાની સરસ ફાઈલ કરી, સરસ રીતે સ્ટીચ કરી દરેક બાળકનું નામ લખી તૈયાર કરાઈ.

માતાપિતાને બાળકો તાર્કિક રીતે વિચારતા થાય તે માટે શું કરવું તેનું મિસ મેન્ડી એ એક પત્રિકા આપી સમજાવ્યું. Building Reasoning Skills નામની પત્રિકામાં બાળકને વૈજ્ઞાનિક ઢબે વિચારતા કરવા શી શી પ્રવૃત્તિઓ આપવી, તે કેમ કરાવવું, બાળકને પ્રશ્નો પૂછતા કરવા, અવલોકન કરતા કરવા, પ્રયોગ કરતા કરવા અને બધું જાતે કરવા દેવા સૂચનો આપ્યાં હતાં.

બાળક ત્રણ વર્ષની ઉંમરનું થાય ત્યાં સુધીમાં છ પ્રકારની વિચારશક્તિ કેળવી શકે છે.

(૧) Discovering. શોધ - બાળક આસપાસના પર્યાવરણમાંથી જોઈને શીખે છે.

(૨) Gathering information. માહિતી મેળવવી - આ કક્ષાના બાળકો પ્રશ્નો પૂછીને માહિતી મેળવે છે.

(૩) Understanding. સમજ - તમારા બાળકને જે જોયું, અનુભવ્યું તેમાંથી શું સમજ્યું તે પૂછો.

(૪) Experimenting. પ્રયોગ કરીને - બાળકને જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આપો છો તે દ્વારા તેની જાતે જે કરે છે તે જાત અનુભવથી શીખે છે. બાળકને તે અંગે પૂછો.

(૫) Evaluating ideas. વિચારોનું મૂલ્યાંકન - બાળક જે કંઈ જુએ છે, કરે છે તેમાંથી શું શીખ્યું ? તે પ્રશ્નો પૂછી જાણો.

(૬) Adjusting. સમતોલપણું કેળવવું - બાળક પોતાની જાતે મૂલ્યાંકન કરીને પોતાના વિચારોમાં સમતોલપણું કેળવે છે. બાળકને પૂછો શા માટે તું આમ વિચારે છે ?

તમારા બાળકના રસ રુચિ શોધી કાઢો, તેને શું કરવું ગમે છે ? તેને કેવા રમકડાં ગમે છે ? ભાંગફોડની વૃત્તિ હોય તો તેની શક્તિને રચનાત્મક કાર્યમાં વાળો.

બાળકને શક્ય તેટલું જાતે કરવા દયો, અનુભવે શીખશે. તેનાથી તેની તર્કશક્તિ ખીલશે અને વિજ્ઞાન પ્રત્યે પ્રેમ કેળવાશે.

મિસ મેન્ડી ખૂબ હસમુખા, સહકારની ભાવનાવાળા હતા. તેના સહાયક મિસ એન્ડ્રીયા પણ માયાળુ તથા હસમુખા હતા. મેં તેઓનો આભાર માન્યો અને શક્ય હોય તો આજનાં ગીતો વગેરેનું સાહિત્ય આપવા વિનંતી કરી. તેઓએ તુરત જ બધું સાહિત્ય તો આપ્યું ઉપરાંત વાર્તાનું પુસ્તક અને આ અંગેનું ફર્નિચર, શૈક્ષણિક સાધનો પુસ્તકો વગેરેનું સચિત્ર કેટલોગ પણ આપ્યું.

બાળકને સાવ નાનપણથી વાંચતાં કરવા, પુસ્તકોને પ્રેમ કરતા શીખવવા, માતાપિતાને કેળવવા એ માટેની સરસ વ્યવસ્થા જોઈ પ્રસન્ન થઈ જવાયું.

ઉષાબહેન જાની

આનંદવિભોર, નીલ્સ બંગલો-૧૯,

નીલ સીટી ક્લબ પાસે, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી મેઈન ગેટ પાસે,

રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫ Mo. ૯૮૨૪૩ ૦૦૧૬૦

❑

શાળાનું અવિભાજ્ય અંગ : વાલી

રણછોડ શાહ

શાળા સમાજની લઘુ આવૃત્તિ છે અને દરેક કુટુંબ એક અવૈધિક શાળા છે. કુટુંબો ભેગાં મળે ત્યારે સમાજ બને છે. આ રીતે શાળાના અને ઘર એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે. શાળાએ કુટુંબમાં રહેલ વાલીને પૂરક બનવાનું છે, તો વાલીએ શાળાના વિકાસમાં સહાયરૂપ ભૂમિકા ભજવવાની છે. આ સંજોગોમાં શાળા અને વાલીએ એકબીજા સાથે તાલમેલ રાખવો જરૂરી જ નહીં અત્યંત આવશ્યક છે. જ્યારે બંનેએ કદમથી કદમ મિલાવીને ચાલવાનું હોય ત્યારે એકબીજાના અણગમા જતાં કરીને 'ગમતાનો ગુલાલ' કરવાનો છે. શાળાનો વિકાસ વાલીની મદદથી જ થઈ શકે. શાળા સારી હશે તો તે સંતાનને જ ઉપયોગી બનવાની છે. તેની સીધી સમજ વાલીમાં હોય તે આવકારદાયક છે.

ઘેર પાલ્યના વાલી એક શિક્ષક છે તો શાળામાં વિદ્યાર્થીના શિક્ષક તેના વાલી પણ છે. આ રીતે જોઈએ તો વાલી અને શિક્ષક વચ્ચે મધુર સંબંધ હોય તો જ બાળકની પ્રગતિ થઈ શકે. શાળાના સંચાલકોએ વાલીઓને માત્ર નામ-ઠામથી જ ઓળખવાના નથી, પરંતુ શાળામાં સદાય તેમનું સ્વાગત છે તેવો અહેસાસ કરાવવાનો છે. પ્રત્યેક વાલી શાળાની પસંદગી કરે ત્યારે તો તે શાળા તરફ સંપૂર્ણપણે હકારાત્મક જ હોય છે. શાળા વિશે સમાજમાંથી માહિતી પ્રાપ્ત કરીને જ બાળકનો પ્રવેશ લે છે. વાલી શાળા પાસે ખૂબ મોટી આશા અને અપેક્ષા સાથે આવે છે. તેને શાળાની ફિલોસોફી સાથે સહમતી હોય ત્યારે જ તે શાળા પસંદ કરે છે.

શાળામાં આવતાં બાળકોના વાલીઓમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વિવિધતા હોય તે સ્વાભાવિક છે. વાલીઓ અનેકાનેક લાયકાતો ધરાવતા હોય છે. કેટલાકે ઉચ્ચ

અભ્યાસ કરેલો હોય છે. તો કેટલાક અશિક્ષિત કે અર્ધશિક્ષિત વાલી પણ હોઈ શકે. કોઈ વ્યાવસાયિક શાળામાં બાળકના પ્રવેશ માટે આવે તો કોઈ નોકરિયાત પણ બાળકને શાળામાં દાખલ કરવા આવતા હોય છે. તેઓની આર્થિક સ્થિતિમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં વિવિધતા હોય છે. શાળામાં આવતા વાલીઓ જુદી જુદી જ્ઞાતિ, જાતિ કે ધર્મના હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ તમામ તફાવતોની વચ્ચે શાળાના વ્યવસ્થાપક મંડળે તમામ વાલીઓને એકસૂત્રતાથી સાથે રાખવાના છે. તમામ વાલીઓ સાથે એક સરખો સંબંધ અને વર્તણૂક રાખવાની સંપૂર્ણ જવાબદારી શાળાની છે. શાળાએ પ્રત્યેક વાલીને એક નજરે જોવાના છે. અહીંયાં ભેદભાવથી મુક્ત સંબંધ બંધાય તે જોવાની જવાબદારી શાળાની જ છે.

વાલી બાળકના બાલમંદિરમાં પ્રવેશ માટે આવે ત્યારથી શાળા સાથે લગભગ ૧૨થી ૧૪ વર્ષનો સંબંધ બંધાતો હોય તેવી સમજ બંને પક્ષે હોય તે જરૂરી છે. સક્રિય જિંદગીનાં વર્ષો જોઈએ તો આ સમય લગભગ ૧૫થી ૨૦ ટકા જેટલો થાય છે. તે સંજોગોમાં બંને પક્ષે સમભાવ અને સહકાર હોય તે આવશ્યક છે. લાંબા અનુભવે સમજાયું છે કે પ્રત્યેક વાલી શાળાને મદદરૂપ થવા હંમેશા તત્પર જ હોય છે. એમિટિ શાળામાં પચીસ વર્ષ પહેલા ઉચ્ચતર માધ્યમિક વિભાગ શરૂ થયો ત્યારે સાધનો ખૂબ ટાંચાં હતાં. આ વિભાગની શરૂઆત કરી ત્યારે શાળા સ્થાપનાને પણ માંડ પાંચ-છ વર્ષ થયાં હતાં. વિજ્ઞાનપ્રવાહની શરૂઆત એટલે સૌ પ્રથમ પ્રયોગશાળા બનાવવાની જવાબદારી શાળાના પક્ષે આવે તે સ્વાભાવિક છે. વળી જુલાઈ માસમાં પરવાનગી મળી હતી તેથી સમય પણ ઓછો હતો. ઉચ્ચતર માધ્યમિક વિભાગનું પ્રથમ વર્ષ હોવાથી માંડ ૩૪ વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા હતા. વાલીઓ વિજ્ઞાન પ્રવાહમાં પ્રવેશ ખૂબ કાળજીપૂર્વક લેતા હોય છે કારણ કે અહીંયાંથી જ કારકિર્દીની પસંદગી કરવાની શરૂઆત થતી હોય છે.

વાલીઓની સભા બોલાવી શાળા કઈ રીતે કાર્ય કરશે તેની સમજ આપવામાં આવી તથા તાત્કાલિક પ્રયોગશાળાની કામગીરી પૂર્ણ કરવાની રજૂઆત પણ કરી. પ્રયોગશાળા માટેનાં સાધનો તો ખરીદી કરીને લાવી શકાય પરંતુ ફર્નિચરનું શું કરવું ? તે બાબતે મદદ કરવા વિનંતી કરી. એક વાલી તુરત જ ઊભા થયા અને જણાવ્યું કે તેઓ તે જવાબદારી પોતાના શિરે લે છે. સભાબાદ વ્ક્તિગત રીતે મળ્યા તો ખબર પડી કે તેઓ ફેબ્રિકેશનનું કાર્ય કરે છે. પ્રયોગશાળાના ટેબલની ડિઝાઈન તેમને બતાવવામાં આવી. લાકડાના પાટીયાની સાઈઝ અને લોખંડના ઍંગલની ડિઝાઈન તેઓએ નક્કી કરી નાખી. માત્ર સાત દિવસમાં બધો સામાન આવી ગયો. વાલીશ્રી તેમના કારીગરોને લઈને શાળામાં આવી ગયા. તેઓએ

રાતદિવસ જોયા વિના પ્રયોગશાળાના ટેબલો તૈયાર કરી નાખ્યાં. રસાયણશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળામાં બેન્ચ અને ટેબલ રિએજન્ટ માટેના લોખંડના ઘોડા બનાવી ટેબલ ઉપર ફિટ કરી દીધા. વાલીશ્રીએ જાતે જમીન ઉપર બેસી લાકડાના ટેબલ ઉપર લોખંડના ઘોડા ફિટ કરી શાળાના સૌને ગદ્ગદિત કરી દીધા. જિંદગીપર્યંત તેઓ શાળાનું અવિભાજ્ય અંગ બની ગયા. આજે પણ એ પ્રસંગ યાદ કરીએ તો રોમાંચ થાય છે.

શાળા સંચાલકોની જવાબદારી માત્ર શિક્ષણ જ આપવાની નથી, વાલીઓ સાથે માનવીય વ્યવહાર કરવાનો અને સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધો પણ કેળવવાના હોય છે. શાળાના તમામ વિદ્યાર્થીઓને સમદૃષ્ટિએ નિહાળવાના હોય છે. કોઈની પણ સાથે ભેદભાવયુક્ત વ્યવહાર ન થાય તેની કાળજી રાખવાની હોય છે. શિક્ષકોના નિષ્ઠાપૂર્વકના પ્રયત્નોને કારણે શાળાની પ્રતિષ્ઠા વધવા લાગી. ઉચ્ચ ગુણવાળા વિદ્યાર્થીઓ પણ પ્રવેશ લેવા લાગતાં વાલીઓનું સામાજિક અને આર્થિક સ્તર બદલાયું. એક દિવસ એક વાલીસભા ચાલી રહી હતી. સૌ સૂચનો કરતાં હતા તેમાં એક વાલી બાજુ ઉપર શાંતિથી બેસી રહ્યા હતા. ખાસ શિક્ષણ મેળવ્યું હોય તેવું લાગતું નહોતું પરંતુ તેમનો ચહેરો તેમની નિખાલસતાને પ્રદર્શિત કરતો હતો. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનું સભા ચાલતી હતી ત્યારે મનોમન નક્કી કરી લીધું હતું. સભા પૂર્ણ થયા બાદ તેમની પાસે જઈ ખબર અંતર પૂછ્યા. તેમના સંતાનના અભ્યાસ બાબતે ચર્ચા કરી. તેઓએ જણાવ્યું કે તેઓ તો બહુ ભણ્યા નથી પરંતુ તેમની દીકરી સારું ભણે માટે આ શાળા પસંદ કરી છે. વિદ્યાર્થિની પણ બહુ તેજસ્વી નહોતી. અલબત્ત મહેનતુ, નિયમિત અને સ્નેહાળ જરૂર હતી. અમે શક્ય તે તમામ મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. તેમની આંખમાં આનંદનાં અશ્રુ પ્રગટ્યાં. અમે તે જોયાં અને તેમને પાણી આપ્યું. તેઓએ ધીરજથી સંકોચતા-સંકોચતા પૂછ્યું કે શાળાને તેઓ કઈ રીતે મદદ કરી શકે ? આર્થિક રીતે તો શક્ય નથી તેમ અમને સમજાઈ ગયું હતું. તેઓએ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક પણ સંપૂર્ણ લાગણીસહ જણાવ્યું કે તેઓ ધોબીનો ધંધો કરે છે. શાળાના સ્ટાફરૂમમાં જે ટેબલ ક્લોથ વાપરવામાં આવે છે તે તથા રસાયણશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળામાં વિદ્યાર્થીઓ જે એપ્રન પહેરે છે તેને સમયાંતરે ધોઈ આપશે. અલબત્ત તેઓ તેને માટે કોઈપણ પ્રકારનું મહેનતાણું સ્વીકારશે નહીં તેવી સ્પષ્ટતા બે હાથ જોડીને કરી ! અમારા સૌની આંખ ભીની થઈ ગઈ. જે શાળાને વાલીનો ઉત્તમ સહકાર પ્રાપ્ત થાય તે જ શાળા પ્રગતિ કરી શકે અને સમાજમાં સ્વીકૃત બની શકે.

વાલી અને શાળા વચ્ચે ઉત્તમ સંબંધો ત્યારે જ બને કે જ્યારે બંને એક સાથે

નિખાલસ બને. છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોમાં શિસ્તના પ્રશ્નો વધ્યા છે. બાળકો વહેલાં મોટાં થઈ રહ્યાં છે. ડિજિટલ ઉપકરણોની સુવિધાને કારણે જાતીયતાની સમસ્યાઓ રોજિંદો ક્રમ બની રહી છે. બહુ જ ઓછા વાલીઓ સંતાનની મર્યાદા સમજવા અને સ્વીકારવા તૈયાર હોય છે. આ સંજોગોમાં પરસ્પર વિશ્વાસનું વાતાવરણ ન હોય તો શાળામાં રોજ મહાભારત સર્જાય છે. આ સમયે વાલી અને શિક્ષકનો એકબીજા ઉપરનો ભરોસો ખૂબ ઉપયોગી બને છે. સમસ્યાજનક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે ત્યાર પહેલાં જ એકબીજાને અવૈધિક રીતે મળવાનું થતું હોય તો 'આઈસબ્રેકીંગ' ખૂબ સરળ બની જાય છે. એક સનાતન વાક્ય છે : 'જ્યારે જેની જરૂર નથી ત્યારે તેને મળીએ તો જરૂર પડ્યે મળવામાં સંકોચનો અનુભવ થશે નહીં.'

મોટાભાગની શાળાઓ વાલીસભા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કારણ કે સભામાં કોઈ વાલી ગમે તેમ બોલે તો વાતાવરણ ગરમ થઈ જતાં બિનજરૂરી ઘર્ષણ પેદા થઈ જાય છે. કેટલેક અંશે આ વાત સાચી પણ છે. પરંતુ કાલ્પનિક ભયને કારણે વાસ્તવિકતાથી કેવી રીતે ભાગી છુટાય. જો વાલીઓને વિશ્વાસમાં લેવામાં આવે તો એક વાલી ગુસ્સે થઈ અયોગ્ય વાત કરતાં હોય તો અન્ય વાલી તેમને સમજાવે છે. વાલીઓને બોલાવી તેમના દ્વારા વાલીસભાનું સંચાલન થાય તેવું પણ ગોઠવી શકાય. આ સમય દરમિયાન શાળાની કોઈ મર્યાદા જાહેર થાય તો શાળાએ તેનો ખેલદિલીપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ભવિષ્યમાં તે બાબતે કેવાં પગલાં લેવામાં આવશે તેની જાહેરાત કરવી જોઈએ.

એક વખત વાલીસભામાં માત્ર પ્રશ્નો કહેવા જ વાલીઓને બોલાવ્યા હતા. તેઓએ તેમની તથા પાલ્યોની મુશ્કેલી સભામાં રજૂ કરી. શાળાએ તે નોંધ લીધી. છ માસ બાદ તેમને રજૂ કરેલ સમસ્યાઓ બાબતે શું થયું તેની પરિપત્ર દ્વારા જાણ કરી. કેટલીક સમસ્યાઓના ઉકેલ આવ્યા હતા તેની જાણ કરી તથા કેટલાક પ્રશ્નો શાળા સંચાલક મંડળની મર્યાદા બહારના હોવાથી તેનો તાત્કાલિક ઉકેલ આવી શકે તેમ નથી તેની પણ લેખિત જાણ કરી.

પિતા તેમના વ્યવસાયમાં અત્યંત વ્યસ્ત હોવાથી તેઓ ઇચ્છે તો પણ વાલીસભામાં આવી શકતા નથી. માતાઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું છે એટલે વાલીસભામાં બહુ મોટી સંખ્યામાં બહેનો ઉપસ્થિત હોય છે. આ બહેનો સાથે ઘરોબો કેળવવા શાળામાં 'માતાઓની કલબ' (Mother's Club)ની સ્થાપના કરી છે. આ મમ્મીઓ માટે વ્યક્તિત્વ વિકાસના વર્ગો, બોલચાલના અંગ્રેજીના વર્ગો, રમત-ગમત સ્પર્ધા કે રસોઈ કળાના વર્ગો વગેરે જેવા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી તેમને વિશ્વાસમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવો છે.

એક વખત શાળામાં સરકારી સેમિનાર હતો. તેમાં નાકનડો સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ રજૂ કરવાનો હતો. માર્ચ માસ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની મદદ લઈ શકાય તેમ નહોતી. શાળાનાં શિક્ષક ભાઈ-બહેનોએ વાલીઓની મદદથી કાર્યક્રમ રજૂ કરતાં એકબીજાની નજીક આવવાનું સરળ બની ગયું.

શાળા સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો કરે તો વાલીઓ ચોક્કસ જ મદદરૂપ બને છે. શાળાનું આ અવિભાજ્ય અંગ શાળાની મોટી મૂડી છે. વાલીઓ પણ સમાજસેવાના કામમાં મદદરૂપ થવા તૈયાર જ હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કંઈકને કંઈક સારાપણું હોય જ છે. તેને બહાર લાવવા શાળાએ પ્રયત્નશીલ રહેવાનું હોય જ છે. શાળા-કુટુંબના સહિયારા પ્રયત્નથી જ વિદ્યાર્થીઓના વિકાસના ઉચ્ચતમ શિખરો સર કરી શકાય.

રણછોડભાઈ શાહ
૪૭-સુવર્ણપુરી સોસાયટી, ચીકુવાડી,
જેતલપુર રોડ, વડોદરા-૪૦૦૦૦૭ મો. ૯૯૭૯૮૬૧૬૩૧
Shah_ranchhod@yahoo.com

બાળકની આંખમાં દુનિયાની સાત અજાયબીઓ નથી હોતી - સાત લાખ હોય છે.

- વોલ્ટ સ્ટ્રાઈટીફ

* * *

બાળક એ પરમાત્માએ માનવજાત પર લખેલો પ્રેમપત્ર છે.

- ગિજુભાઈ બધેકા

વાલીઓ અને શાળા - પરસ્પર પૂરક

ચંદ્રકાંતભાઈ વ્યાસ

એક સમય એવો હતો કે સમાજમાં શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાયું નહોતું, જેથી નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધુ હતું. જેમ જેમ સમાજ જાગૃત થતો ગયો તેમ તેમ શિક્ષણનું પ્રમાણ વધ્યું. વર્તમાન સમયમાં પોતાના બાળકને ભણવા ન મોકલનાર મા-બાપ ખૂબ ઓછા હશે. વાલીઓમાં ભણાવવા જેટલી જાગૃતિ આવી છે પણ હજુ મા-બાપને શિક્ષણ વિશેની સાચી સમજણ પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થઈ નથી. દરેક મા-બાપ પોતાના બાળક વિશે ઊંચી અપેક્ષા રાખે છે. કોઈને ડૉક્ટર કે કોઈને એન્જિનીયર બનાવવા છે. બીજી વાત એ છે કે બાળકના શિક્ષણ માટે શાળા-મહાશાળા જ જવાબદાર છે અને માત્ર શાળાના શિક્ષણના સ્તર ઉપર જ પોતાના બાળકના વિકાસનો આધાર છે એવું વાલી જાણે છે. અને જાણીતી ગણાતી પ્રતિષ્ઠિત કે પ્રખ્યાત શાળાઓમાં જ ઊંચી ફી ભરીને પણ પોતાના બાળકને દાખલ કરે છે. વાસ્તવમાં બાળકની સાચી કેળવણી વિશે શાળા-સમાજ-વાલી કોઈમાં સ્થિર સમજદારી જોવા મળતી નથી. તે વિશે સભાનતા કેળવાય, જાગૃતિ આવે તે ખૂબ જરૂરી છે.

પ્રથમ વાત તો એ કે વાલી-શાળા-શિક્ષક-વિદ્યાર્થી આ બધા જ પરસ્પર જોડાયેલા છે. પરસ્પર પૂરક છે. વાલી એવું સમજે કે પોતાનું બાળક શાળાએ જાય એટલે શિક્ષિત થઈ જશે. તેને ભણાવવાનું કાર્ય શાળા-શિક્ષકે કરવાનું છે. અને અભ્યાસક્રમમાં નિયત થયેલ પુસ્તકોના ભણતરથી તેનું શિક્ષણ પૂરું થશે. આવી માન્યતા હોય ત્યાં સુધી સામાજિક જાગૃતિ ઓછી. શાળા કે શિક્ષક ઉપરાંત વાલીની ભૂમિકા બાળકના ઘડતર માટે ખૂબ મહત્ત્વની છે. બાળકને અને શિક્ષકને જ તેના

અભ્યાસક્રમ, ભણાવવાની પદ્ધતિ, પરીક્ષા, મૂલ્યાંકન વગેરેની ખબર હોય છે. વાલી આવી બાબતોમાં અનભિજ્ઞ હોય છે, તેને તો માત્ર પરિણામ જોવું છે. વાસ્તવમાં વાલી અને શાળા બન્ને અભિન્ન અંગ છે. પરસ્પરની પૂરક ભૂમિકા જ બાળકના શિક્ષણ-વિકાસ માટે મહત્ત્વની બાબત છે. વાલી અને શાળા પૂરક બને તે માટે કેટલીક અગત્યની બાબતો જાણવી-વિચારવી જરૂરી છે.

વાલીએ પોતાના બાળકને બરાબર સમજવા જોઈએ. તેનો સમૂચિત ઉછેર અને આરોગ્ય અંગે પૂરા સભાન થવું પડે. બાળકની રસ, રુચિ, શોખ બધી બાબતોમાં મા-બાપે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ઘણાં મા-બાપ બાળકને શાળાએ ધકેલવા ઉતાવળા હોય છે. બાળકની બુદ્ધિના વિકાસ કે મગજશક્તિ ઉપરાંત તેની સર્જનાત્મકતા અને સંવેદનશીલતાના વિકાસ પરત્વે પણ વિચારવું જોઈએ. બાળકમાં અખૂટ શક્તિ પડેલી છે. તેનામાં ઊભા થતા અણગમાના ભાવથી તે સાચી કેળવણી મેળવવામાં વિમુખ ન બને તે વાલીએ જોવું જોઈએ. બાળક મા- બાપની છત્રછાયામાં સૌથી વધુ સલામતી અનુભવે છે તેથી તેનામાં અસલામતીનો ભાવ અનુભવાય નહિ તે ધ્યાનમાં રાખવાની ફરજ મા-બાપની છે.

બાળકને શાળાએ મોકલ્યા પછી પણ તેની સંપૂર્ણ કાળજી લેવી જોઈએ. બાળકનો યોગ્ય શક્તિ અનુસાર વિકાસ થાય તે માટે શાળાના - શિક્ષકોના સંપર્કમાં રહી તેના વિકાસનો ગ્રાફ મા-બાપના મનમાં રહેવો જોઈએ. ઘણા મા-બાપને પોતાનું બાળક શું ભણે છે ? શાળાએ જઈને શું કરે છે ? તેને શાળાએ જવું ગમે છે કે નહીં ? નથી ગમતું તો કેમ નથી ગમતું ? આવા બધા પ્રશ્નો તેનાં મનમાં આવે અને તેનો સકારાત્મક - વૈજ્ઞાનિક- મનોવૈજ્ઞાનિક ઉકેલ મેળવે. શાળાનું મકાન કેવું છે ? તે કેટલી ફી લે છે તેના કરતાં મહત્વનું છે કે તેમાં શિક્ષકો કેવા છે ? બાળકને ગમે એવી શાળા છે કે નહિ ? બાળકના શૈક્ષણિક વિકાસમાં શાળા અગત્યનું ઘટક ત્યારે જ બને જ્યારે શાળા અને વાલી વચ્ચેના સંપર્કો સમન્વયકારી હોય, શાળા પાસે દરેક વિદ્યાર્થીઓની પ્રોફાઈલ હોય જેમાં બાળકના ઘરની સ્થિતિ, શિક્ષણ, વ્યવસાય વગેરેની માહિતી હોય, ઉપરાંત બાળકની ખૂબી-ખામીની નોંધ સમયાંતરે થતી હોય, તેના વાલીનો સંપર્ક થતો હોય અને બાળકના વિકાસના દરેક તબક્કે / દરેક વળાંકે શાળા અને વાલી પરસ્પર માહિતગાર હોય.

શિક્ષક અને વાલી એકબીજાના સંપર્કમાં હોય એટલુ જ નહીં પણ મા-બાપ કે વાલીને મન શાળા તેના બાળકના ભવિષ્યના વિકાસ અને જીવન ઘડતર માટે અગત્યનું સ્થળ છે તે અંગે પૂર્ણ સભાનતા હોય, હકારાત્મક રીતે શાળા

સાથે સંકળાયેલ રહેવું એ વાલીની ફરજ છે. વાલીઓના મંડળ દ્વારા શાળાની જરૂરિયાત વિશે ચર્ચા-વિચારણા થતી હોય. આજે મંદિર કે દેવાલય બનાવવામાં લોકો સક્રિય હોય છે અને નાણાંકીય ફંડ ફાળા માટે, ધાર્મિક સ્થળોએ વિવિધ સામાજિક કાર્યક્રમો માટે પ્રવૃત્ત હોય છે તે સારી વાત છે પણ એથીય વિશેષ રસ વિદ્યામંદિર માટે ઊભો થવો જોઈએ. સમજદાર વાલીની પહેલ સમાજને રસ્તો યોગ્ય દર્શાવશે. જે શાળામાં બાળકનું ભાવિ ઘડાઈ રહ્યું છે તે સ્થાન સમાજ માટે અગત્યનું ગણાવું જોઈએ. શાળાના શિક્ષક સમુદાયે પણ પોતાના વિશિષ્ટ અભિગમ-આવડત અને સંપર્કો દ્વારા વાલીઓમાં શાળા માટે પોતાપણાનો ભાવ ઊભો થાય એવા પ્રયત્નો દ્વારા વાલીઓને શાળાકીય પ્રવૃત્તિ સાથે જોડવા જોઈએ. શાળાની ભૌતિક સુવિધા, શૈક્ષણિક સ્તર, વ્યવહારો વગેરે પ્રત્યે સભાનતાપૂર્વક સહભાગીદાર બનવું જોઈએ.

બાળક શાળામાં દિવસના અમુક કલાકો જ રહે છે. બાકીના સમયમાં પોતાના ઘેર, શેરીમાં કે અન્ય સ્થળે જુદા વાતાવરણમાં રહેશે. તે શાળામાં શિક્ષકો અને સહાધ્યાયીઓ સાથે અને શાળાની બહાર શાળા સિવાયના સમયમાં પોતાના મા-બાપ, ભાઈ-ભાંડુ કે મિત્રો સાથે હોય છે. આ બધા સમય અને બધા સંપર્કો વચ્ચે સંવાદિતા હોય, અનુબંધ હોય, સમજદારીભર્યા વ્યવહારો હોય તે અગત્યનું છે. આ બધાં પરિબળો એકબીજાને પૂરક બને તો સંવાદી ભૂમિકામાં બાળકનો સમુચિત અને યોગ્ય વિકાસ થાય. શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓના પારસ્પરિક સંબંધો ખૂબ મોટો ભાગ ભજવે છે. બાળકમાં અમાપ અને વૈવિધ્યસભર શક્તિઓ પડેલી છે. જેમ કોઈ ઉત્તમ બીજ હોય તેમાં શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ બનવાની શક્યતા પડેલી છે. પણ તેને વાવો તે જમીન ફળદ્રુપતા ધરાવતી ન હોય, તેમાં ખાતર પૂરતું ન હોય અથવા પાણી પૂરતું ન હોય કે પાણી અનુકૂળ ન હોય તો ઉત્તમ બીજમાંથી સારું વૃક્ષ કે સારાં ફળો થઈ શકતાં નથી. ઉત્તમ બીજને વિકસિત થવામાં જમીન-ખાતર અને પાણીની જરૂર પડે છે, ઉપરાંત જમીન-ખાતર-પાણીની ગુણવત્તા પણ ભાગ ભજવે છે અને તેના અભાવમાં કે અપૂર્ણતામાં બીજમાંથી વૃક્ષ થવાની શક્યતા નબળી પડે છે. એજ રીતે બાળકનું ઘર, મા-બાપ, આજુબાજુનો સમાજ જમીન-ખાતર રૂપ ગણીએ અને શાળા શિક્ષકને પાણી રૂપ ગણીએ તો આ બધાનો સમન્વય, સંવાદ અને સહકાર બાળકના વિકાસમાં અગત્યનાં પરિબળ છે. એટલે જ વાલીઓ અને શાળા પરસ્પર પૂરક બને છે.

શાળા અને વાલી વચ્ચે સંવાદ સાધી પરસ્પર પૂરક બનવા શાળાએ અને વાલીએ શું શું કરવું જોઈએ એ વિચારીએ.

શાળા :

* શાળાના આચાર્ય કે શિક્ષકો દ્વારા સમયાંતરે વાલીઓનો વ્યક્તિગત સંપર્ક કરવો અને બાળકના સામાજિક - કૌટુંબિક વાતાવરણને જાણવું.

* દર વર્ષે વાલીમંડળની સ્થાપના કરી વર્ષમાં ત્રણથી - ચાર વખત વાલીમીટીંગ બોલાવવી.

* શાળામાં વાલીઓની પ્રવૃત્તિ યોજવી.

* બાળકના કુટુંબના સારા માઠા પ્રસંગોએ હાજરી.

* દરેક બાળકની પ્રોફાઈલ તૈયાર કરવી. પ્રગતિનો ગ્રાફ બનાવવો. બાળકની વિશિષ્ટ શક્તિ, અભિરૂચિ, શોખ કે કૌશલ્યોની જાણકારી હોવી ઉપરાંત તે સંદર્ભમાં વાલી સાથે વિચાર- વિમર્શ.

* કેટલાંક વાલી વિશિષ્ટ શક્તિ, હોદ્દો કે કૌશલ્ય ધરાવતા હોય તેવા વાલીને નિમંત્રિત કરી શાળામાં કાર્યક્રમો ગોઠવવા. તેમની શક્તિનો લાભ મેળવવો.

* શાળા પ્રત્યે ભાવ જાગે એવો આત્મીયતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરવો.

* શાળાના શૈક્ષણિક, સહશૈક્ષણિક આયોજનમાં વાલીઓને સહભાગી બનાવવા.

વાલી :

* પોતાના બાળકને અભ્યાસ માટે જરૂરી ભૌતિક સાધન સુવિધા પૂરાં પાડવાં.

* બાળકની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિમાં સહભાગી થવું. બાળકને ક્યારેય વઢવું, ધમકાવવા, અવગણના કરવી નહિ.

* બાળકની શાળાની અવાર-નવાર મુલાકાત લેવી અને તેની પ્રગતિ અંગે આચાર્ય-શિક્ષકો સાથે વિચાર-વિમર્શ કરવો, તેના રસ, રુચિ જાણી ભવિષ્ય માટે વિચારવું.

* શાળાની આંતર માળખાકીય સુવિધા વિશે જાણવું અને ઉપયોગી થઈ સહભાગીદાર બનવું.

* બાળક ભગવાનની અમાનત છે. તેના શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, સાંવેગિક વિકાસ માટે મા-બાપની જવાબદાર ભૂમિકા અગત્યનું પરિબળ છે.

શાળા અને વાલી બન્ને રેલના બે સમાંતર પાટા બરાબર છે. ગાડીને ગતિશીલ બનાવવા બન્ને પાટા મહત્ત્વના છે એમ બન્ને પરિબળો સક્રિય, ગતિશીલ, હકારાત્મક

અને પૂરક બને એમાં જ બાળકનું વિકાસ-હિત સમાયેલું છે. શાળા અને વાલી બન્ને વચ્ચેનું સામંજસ્ય અને સંવાદ બાળકરૂપી ફૂલો પૂર્ણપણે ખીલવામાં મહત્ત્વનાં છે.

ચંદ્રકાંત વ્યાસ
પ્રેમની પરબ, રાજસોભાગ આશ્રમ, સાયલા,
જિ. સુરેન્દ્રનગર મો. ૯૮૨૫૭૫૫૩૦૭

❑

વિશ્વમાં એક પણ બાળક દુખિયારું હોય ત્યાં સુધી એકે શોધ મહાન નથી કે એકે પ્રગતિ અસાધરણ નથી.

- આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટાઇન

* * *

બાળકની યાતનાઓ કરતાં પણ ઘૃણાસ્પદ હકીકત તો એ છે કે એ યાતનાઓ નિરર્થક અને અકારણ છે. બાળકોએ યાતનાઓના ભોગ બનવું જ ન પડે તેવી દુનિયા જો આપણે બનાવી ન શકીએ તો છેવટે તેમની યાતનાઓ ઓછી થાય તે માટે કંઈક પ્રયત્ન કરવો જ રહ્યો.

- આલ્બેર કામૂ

('બાલવંદના'માંથી)

લેખક પરિચય

મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' : આજીવન કેળવણીકાર, શીર્ષસ્થ સાહિત્યકાર, ચિંતક, ગાંધી વિચારના ભાષ્યકાર, ઈતિહાસ મર્મજ્ઞ, લોકભારતી સણોસરાના અર્ધી સદી સુધી માર્ગદર્શક

ગુણવંત શાહ : વિખ્યાત અભ્યાસી, ચિંતક, નિર્ભિક અર્થઘટનકાર, અનેક પુસ્તકોના લેખક, અધ્યાપક

દીપક સોલિયા : વિશ્વની નોંધપાત્ર કૃતિઓના સારઅનુવાદક, રોજબરોજની ઘટનાઓને આગવી નજરે જોનાર ઉત્તમ અભ્યાસી, લેખક

ભદ્રાયુ વચ્છરાજાની : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક, સ્વકીય નજરે પ્રશ્નોને માપનારા અને આલેખક. શુભને પોંખનારા જાગૃત લેખક

મહેન્દ્ર ચોટલિયા : સ.પ. યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિભાગના ઉત્તમ અધ્યાપક, મૌલિક દૃષ્ટિથી પ્રશ્નોના આકલનકાર, રજૂઆતકાર

ઈશ્વર પરમાર : અધ્યાપક, બાળસાહિત્ય અને શિક્ષણના ઉત્તમ અભ્યાસી, આલેખક, ઊંડી નિસ્બત સાથે કાર્ય કરનાર શિક્ષણપ્રેમી.

ગુલાબભાઈ જાની : ઉષાબહેન જાની : આ દંપતિએ સિસ્ટર નિવેદિતા શાળા દ્વારા શિક્ષણનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને સંસ્થા સ્વરૂપે મૂર્તિ કર્યાં. પ્રયોગશીલ અને પ્રોત્સાહક.

ભાણદેવ : સાધક, ચિંતક, પ્રશ્નોને તત્ત્વના ઊંડાણમાં જઈને આલેખન કરનારા લેખક, સ્વસ્થ વક્તા.

જ્યોતિબહેન થાનકી : ઉત્તમ શિક્ષિકા, શ્રી અરવિંદ ચિંતનના અભ્યાસી, શિક્ષણ વિચારને પચાવનારાં અને મૂર્ત કરવા પ્રયત્નશીલ.

મનસુખ સલ્લા : લોકભારતી-સણોસરામાં ૩૫ વર્ષ સુધી અધ્યાપક અને આચાર્ય, શિક્ષણ વિચારને નઈતાલીમના દૃષ્ટિકોણથી રજૂ કરનાર લેખક, ગુજરાતી કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ.

વૈશાલીબહેન શાહ : 'શ્રેયસ'ના પૂર્વ નિયામક, હાલ દિવાન બલ્લુભાઈ શાળાના નિયામક, શિક્ષણનાં તત્ત્વોને આગવી રીતે પારખનારાં, રજૂ કરનારાં.

હરેશ ધોળકીયા : ઉત્તમ શિક્ષક, લેખક, તીખી દૃષ્ટિથી શિક્ષણના પ્રશ્નોને રજૂ કરનારા, નિસ્બત ધરાવતા શિક્ષણપ્રેમી

માધવીબહેન શાહ : 'ઘરશાળા' પ્રયોગમાં સતત ભાગીદાર, પ્રયોગો માટે ઉત્સુક, અભ્યાસી, નિસર્ગોપચાર કેન્દ્ર ગોત્રી - વડોદરાના સંયોજક - વ્યવસ્થાપક.

રમેશ સંઘવી : આજીવન શિક્ષક, ઠરેલ વિચારક, વિચારને સ્વસ્થ રીતે રજૂ કરનાર, પ્રયોગકાર, ગાંધી વિચારના અભ્યાસી.

રઈશ મણીયાર : બાળરોગ નિષ્ણાત ડૉક્ટર, અભ્યાસી, લેખક, કવિ, નીવડેલા વક્તા.

આશાબહેન વૈદ્ય : નીવડેલાં આચાર્યા, શિક્ષણમાં નિસ્બત ધરાવતાં આલેખક, સહયોગી.

પી. જી. પટેલ : આજીવન શિક્ષક, 'પ્રગતિશીલ શિક્ષણ'ના તંત્રી, જાગૃત શિક્ષણકાર, પ્રયોગશીલ કેળવણીકાર

કૃષ્ણકાંત ઉનડકર : ઉત્તમ અભ્યાસી, સામાજિક શુભને બળ આપવા આતુર નિસ્બત ધરાવતા કોલમકાર (દિવ્ય ભાસ્કર)

આચાર્ય ઉદયવલ્લભસૂરિ : જૈન આચાર્યશ્રી, ઉત્તમ વક્તા, જીવન મંગલનાં તત્ત્વોનાં અનેક પુસ્તકોના લેખક.

છાયાબહેન પારેખ : નિર્ભિક-મૂલ્યગ્રાહી અધ્યાપક-આચાર્ય, કેળવણીનાં શુભ તત્ત્વોને માટે મથનાર નિસ્બતકાર.

કિરણ શીંગ્લોત : અભ્યાસી અધ્યાપક, સાતત્યથી શિક્ષક-વિદ્યાર્થી-વાલીઓને માર્ગદર્શન માટે ઉત્સુક એવા, માનસશાસ્ત્રીય આધારવાળા લેખક

હસમુખ પટેલ : પોલિસતંત્રમાં ડી.આઈ.જી.ની કામગીરી કરનાર, સાચા શિક્ષણપ્રેમી, લેખક, 'પેરેન્ટીંગ ફોર પીસ'ના સ્થાપક-માર્ગદર્શક, અસરકારક વક્તા.

ઉમા-દીપક તેરૈયા : શિક્ષણનાં ઉત્તમ તત્ત્વોની તાલીમમાં પ્રયોગશીલ, અભ્યાસી, નીવડેલાં તાલીમકાર દંપતિ.

રણછોડભાઈ શાહ : એમઈટી (ભરુચ) ના સ્થાપક, સંચાલક, સંવર્ધક, શિક્ષણના પ્રશ્નો અંગે વ્યાપક ફલક પર લખનારા, નિસ્બત ધરાવતા શિક્ષમપ્રેમી

ચંદ્રકાંત વ્યાસ : આજીવન શિક્ષક, 'પ્રેમની પરબ' - સાયલાના માર્ગદર્શક નિયામક, તાલુકાની ૧૩૦ સરકારી શાળાઓમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવનાર પ્રયોગકાર.

મિતાબહેન ઝવેરી : શિક્ષણમાં જીવનરસ ધરાવનારાં, અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં, પ્રયોગશીલ સહયોગી.

રતિલાલ બોરીસાગર : ઉત્તમ-વત્સલ શિક્ષક, લેખક, પ્રથમ હરોળના હાસ્યલેખક, ઊંડા અભ્યાસી, પાઠ્યપુસ્તક નિર્માણના નિસ્બત ધરાવતા માર્ગદર્શક.

❖❖❖

આ પુસ્તક ગુજરાતના વાલીઓ માટે એક પાઠ્યપુસ્તક બની રહે એવું સમૃદ્ધ થયું છે. વાલીઓને જ્યાં સુધી વિચારદીક્ષા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી 'ઘર' નામની યુનિવર્સિટી જામે તેમ નથી. આ પુસ્તકની વિચારસમૃદ્ધિ વિવિધ લેખકોના મૌલિક વિચારોને કારણે ઘર નામની યુનિવર્સિટીને અર્થપૂર્ણ બનાવે એટલી સક્ષમ છે. આ પુસ્તકને શગ મોતીડે વધાવું છું અને એનો પ્રસાર 'નગરી નગરી દ્વારે દ્વારે' થાય એવી શુભકામના પ્રગટ કરું છું.
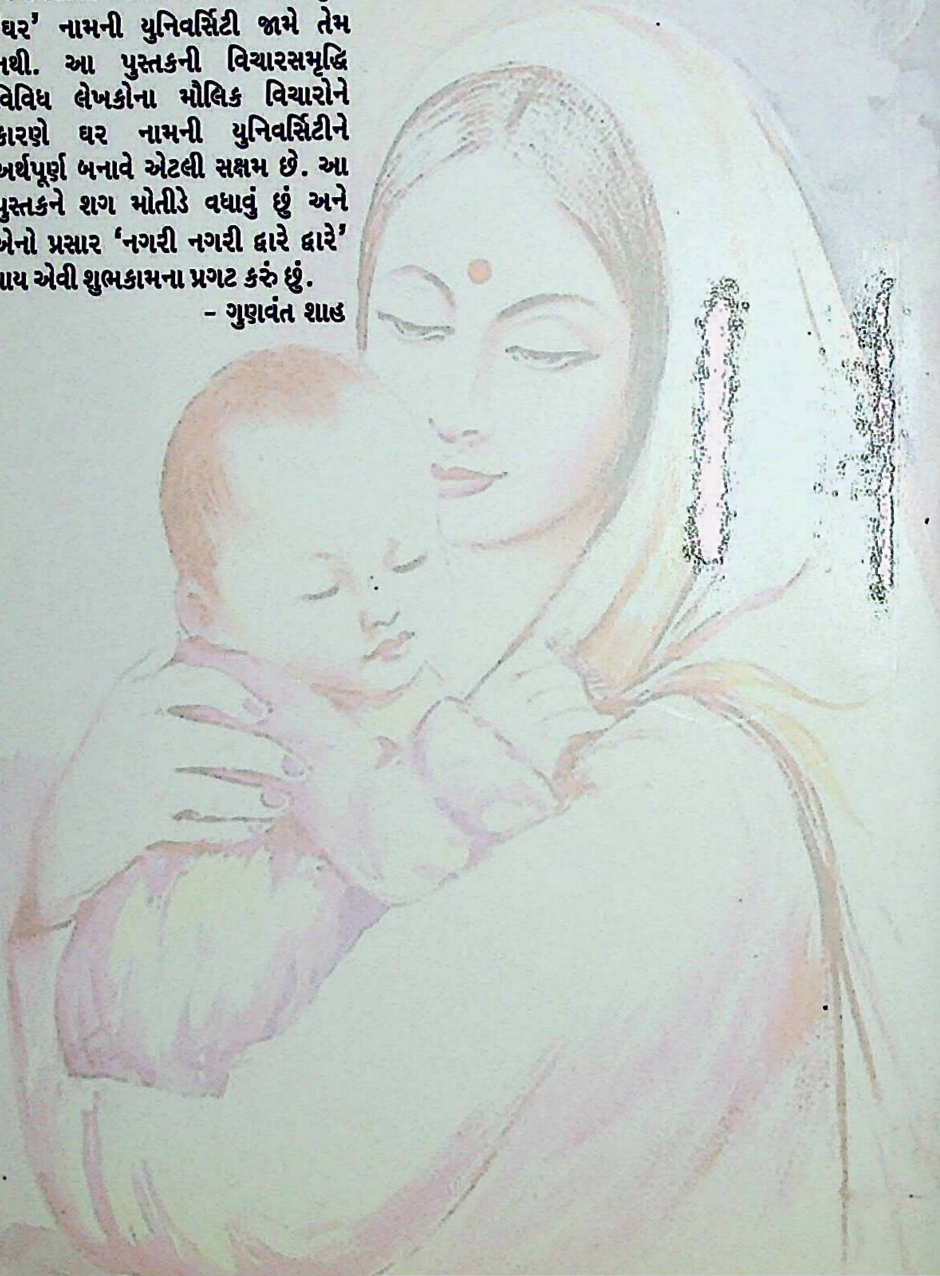
– ગુણવંત શાહ